

**T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)**

ORTAÇAĞ'DA BİRECİK

Ömer NARİN

ŞANLIURFA-2019

**Ömer NARİN
175224003**

**ORTAÇAĞ'DA BİRECİK
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**TARİH ANA BİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

**ŞANLIURFA
2019**

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

ORTAÇAĞ'DA BİRECİK

Ömer NARİN

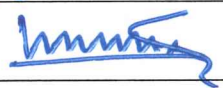
Danışman
Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ

ŞANLIURFA-2019

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Enstitünüz Tarih Anabilim Dalı 175224003 numaralı Ömer NARİN'in hazırladığı "Ortaçağ'da Birecik" konulu **yüksek lisans** tezi ile ilgili tez savunması, 10/06/2019 tarihinde, saat 15:00'te yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABUL (başarılı) olduğuna oybirliği/oy çokluğu ile karar verilmiştir.

10/06/2019

Sınav Jürisi	Unvan, Adı Soyadı	Kanaati	İmzası
Danışman	Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ	Kabul	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Efe DURMUŞ	KABUL	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KÜTÜK	KABUL	

Bu tezin Tarih Anabilim Dalında Yapıldığını ve Enstitümüz Kurallarına Göre Düzenlendiğini Onaylarım.

27.../06/2019

Prof. Dr. Abdullah ÇELİK
Müdür

Not: a) Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntılar, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

b) Tez, HÜBAK'tan Bilimsel Araştırma Projesi mali destek Almıştır Almamıştır.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ORJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı-Soyadı: Ömer NARİN
Öğrenci Numarası: 175224003
Enstitü Anabilim Dalı: Tarih
Programı: Tezli Yüksek Lisans
Başlık (Türkçe): Ortaçağ'da Birecik

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen Ortaçağ'da Birecik çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 129 sayfalık kısma ilişkin, 24/06/2019 tarihinde şahsım/ danışmanım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı % 15'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 6 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen tezli/tezsiz lisansüstü programlarda seminer, dönem projesi, tez vb Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından kabul edilen lisansüstü orijinallik raporu alınması uygulama esasları ile belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve bütün bilgilerin, akademik kurallara uygun olarak toplanıp sunulduğunu, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı, blok şeklinde alıntılar yapmadığımı ve tüm alıntıların bilimsel atıf kuralları çerçevesinde kaynağını gösterdiğimi, Yükseköğretim kurulu bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesi ile Harran Üniversitesi bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesinin 8. maddesinde yer alan etik ihlallerden her hangi birisinin yer almadığını, etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

24/06/2019
Hazırlayan Öğrencinin
İmzası

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım. 24/06/2019

Prof. Dr. Kâzım PAYDAŞ
Danışmanın Unvanı-Adı-Soyadı
(İmzası)

ÖZET
ORTAÇAĞ'DA BİRECİK

NARİN, Ömer

Yüksek Lisans Tezi

Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ

Haziran, 2019, 151 sayfa

İlkçağlardan itibaren stratejik öneme sahip olan Birecik, Fırat Nehri'nin doğu yakasında bulunan bir kenttir. Bu çalışmada, Ortaçağ'da Birecik'in siyasi ve kültürel tarihi ele alınmaktadır. Ortaçağda Birecik tarihi ile ilgili verilerin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Birecik, Ortaçağ'ın başlangıcı olan 375 yılından itibaren Roma, Bizans dönemi ve daha sonra Hz. Ömer'in (637) hilafeti döneminde Müslümanların hâkimiyetine girmiştir. XI. yüzyılın ikinci yarısında Büyük Selçuklu Devleti'nin sınırları içine giren bölge, 1096'da Bizanslılar tarafından alınmış ise de sonraları sırasıyla Artuklu, Zengiler, Eyyübî, Memlûklü, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin eline geçmişti. 1098-1150 yılları arasında şehir, Urfa Haçlı Kontluğu'nun hâkimiyeti altında bulunmakta idi. Haçlılar, Urfa'nın Müslümanlar tarafından fethinden sonra Birecik'i, Bizans'a bırakmak zorunda kaldılar. Bundan hemen sonra şehir Mardin'deki Artukoğullarından Şehâbeddin İlyâs b. İlgazi'nin eline geçti. 1234'te Anadolu seferine çıkan Eyyübî orduları Birecik'te toplandı. 1259'da Hülagû kumandasındaki Moğol ordusu Kuzeybatı Suriye'yi zapt etmek için ilerlerken Birecik'ten geçmişti. XIII. yüzyılda bu Moğol istilâsı sırasında zapt edilmez kalesiyle Birecik Müslüman topraklarının savunmasında önemli bir müstahkem mevki teşkil ediyordu. Birecik kneti uzun süre Memelûklerin hkimiyetinde kaldı. Bundan dolayı Birecik, Memlûklü, Ak-Koyunlu ve Kara Koyunlu devletleri arasında mücadele sahası oldu.

Anahtar Kelimeler: Birecik, Birecik Kalesi, Fırat Nehri

ABSTRACT
BIRECIK IN THE MIDDLE AGES

NARİN, Ömer

Master's Thesis

Department of History

Advisor: Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ

June, 2019, 151 pages

Birecik, which has had a strategic importance since the early ages, is a district situated in the eastern side of the Euphrates. In this study, Birecik's political and cultural history during the Middle Ages is examined. It is aimed to reveal data about Birecik history in the medieval times.

Since the beginning of the Middle Ages that started in 375, Birecik had been domineered by the Romans, Byzantines and then Muslims under the caliphate of Omar (His Holiness) in 637. Then, the district was included in the borders of Great Seljuk Empire in the second half of the 11th century. It was re-captured by the Byzantines in 1096. However, Birecik was later dominated by the Artuqids, Zangids, Ayyubids, Mamelukes, Karakoyunlu and Akkoyunlu States, respectively. Between 1098 and 1150, the district belonged to Crusades' Urfa County. The Crusaders had to leave Birecik to the Byzantines after Urfa was conquered by the Muslims. Immediately after that, the district was captured by Şehâbeddin İlyâs b. İlgazi, one of the commanders of the Artuqids in Mardin. The Ayyubids' armies that launched a campaign on Anatolia in 1234 gathered in Birecik. Similarly, the Mongol army, commanded by Hulagu Khan, crossed through Birecik while heading for capturing north-eastern Syria in 1259. Owing to its undefeated castle, Birecik acted as a fortified area in defending Muslim lands against Mongol invasion in 13th century. The city of Birecik remained under the rule of the Mamluks for a long time. Therefore, Birecik, Mamluks, Akkoyunlu and Karakoyunlu states became the field of struggle.

Keywords: Birecik (Bire), Birecik Castle, the Euphrates

ORTAÇAĞ'DA BİRECİK

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	II
ORJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ	III
ÖZET	IV
ABSTRACT.....	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR	IX
RESİMLER LİSTESİ	XI
EKLER LİSTESİ	XII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM DÖNEMİNE KADAR BİRECİK

1.1. BİRECİK İSMİNİN MENŞEİ	15
1.2. ROMA DÖNEMİNDE BİRECİK.....	15
1.3. SASANİLER DÖNEMİ BİRECİK.....	23
1.4. BİZANS DÖNEMİ BİRECİK	26

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM DÖNEMİNDE BİRECİK

2.1. BİRECİK'İN İSLAMLAŞMA SÜRECİNDE COĞRAFİ SINIRI VE YERLEŞİM BİRİMİ.....	30
2.2. ARAPLARIN EL-CEZİRE BÖLGESİNE GELMELERİ.....	31
2.2.1. Birecik'in İslam Ordularınca Fethi.....	33
2.2.2. İslam Fethinin Ardından El-Cezire Bölgesi	35

2.3. EMEVİLER VE ABBASİLER DÖNEMİNDE BİRECİK'İN BAĞLI OLDUĞU
EL-CEZİRE BÖLGESİNİN İDARİ TAKSİMATI 36

2.3.1. Emeviler Dönemi el-Cezire Bölgesinin İdari Taksimatı ve Bölge Valileri . 36

2.3.2. Abbasiler Dönemi el-Cezire Bölgesinin İdari Taksimatı ve Bölge Valileri. 39

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORTAÇAĞ'DA BİRECİK'TE TÜRK HÂKİMİYETİ

3.1.BİRECİK'İN TÜRK HÂKİMİYETİNE GİRDİĞİ DÖNEMDE İDARİ
TAKSİMAT VE O DÖNEMİN SİYASİ OLAYLARI..... 44

3.1.1 Türk Hâkimiyeti Döneminde İdari Takimatı..... 44

3.1.2. Selçukluların Birecik'e Gelmeleri 46

3.1.3. Urfa Haçlı Kontluğu ve Artuklular Döneminde Birecik 54

3.1.4. Birecik Üzerinde Zengilerin Hâkimiyeti 58

3.1.5. Eyyubiler Ve Harezmliler Döneminde Birecik 64

3.1.6. Birecik Üzerinde Memlûklü-Moğol Mücadelesi..... 70

3.1.7. Timur Döneminde Birecik..... 83

3.1.8. Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Türkmenleri Döneminde Birecik 85

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KÜLTÜR VE MEDENİYET

4.1. BİRECİK'TE ELDE EDİLEN MOZAİK..... 92

4.2. ORTAÇAĞ'DAN GÜNÜMÜZE İNTİKAL EDEN KENTTEKİ YAPILAR ... 93

4.2.1. Camiler ve Mescitler 93

4.2.1.1. Ulu Cami..... 93

4.2.1.2. Çarşı Cami 95

4.2.1.3. Kule Mescidi..... 96

4.3. TÜRBE..... 97

4.4. BİRECİK KALESİ 98

4.5. SURLAR VE KAPILAR	100
4.6. BİRECİK'TE EKONOMİ VE TİCARET	104
SONUÇ	106
KAYNAKÇA.....	108
EKLER	130

KISALTMALAR

Arş.	Araştırma
AÜFEF	Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
b.	Bin (Oğlu)
Bkz	Bakınız
DGBİT	Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
EL²	Encyclopedia of Islam
Ed	Editör
GAP	Güneydoğu Anadolu Projesi
Haz.	Hazırlayan
İA	İslam Ansiklopedisi
İnc.	İnceleme
İSAR	İstanbul Eğitim ve Araştırma Vakfı
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
İ.Ü.E.F	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	Milattan Önce
Nşr.	Neşreden
ŞURKAV	Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı
Tah	Tahkik
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TTK	Türk Tarih Kurumu
TDK	Türk Dil Kurumu

Tre

Tercüme

yy.

Yüzyıl

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Geometrik desenli devşirme mozaik, eşik önü tabanı. (Mehmet ÖNAL) ..104	
Resim 2: Birecik Ulu Cami (Ömer NARİN Arşivi) 106	
Resim 3: Çarşı Cami kapısının üzerindeki kitabe (Ömer NARİN Arşivi) 108	
Resim 4: Kule mescidi (Ömer NARİN Arşivi) 109	
Resim 5: Şey Müftah Türbesi (Ömer NARİN Arşivi) 110	
Resim 6: Birecik Kalesi (Ömer NARİN Arşivi) 111	
Resim 7: Birecik kentinin surları (Ömer NARİN Arşivi) 113	
Resim 8: Urfa Kapısı (Ömer NARİN Arşivi) 114	
Resim 9: Meçan Kapısı (Ömer NARİN Arşivi).....115	

EKLER LİSTESİ

- Ek-1** Birecik Yöresinde tarihi yollar ve yol bağlamları (Bilge Umar, Kommagene&Kuzey Mesopotamia) ek s.1
- Ek-2** Birecik'in batı surları üzerindeki yalılar ve önlerinde kayıkları gösteren bir kare.....ek s.2
- Ek-3** Birecik Kalesine ait renksiz bir fotoğraf.....ek s.3
- Ek-4** Birecik İçkalesi (Ömer NARİN Arşivi).....ek s.4
- Ek-5** Birecik Kalesi'nin müstahkemliğini gösteren bir kare. (Ömer NARİN Arşivi)..... ek s.5
- Ek-6** Birecik kentinin günümüzdeki yerleşim yeri, kalenin doğusundaki tepe boyunca uzanmaktadır. (Ömer NARİN Arşivi) ek s.6
- Ek-7:** Fırat Nehri (Ömer NARİN Arşivi)..... ek s.7
- Ek-8:** Birecik Kalesinin Tüneli (Ömer NARİN arşivi) ek s.8

GİRİŞ

1. Çalışmanın Yöntemi

Bu tez çalışmasında veri toplama tekniği olarak öncelikle ana kaynaklar kullanılmıştır. Konuya ilişkin el yazma ve sadece belli kütüphanelerde bulunan kitaplardan yararlanılması için fişlenme usulüyle bilgiler not edilerek kullanılmıştır. Diğer bir yöntem literatür taramadır. Bu literatür taramasıyla gerek Ortaçağ'a dair gerekse Birecik'i konu alan çalışmalar incelenmiştir

2. Tezin Sınırlamaları

Bu tez çalışmasının zaman aralığı Ortaçağ'ın başlangıcı yani 375 ila 1453 yıllarını kapsamaktadır. Bu sürecin belirlenmesinde Ortaçağ'ın başlangıcı ve sona ermesi esas alınmıştır. Bu tez çalışmasının mekânsal sınırı Birecik ve çevresi olarak belirlenmiştir. Fakat ana tema olarak Birecik üzerinde durulacaktır.

3. Kaynak ve Araştırmalar

a. Farsça Eserler

Ebu Bekr-i Tihranî'nin hayatına dair pek bilgimiz olmamakla beraber var olan bilgiler yazarın kendi eserinde söylediklerinden ibarettir. Yazar, eserinde Ebu Bekr-î Tihranî el-İsfahanî şeklinde adını zikretmesi, isminden de anlaşılacağı üzere İsfahan'a bağlı yerleşim yerlerinden olan Tihran'da dünyaya gelmiş olması genel bir kabuldür. Yazar, İsfahan'da Ak-Koyunlular döneminde yönetimin divanında bir vazifeyi üstelenmişti. Tihrani, yazar, kadılık, medrese hocalığı, yanı sıra şiir yazma yeteneğine sahip idi. Tihrani'nin bu eseri iki ciltten teşekküldür. Yazar, bu eserin Birecik'te Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu hâkimiyeti dönemine dair önemli bilgiler vermektedir.¹

Diğer Farsça Tarih müellifi olan Şerefüddin Ali Yezdi, 14. yüzyılın sonlarında İran'ın Yezd şehrinde doğmuştur. Yazar, Yezd şehrinde doğduğundan olsa gerek "Yezdi" ismiyle anılmaktadır. Yazar, tarihçi kimliği yanı sıra şairlik kimliğine de sahiptir. Yazar, Sultan Şahruh ve onun oğlu Mirzâ Ebü'l-Feth İbrahim Sultan'ın

¹ Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: TTK Yayınları, 2014).

hizmetinde bulunmuştur. 1428 yılında Uluğ Bey tarafından Yunus Han'ın tutuklanması üzerine Sultan Şahruh, onun müderrisliğine Şerefüddin Ali Yezdî'yi getirmişti. Bu sebeple yazar, bir müddet Yezd şehrinde kalmıştı.² Şerefüddin Ali Yezdî tarafından Farsça kaleme alınmış olan bu eser, D. Ahsen Batur tarafından Türkçeye tercüme edilerek Timur dönemi ana kaynağı olarak literatürümüze kazandırılmıştır. Bu eser, Birecik'in Timur dönemi tarihine ışık tutmaktadır. Eserde, meydana gelen siyasi olaylar ve Timur'un bu bölge hâkimiyetinde söz sahibi olma isteğinden bahsedilmektedir.³

Timur dönemi önemli tarihçilerinden biri Nizamüddin Şami'dir. Yazarın hayatına dair bilgileri kendi eseri yanı sıra Şerefüddin Ali Yezdi'nin Zafername ve Hâfız-ı Ebrû'nun Zeyl-i Zafernâmesi adlı eserlerde de mevcuttur. Yazar, Celayirli hanedanının hizmetinde bulunmuştu. Bu hanedanın Bağdat'tan çekilmesi üzerine oraya gelen Timur ile tanışmış ve orada iltifatlarını almıştı. Yazar, Uzun süre Timur'un yanında kalmış, onun sefer ve faaliyetine tanık olmuştu. Yazar, Timur'un sevgisini daha ilk karşılaşmasında elde etmişti. Timur burada ona hanedanın tarihi kaynaklarının noksanlığı ve üslubun ağır olmamasından yakınmıştı. Bunu üzerine şikâyet edip ve ondan yeni bir eser kaleme almasını istemişti. Yazar, bunun üzerine evvelki kaynaklardan da yararlanarak Timur ve hanedan tarihini yeniden kaleme almıştı. Farsça olan bu Necati Lugal tarafından Türkçeye tercüme edilerek Timur dönemi ana kaynaklarında birisi olarak literatürümüze kazandırmıştır. Yazar, bu eserde, Timur'un Birecik'e geldiğini ve buradaki faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir.⁴

Anadolu sahasında yazılan Farsça diğer bir kaynak da Kerîmüddin Mahmud'dur. 13. asrın ikinci yarısıyla 14. asrın ilk çeyreğinde Anadolu'da yaşamıştır. Yazarın eserinin adı Müsameretü'l-Ahbar'dır. Bu eser 4 bölümden oluşmaktadır. İbn Bîbî'nin eserinden sonra Türkiye Selçuklularına ait en önemli kaynaktır. Bu eserin dördüncü bölümünde 13. yüzyılın yarısından 14. yüzyılın yarısına kadar meydana

² Şerefüddin Ali Yezdi, *Emîr Timur (Zafername)*, 370-371.

³ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, (İstanbul: İSAR Yayınları, 1998), 243-244.

⁴ Nizamüddin Şami, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, (Ankara, TTK, 1987), 11-284; Gülay Öğün Benzer, "Şâmî Nizâmeddin", *TDVİA*, (Ankara: TDVYayınları, 2010), 38: 330.

gelen siyasi olayları kapsamaktadır. Türkiye Selçuklular dönemi Birecik tarihinden söz ettiğinden dolayı önemli bir ana kaynaktır.⁵

El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Ala'ie (Selçukname)'nin yazarı Nâsıreddin Hüseyin b. Muhammed b. Ali er-Ca'ferî el-Rugadi'dir. Bu yazarın kendisine İbn Bibi denilmekteydi. Yazar, Farsça kaleme aldığı bu eseriyle tanınmış olup, yaşamına dair mevcut bilgiler de eserinde anlattıklarıyla sınırlıdır. Yazar, Sultan Celâleddin Mengübertî'nin Diyarbakır'da öldürülmesinden sonra Dımaşk'a, daha sonra başkalarının tavsiyesi üzerine 1231 yılı civarında Konya'ya Alâeddin Keykubat tarafından yanına alınmıştı. Yazar, bu eserine II. Kılıç Arslan'ın (1192) ölümüyle başlayıp 1281 yılına kadar olan Anadolu Selçuklu Devleti'nde meydana gelen olaylara kadar sürdürür. Bu eserde aktarılan bilgiler başta kopuk iken Alâeddin Keykubat devriyle beraber olaylar geniş ve ayrıntılı aktarılmaktadır. Bu eserin daha önce çevirisi yapılmışsa da eksikliklerden dolayı bu eser, Mürsel Öztürk tarafından iki ciltten oluşmak üzere Türkçeye tercümesi yapılarak literatürümüze kazandırılmıştır.⁶

b. Arapça Eserler

İbnu'l Ezrak 1116 senesinde bugünkü adı Silvan olan Meyyâfârikîn'de doğmuştur. Yazar, Anadolu, Suriye ve İran coğrafyasını gezip görmüştür. Yazar, günümüze ulaşan Târîh-i Meyyâfârikîn adlı eseriyle nam salmıştır. Bu eser, Silvan'ın kurulmasıyla başlayıp, 1176 yılına kadar tarihi olayları aktarmaktadır. Fakat bu eserin başında eksik nüshalar da mevcuttur. Bu eser Silvan tarihi yanı sıra, İslam Tarihi, Selçuklular, Irak, Şam, el-Cezîre, Doğu Anadolu Türk Beylikleri, Artuklular, Atabeyler, Mervânîler, Zengiler dönemi ve bu dönemlerde Birecik'te ilişkili siyasi olayları hakkında bilgi mevcuttur. Bu eser Prof. Dr. Ahmet Savran tarafından Türkçe 'ye tercüme edilmiştir.⁷

En-Nücûmu'z-Zâhire'nin (Parlayan Yıldızlar) yazarı olan İbni Tagrıberdi 1409 senesinde Kahire'de doğmuştur. Bu kaynak eseri asıl tahkik eden Muhammed

⁵ Kerimuddin Mahmud, Müsameret'ül-Ahbar, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: TTK Yayınları, 2000).; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya*, 281-282.

⁶ İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Ala'ie (Selçukname)*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996), II: 1-42; Fazıl Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2006), 84-86; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya*, 166-167.

⁷ İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısım)*, Arş. inc. ve çev. Ahmet Savran, (Erzurum: AÜFEF Yayınları, 1992); Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya*, 118-119.

Hüseyin Şemseddin'in Beyrut'ta yayımladığı 16 cilt halinde yaptığı baskısıdır. Bu eserin tamamı yaklaşık olarak beş bin sayfadan oluşmaktadır. Bu eserin ilk altı cilti Mısır tarihini geçmişten başlayıp Eyyubilere kadar ele almaktadır. Dolayısıyla da bu eser, 7. Ciltten sonrası temel alınıp çevirisi yapılmıştır. Nitekim bu çeviriden bakiye yaklaşık olarak üç bin sayfadan oluşan on ciltlik eser kalmıştır. Yazar, bu eserinde sultanları faaliyetlerini en ince detayına kadar aktarmış ve onuncu yılından itibaren tekrar olayları başa dönüp tekrarlamıştır. Memlûkler dönemi Birecik (Bire) tarihi hakkında mühim bilgiler veren yazar, bu eserinde mühim bir başvuru kaynağıdır. Bu eserde siyasi olaylar kronolojik ve birbiriyle irtibatlı olarak anlatılmıştır.⁸

Azîmî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler'i (H. 450-538=1038/39-1143/44) tez konumuz ile yakından ilgilidir. Bu eser Arapça olup Prof. Dr. Ali Sevim tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Türk tarihi açısından önemli bir kaynak eserdir. Yazar, bu eserde Suriye Selçukları Hükümdarı Tacüddeve'nin Halep'i kuşattıktan hemen sonra Suriye'ye dönmesi ve Birecik'i fethedilmesi ile dönemin coğrafi sınırları hakkında malumat vermektedir.⁹

İbnü'l-Esîr, 1160 yılında Cizre'de doğmuştur. Yazar, Musul'da yetişmiş ve eğitimini tamamlamak üzere Bağdat'a gitmiştir. Burada tarih, edebiyat, dil, hadis âlimlerden tahsil görmüştür. Daha sonra Musul'a geri dönen yazar, 1182 yılından itibaren tarih yazımını kendine iş edinmiştir. Yazar, Selahaddin Eyyubi'nin Kudüs'ü almasının akabinde 1188 yılında Şam'a gitmiş ve Selahaddin Eyyubi'nin Antakya Prinkepliği'nin fethi için gönderdiği orduya tarihçi olarak katılmıştır. Bu seferden sonra Mısır'a dönen müellif 1206 yılında hacca gitmiştir. 1229 yılında Halep'e giden yazar, 1231 yılına kadar orda kalmış ve Atabey Tuğrul ona çok saygı ve hürmet göstermiştir. Yazar, buradan döndükten iki yıl sonra Musul'da vefat etmiştir. En önemli İslam tarihçilerinden biri olan yazar, Büyük İslam Tarihi adlı bu eseri 12 ciltten oluşmaktadır. Müellif bu eserinde dünyanın varoluşuyla başlayıp Peygamberler tarihi ve akabinde İran, Roma Yunan, Selevkiler, Yemen ve Cahiliye dönemi Arapların tarihinden bahseder. Yazar, hicretten sonra başlayarak, 1231 yılına kadar olan olayları

⁸ İbni Tagrıberdi, *En-nücûmu'z-Zâhire (Parlayan yıldızlar)*, çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2013), 9-38.

⁹ *Azîmî Tarihi: Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 450-538=1038/39-1143/44)*, çev. Ali Sevim, (Ankara: TTK Yayınları, 2012), 26.

kronolojik bir şekilde anlatmıştır. Bu eser, İslam ve Türk tarihi açısından önem haiz ettiğinden bu dönemde Birecik'te meydana gelen siyasi ve askeri konuları içermekle beraber az da olsa Kültürel ve Biyografi tarihine yer vermektedir. Yazarın bu eseri ilk defa 1851-1876 yılları arasında Paris'te Tornberg tarafından 3 cilt şeklinde neşredilmiştir. Ancak bu eserin Türkçeye tercümesi 1988-1991 yıllarında yapılmış olup indeksi mevcut değildir.¹⁰

İbü'l-Ferec 1225 yılında Malatya'da doğmuştur. Yazarın babası Ehrun, çevresi tarafından hatırı sayılı bir doktordu. Müellif iyi bir eğitim almıştı. Süryanice olan dili yanı sıra aldığı eğitim sayesinde Arapça'yı da çok iyi öğrenmişti. Müellif bu eserinde Moğollar'ın Birecik'e gelmesi ve buradaki faaliyetleri hakkında bilgi verdiği için hayli önem arz etmektedir.¹¹

Ahmet Bin Yahyâ El-Belâzurî'nin doğum yeri ve tarihi bilinmemektedir. Yazarın İranlı bir soydan geldiği bilinmektedir. Yazar, 9. yüzyılın en büyük tarihçilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Yazar, babasının Mısır'da bulunduğundan dolayı tahsilinin bir kısmını Dimaşk ve Hims'ta görmüştür. Yazarın yaşamı ile ilgili hemen hemen bütün bilgiler Abbasi halifeleri ve vezirleriyle olan münasebetlerinden yola çıkarak elde edilmiştir. Yazarın Abbasi halifesiyle olan irtibatı halife Mu'tezz'in oğluna eğitim vermesiyle kurulmuştur. Yazar, Bağdat sarayında eğitim ve öğretimini sürdürürken, İslam fütuhatıyla ilgili olarak "*Fütuhu'l-Büldân*" adlı eseri yazmıştı. Yazarın bu eseri Prof. Dr. Mustafa Fayda tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Yazar, bu eserinde Hz. Ömer döneminde İyad b. Ganem'in el-Cezire'yi fethetmesi ve bölgede fetih hareketleri ile o dönemde vuku bulmuş siyasi olaylara ilişkin bilgi vermektedir.¹²

Müellif İbn Kesir, 1301 yılında Şam yakınlarındaki Busra'ya bağlı bir köyde dünyaya gelmiştir. Daha 3-4 yaşlarındayken babasını kaybeden yazar, 7 yaşındayken ailesiyle Dimaşk'a yerleşmişti. Yazar, tarihçi ve hadis ilmiyle hayli meşgul olmuştu. Yazarın en mühim eseri, "*el-Bidâye ve'n-Nihaye*"dir. Bu eser 14 dört ciltten teşekkül

¹⁰ İbnu'l Esir, *el-Kamil Fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991).

¹¹ Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târihu Muhtasar'd-Düvel*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, (Ankara: TTK Yayınları, 2011), 1-3; M. Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), 195-200.

¹² Belazurî, *Fütuhu'l-Büldan*, çev. Mustafa Fayda, (Ankara: TTK Yayınları, 2002), 1-10; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya*, 48-49; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 32-33.

etmektedir. Bu eserin yazma ve tam metni Viyana kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Müellif bu eserinde olayları yıllara göre kronolojik bir şekilde aktarmaktadır. Bu eserde Peygamberin Sîreti ve Hulefâ-yı Râşidîn dönemine ait kısımlar ve o dönemde vuku bulan olaylardan bahsetmektedir. Bu eser, I. XIII. Ve XIV. ciltlerinde Birecik tarihi hakkında mühim bilgiler vermektedir ve son olarak ise Dımaşk tarihinden bahseder.¹³

İbn Şeddad 1217 yılında Halep'te doğmuştur. Yazar, Eyyubiler ve Memlükler dönemi önemli, kâtip, âlim ve elçilerdendir. Müellif doğduğu şehirde eğitim görmüştür. Yazar, Moğollarla anlaşmak sağlamak üzere elçi olarak Meyyâfârîkîn'deki Moğollara gönderilmiştir. Bu görüşmenin olumlu bir sonuç vermemesi üzerine Moğollar Şam ve Halep'i kuşatmıştır. Yazar, bunun üzerine Mısır'a Sultan Baybars'ın yanına gitmiş ve burada sultan tarafından iyi bir şekilde ağırlandırılmıştır. Yazar, tarihe çok meraklı olduğundan idari görevlerinin yanı sıra tarih alanında mühim eserler yazmıştır. Yazarın bu alandaki önemli eserlerinden birisi olan el-Ravz el-zahir fi Siret el-Melik el-Zahir Baybars tarihidir. Müellif bu eserinde Memlükler Devleti'nin sultanı olan el-Melik el-Zahir Baybars el-Bünduktârî'nin (1260-1277) yaşamına dair ve onun döneminde Birecik'te vuku bulan olaylardan bahseder. Yazarın bu eserin II. cildinde 1272 yılının sonlarındaki siyasi olaylardan başlayıp Sultan Baybars dönemi hakkında bilgi vermektedir.¹⁴

İbnü'l-Adim lakabına sahip olan yazar, asıl adı Kemalüddin Ebu'l-Kasım Ömer b. Ahmet'tir. Yazar, 1192 tarihinde Halep'te doğmuştur. Müellif, Halep'teki müderrislik vaazlık görevlerinden sonra Halep ve yöreleri kadılığı görevine getirilmiştir. Yazar, hayatında daima azimle gayret ve çaba içerisinde olduğundan hep başarılı olmuştur. Bu vesileyle yazar, Halep Eyyübi hükümdarı Giyasüdd Ebu'l-Feth el-Melikü'l-Aziz Muhammed (1216-1236) tarafından vezirlik makamı görevine getirilmiştir. Yazarın Arapça kaleme aldığı bu eserin Selçuklularla ilgili kısımlar Ali Sevim tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Müellif bu eserinde dönemin alışılmışın dışına çıkarak siyasi tarihinin yerine, hal tercümeleri de kaleme almıştır. Bu

¹³ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, çev. Mehmet Keskin, (İstanbul: Gündoğdu Matbaası, 1995), 13: 410-452; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 328-329; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya*, 196-197.

¹⁴ İbn Şeddâd, *Baypars Tarihi*, çev. M. Şerefüddin Yaltkaya, (Ankara, TTK Yayınları, 2000), II.

eserinde Selçuklularla ilgili hal tercümeleriyle dönemin şahısları yanı sıra siyasi, sosyokültürel ve iktisadi vaziyetini ele alan yazar, Birecik tarihi hakkında da malumat vermektedir.¹⁵

c. Ermenice Eserler

Urfalı Mateos'un yaşamına dair yazarın bu eserindeki bilgiler de, kendisinin Urfa'da doğduğu, burada yaşamını sürdürdüğü ve aynı zamanda burada manastır başrahibi olup eserini de burada kaleme aldığı dışında herhangi bilgiye sahibi değiliz. Urfalı Mateos Vekai-Nâmesi (952-1136) Ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162) Ermenice kaleme alınan bu eseri Türkçeye çeviren Hrant D. Andreevyan, hem Ermenice olan metni hem de Ed. Dulaurier'nin çevrisini esas aldığından eksikler de dikkate alınarak birtakım ileveler yapılmış ve aykırılıklar da düzeltilmiştir. Yazar, bu eserde 1114 yılında Melikşah'ın oğlu Tafar, Pursuk'u topladığı askere Emir olarak tayin edilince o da askerlerini ve Sultan'ın küçük oğlu olan Gıyaseddin Mesud'u yanına alarak Urfa'ya yöneldiğini ve Urfa'ya hücumundan sonra Bire (Birecik) şehrine hareket ettiği hakkında bilgi vermektedir.¹⁶

d. Süryanice Eserler

Süryanî Mar - Yeşua Diyarbakır'a yakın Zoğni köyündeki manastırın rahibiydi. Bu köyde doğmuş olması da kuvvetle ihtimaldir. Yazarın "*Urfa, Amid ve Bütün Mezopotamya'daki Felaket Zamanına Ait Tarih*" adı verilen bu eseri Urfa'da bulunan bir kilisenin başrahibi olan Sergius'un isteği üzerine kaleme alınmıştır. Muallâ Yanmaz tarafından Türkçeye tercümesi yapılmıştır. 494-506 yılları arasında Urfa, Diyarbakır ve çevresinde meydana gelen Bizans ve Sasani savaşlarıyla o sırada bu bölgenin maruz kaldığı felaketlere bizzat şahit olmuştur. Bu eserde Bîrtâ-kastrâ (Birecik) pisko'posu Serglus'un 506 senesinde memleketine bir sur yaptırmaya başladığından bahseder.¹⁷

Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus)'un hayatına bilgileri yukarda Arapça Eserler kısmında Târihu Muhtasari'd-Düvel eserini aktarırken bahse konu olmuştur.

¹⁵ Kamal Al-Din İbn Al-Adim, *Buğyet El-Taleb Fi Tarihi Halep*, çev. Ali Sevim, (Ankara: TTK Yayınları, 1976).

¹⁶ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev. Hrant D. Andreevyan, (Ankara: TTK Yayınları, 2000), 239-260.

¹⁷ Süryanî Mar – Yeşua, *Vakaayi'nâme*, çev. Muallâ Yanmaz, (İstanbul: Şehir Matbaası, 1958), 1-52.

O eserinde yazar, Arapça İbnü'l-İbrî'nin, Yahudi oğlu manasındaki ismini kullanmıştır. Müellif Abu'l-ferec eserinde ise aynı anlamda olan Süryanice Bar Hebraeus adı ile anılmaktadır. Yazar, Süryanice kaleme aldığı bu eseri, Hz. Âdem ile başlayıp kendi zamanın meydana gelen Moğolların el-Cezire ve Suriye'deki faaliyetlerine kadar süre gelen olaylar hakkında bilgi vermektedir. Bu eser, çalışmamızın konusu ile yakından ilgilidir. Bira (Birecik) tarihinin ana kaynağı olması münasebetiyle de büyük bir önem arz etmektedir. Daha önce Süryaniceden İngilizceye çevrilmiş olan bu eser, daha sonra Ömer Rıza Doğrul tarafından iki cilt olarak Türkçeye tercümesi yapılmıştır.¹⁸

Süryanî Patrik Mihail 1126 yılında Malatya'da doğmuştur. Yazar, 40 yaşındayken Süryanî Kilisesine patrik olmuştu. Yazar, 1199 yılında ölen yazarın hayatına dair pek bilgi mevcut değildir. Bu eser Süryanice kaleme alınmış olup Süryani Kilisesi çapında bir dünya tarihini mahiyetindedir. Bu eser, İslam tarihi ve özellikle de Selçuklular tarihi açısından önemli kaynaklardan biri olup 1195 yılına kadar vuku bulan olayları anlatır. Bu eser 1924 yılında Paris'te Fransızcaya tercüme edilmiş ve aslıyla beraber yayımlanmıştır. Bu esere daha sonra ismi bilinmeyen birisi tarafından 1204-1234 yılları arasında meydana gelen olayları da eklenmiştir. Bu eklenen kısım da daha sonra Paris'te 1916-1920 yıllarında yayınlanmıştır.¹⁹

e. Latin Kaynakları

Fulcherius Carnotensis 1059 yılında Chartres'te dünyaya gelmiş ve Clermont Konsilinde haçı kabul etmiştir. Kudüs Haçlı Krallığın ve Urfa Haçlı Kontluğu'nda din adamı görevinde bulunmuştu. Fulcherius Carnotensis'in Gesta Francorum Iherusalem peregrinantium adlı eseri 1101, 1106 ve 1124-1127 yıllarında üç ayrı reaksiyonda yazılmıştır. Bu eser İmâdeddin Zengî öncesi dönem başta olmak üzere Birecik tarihi açısından mühim bir eserdir. Bu eser bilgiler veren eser 2009 yılında Türkçeye çevrilerek basılmıştır.²⁰

¹⁸ Abû'l-Farac Gregory (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, Süryanice'den İngilizce'ye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye çev. Ömer Rıza Doğrul, (Ankara: TTK Yayınları, 1999), I: 1-15.

¹⁹ Süryani Mihail, *Vekayiname*, Türkçe'ye çev. H. D. Andreasyan, (Basılmamış TTK Nüshası, 1944).

²⁰ Fulcherius Carnotensis, *Kudüs Seferi (Kutsal Toprakları Kurtarmak)*, çev. İlcan Bihter Barlas, (İstanbul: Kültür Sanat Yayınları, 2009).

Willermus Tyrensis 1130 yılında Kudüs'te dünyaya gelmiştir. Yazar, 16 yaşında Avrupa'ya giderek din, hukuk, diplomasi ve sanat alanında eğitimini tamamlayarak 1165 yılında memleketine geri dönmüştür. Willermus'un eserinin Kudüs'ün fethine kadarki bölümü Türkçeye çevrilerek basılmıştır. Haçlı tarihi açısından mühim bir eserdir. Haçlıların Birecik üzerindeki siyasi faaliyetleri açısından hayli önem arz etmektedir.²¹

4. Birecik'in İlkçağ Tarihine Dair Kısa Bir Bakış

Günümüzde Şanlıurfa'ya bağlı bir ilçe olan Birecik; Güneydoğu Anadolu Bölgesinin batısında, "Orta Fırat" bölgesinde 37° 1' 30" enlemler ile 37° 58' 37" boylamları arasında yer almaktadır. Yüzölçümü 912 km² dir. Şanlıurfa'nın güneybatısında bulunan Birecik'i kuzeyinde Halfeti, kuzeydoğusunda Bozova, doğusunda Suruç, batısında ise Antep'in Karkamış ve Nizip ilçeleriyle çevrilidir. Güneyde ise Suriye'nin Ayne'l-Arap ilçesi bulunmasının kavşak noktasında yer almaktaydı.²² Birecik kenti Fırat Nehri'nin doğu yakasında yer almaktadır. Birecik bulunduğu bu coğrafya itibariyle eski çağlarda Suriye, Akdeniz ve Anadolu arasındaki ulaşım kavşak noktasında yer almaktaydı.²³ 1838 yılında Birecik'e gelen Moltke; Birecik'in bulunduğu mevkii, ne kadar mühim ise kendisi de o kadar başka yere benzemez bir kent olduğu söylemiştir.²⁴ Bu bölgeye hâkim olan devletlerin nehrin her iki yakasında egemenliği sağlayamamasından dolayı bu yollar zaman zaman aşağıya kaymıştı. Dolayısıyla da Suriye'ye geçmek için Fırat Nehri'nin doğu yakasını izleyerek Karkamış'tan yola devam edilmişti. Aynı şekilde kuzeye çıkarak Karadeniz'e ulaşmak için de Birecik'ten geçilmekteydi.²⁵ Birecik Kalesinin, Fırat Nehri'nin doğu yakasında yer alması ve kalesinin fiziki bakımdan yüksek olması ile kalenin alınmasını bir hayli güçleştirmiştir. Bunun yanı sıra Mezopotamya bölgesinin

²¹ Willermus Tyrensis, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği*, çev. Ergin Ayan, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016).

²² Ebü'l Fida, *Ebü'l Fida Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017), 197; Birecik Kaymakamlığı, *Briefing Dosyası*, 01. 01. 2018- 30. 06. 2018, 2.

²³ Fikret Işıltan, "Şanlıurfa Tarihine Genel Bir Bakış", *Tarihi Ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu*, Haz. Abdükdir Karahan, (İstanbul, 1988), 57.

²⁴ Helmuth Von Moltke, *Türkiye'deki Duesirrumu ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, çev. Hayrullah Örs, (Ankara: TKK Yayınları, 1960), 177.

²⁵ Aynur Özfırat, *Harran Tarihi (Başlangıcından Yeni Babil Döneminin Sonuna Kadar)*, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988), 10-11.

Fırat üzerinde batıya açılan bir kapı olması tarihte bölgenin rolüne bir hayli arttırmıştır.²⁶

Birecik'in yerleşim yerinin varlığına dair en eski bilgiye, bu bölgede yapılan arkeolojik kazılarla ulaşmaktayız. Burası Türkiye'nin tarih öncesi ilk Paleolitik merkezi olduğu tespit edilmiştir.²⁷ 1894 yılında ilçenin 5-6 km kuzeybatısındaki Surtepe ile güneybatıdaki Tilvez Köyü arasında Gauniter tarafından yapılan yüzey araştırmasında, Paleolitik döneme ait bir balta bulunmuştur. Daha sonra 1946 yılında K. Kökten tarafından yapılan çalışmalarla bir takım aletler elde edilmiştir. Bu bulgular ışığında taş devrinde bu bölgede insan varlığına dair görüşünü doğrulamıştır.²⁸

Birecik'in İlkçağ tarihini Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Suriye ile birlikte incelemek gerekmektedir. Bu yörenin tarihte bilinen ilk sakinleri Hurriler, Mitanniler ve Hititler'dir. Bu kentin güneyinde Fırat'a dökülen Habur Çayı üzerinde kurulmuş olan Tell-Halaf adlı bir kent yer almaktadır. Burada çok renkli ve geometrik biçimlerle süslenmiş çanak-çömlek kullanan ve büyük heykellerle süslü tapınaklar inşa eden, bununla birlikte esaslı bir medeniyet oluşturmuş olan bu kavimler Orta Asya'dan buraya gelmiş olan halk topluluklarındandır. O dönemde Birecik'in Tell Halaf merkezine bağlı olduğu ve aynı kültürü yaşadığı bilinmektedir.²⁹

M.Ö. 2 binlerde Hititlerin elinde olan Birecik,³⁰ M.Ö. XI. yüzyılda küçük bir Arami Devleti olan Bit Adini'nin merkezi olmuştur. Bu asrın ortalarında Asur krallarından II. Salmaneser kuzey Suriye'den yaptığı seferlerde, daima Fırat Nehri'ni, Birecik'ten geçmiştir. II. Salmaneser Birecik mevkiini zapt ederek buraya ‘‘Kar Şulman-Aşaria’’ (Salmaneser Kalesi) adını vermiştir. Birecik'in bu adı, Salmaneser'ın V. Şemsi Adat'ın kitabelerinde de geçmektedir.³¹ Birecik, günümüzde olduğu gibi ilkçağda da Fırat Nehri'ni geçme mevkilerinden birisidir. Ancak I. Seleukos'u yaptığı

²⁶ M. Streck, ‘‘Birecik’’, *İslam Ansiklopedisi (İA)*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978), 2: 630; Ebü'l-Fida, *Ebü'l Fida Coğrafyası*, 229.

²⁷ Bahattin Çelik, *Arkeolojide Urfa*, (İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008), 56.

²⁸ İ. Kılıç Kökten, ‘‘Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma’’, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, 10: 3-4, (1952): 167-207; Abdullah Ekinci, *Müze Şehir Urfa*, (Ankara: Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü), 7; Yusuf Albayrak, *Antik Dönemde Edessa (Urfa)*, (Ankara: Tiydem Yayınları, 2010), 34.

²⁹ Cihat Kürkçüoğlu, *Birecik*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996), 3.

³⁰ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 3; Albayrak, *Antik Dönemde Edessa*, 35.

³¹ Streck, ‘‘Birecik’’, 2: 630.

köprülerden dolayı Helenistik ve Roma egemenliği döneminde, o çevrede Fırat Nehri'ni aşma yeri, Birecik'in kuzey bölgesinin karşısında bulunan Zeugma/Seleukeia ve Apameia kentleriydi.³² Bu kent geçmiş ve şimdiki önemini, bulunduğu yerin özel ve coğrafi konumuna dayanmaktadır.³³

Asurlardan sonra buraya sırasıyla Pers ve Makedonya Krallığı'nın hâkimiyet bölgesine girmiştir.³⁴ Makedonya İmparatorluğundan sonra buraya hâkim olan I. Seleukoslar'ın hâkimiyeti sırasında, Fırat Nehri'nin Toroslardan kurtularak ovaya açıldığı mevkide tombazlar üzerinde iki köprü inşa edilmişti. Bu köprülerden; bir tanesi kuzeyde olup Samsat'ın yakınlarında bulunmaktaydı ve bu köprü çok az kullanılmaktaydı. Diğer köprü ise; güneyde olup Birecik mevkisinde yer almaktaydı. Birecik mevkisinde yer alan bu köprünün iki ucuna da I. Seleukos tarafından birer kent kurulmuştu. Fırat'ın solundaki kent, günümüzde Birecik'in bulunduğu yer olan, I. Seleukos tarafından Birecik'e karısı "Apameia"nın unvaniyle bu kent isimlendirmişti. Bu dönemde Apameia'nın ismiyle adlandırılan Birecik'te güçlü bir kale yapılması üzerine zamanla Fırat'ın batısındaki kasaba ve kentlere hâkim olmuştu. Apameia ismi de bir müddet sonra önemini yitirmiş ve kaybolmuştur.³⁵

İlkçağlar'da Birecik'ten geçen iki büyük ticari ve askeri yol bulunmaktaydı. Bu yollardan birisi kuzeyde bulunan, Ninova'dan Musul'a geçip Dicle'yi aşarak Nusaybin'e, oradan da Mardin ve Urfa üzerinden Birecik'e varıyordu. Bu yol bu bölgeden birkaç kola ayrılıyordu. Bu kollardan birincisi Cyrrhos³⁶ üzerinden İskenderun'a, ikincisi Antakya'ya, üçüncü bir kol ile de Halep'e varıyordu. İkinci büyük yol ise; büyük bir ticari yol ile Ekbatana üzerinden Bactria'ya ve kuzey doğu Hindistan'a ve diğer büyük bir yol ile de Sistan üzerinden aşağı İndus'a bağlı bulunan Ktesiphon Madayin'den çıkarak Hatra, Sincar, Rasulayn yolu ile Harran'a varıyordu. Buradan da iki istikamete ayrılarak kuzeydeki kolu ile Suruç üzerinden Birecik'e ulaşım yukarıda zikredilen kuzey yolu ile birleşiyordu. Diğer kolu ile Cisir Manbic ve

³² Bilge Umar, *Kommagene & Kuzey Mesopotamia*, (İstanbul: İnkılap Yayınları, 2008), 305.

³³ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 2.

³⁴ İdris Bostan, "Birecik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 6: 187.

³⁵ Streck, "Birecik", 2: 630

³⁶ Suriye'nin kuzeyinde yer alan I. Selevkos Nikator tarafından kurulan antik bir kenttir. Şehir, Türkiye sınırına yakın Halep'in 70 km kuzeyinde, Kilis'in ise 20 km güneyinde yer almaktadır. Bkz. https://tr.wikipedia-on-ipfs.org/wiki/Cyrrhus%2C_Suriye.html (Erişim Tarihi: 19.06.2019).

Manbic üzerinden Halep'e ulaşıyordu.³⁷ Kentin güneyine ve batısına doğru yayılan, iyi sulanan verimli ova, kent için önemli bir zenginlik ve refah kaynağı olduğu konusunda hiç şüphe yoktur. Fakat Urfa'nın, Roma ve Pers İmparatorlukları arasındaki uzun savaşlarda önemli bir rol oynayışı, bu kentin strateji konumu ile yakından ilişkilidir.³⁸

Birecik jeostratejik konumu itibariyle sık sık farklı güçlerin hâkimiyet mücadelelerine tanıklık etmiştir. Seleukos hâkimiyeti ardından bölge siyasi, iktisadi, sosyal ve dini sorunlarla Armenia, Partlar ve Roma'nın mücadele alanı haline gelmiştir.³⁹ M.Ö. 304 yılında bu kent, Selevkos Nikator tarafından yeniden kurulmuş ve Makedonya'nın eski başkenti Urfa'nın onuruna, Edessa ismini almıştı. Ama Edessa'nın, kendi krallarının yönetiminde asıl tarihi, M.Ö. 132 yılında başlar.⁴⁰ Sekeukoslar bu dönemde Urfa'da birçok bağımsız devlet kurmuşlardı. Bu devletlerden bir tanesi daha sonra Osrohone diye adlandırılmıştır ki: Batı sınırı Fırat, doğu Nusaybin dolaylarına dek ve kuzey sınırı ise Ermenistan dağlarına dek uzanmaktaydı. Güneyde ise büyük çölde alabildiğince yayılıyordu. Bu küçük devletin başkenti Urfa'ydı.⁴¹

M.Ö. 1220'lerde Büyük Hitit İmparatorluğu yıkılınca bölge Assur-Arami mücadelesine sahne olmuştur. M.Ö. 11 yüzyılda Aramiler yukarı Mezopotamya'nın tümünü istila etmişler ve burada pek çok devlet kurmuşlardı.

Fırat nehrinin her iki tarafına yerleşmiş olan Aramiler, burada Bit Adini krallığını kurmuşlardır. Urfaa sınırları içerisinde bulunan Til Barsip şehrinin Bit-Adini krallığının başkenti olması, Urfa bölgesinin Arami sınırları içerisinde kaldığını göstermektedir. M.Ö. 10. yüzyılda Asur devletinin yeniden güç kazanmasıyla bölge üzerinde Asur-Arami mücadeleleri tekrardan başlamıştır. Asurluların başladığı pek çok başarıdan sonra M.Ö. bininci yılında bölgenin adı Assur vesikalarında Hanigalbat

³⁷ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 3; Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 6. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 104.

³⁸ E. R. Hayes, *Urfa Akademisi*, çev. Yaşar Güneç, (İstanbul: Yaba Yayınları, 2005), 2

³⁹ Hatice P. Erdemir vd., "Roma Kaynaklarında Regnum Abgarı (Osrhoene) ve Edessa M.Ö. 132-24", *3. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi (Türkiye – Şanlıurfa 6-8 Mart 2015)*, ed. D. Mehmet Doğan, (Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, 2015), 102-119.

⁴⁰ Hayes, *Urfa Akademisi*, 21; Hasan Açıanal, *Urfa Tarihi*, (Ankara: ŞURKAV Yayınları, 1997), 45-49.

⁴¹ Hayes, *Urfa Akademisi*, 22; Açıanal, *Urfa Tarihi*, 20-22.

olarak geçmektedir. Burada M.Ö. bininci yılına tarihlenen Hitit Hiyeroglif kitabeli bir kabartmanın bulunması, buranın Geç Hititler devrinde yerleşime uğradığını göstermektedir. Samsat'ın 35 km batısında bulunan Boybey Pınar'ında (eski Behisni-Besni) 4 stel üzerinde bir Hitit Hiyeroglif kitabesi bulunması, bölgenin Geç Hititler döneminde de önemli bir merkez olduğunu göstermektedir.

Asur Devleti M.Ö. 610 yılında Med'ler ile birlikte hareket ederek Babil krallığı tarafından tarih sahnesinden silinmiştir. Asur İmparatorluğunun yıkılmasından sonra bütün Mezopotamya'nın tek hakkimi Babil Kralı olmuştur. Bu dönemde Babil krallığı Med'leri yenerek sınırlarını genişletmiştir. Nihayet M.Ö. 539 yılında Babil Krallığının yıkılmasının ardından Urfa bölgesi başta olmak üzere, orta ve yukarı Mezopotamya tamamen Pers İmparatorluğu'nun eline geçmiştir.

Makedonya Kral'ı Büyük İskender M.Ö. 331 yılında Fırat Nehri'ni geçerek Mezopotamya'ya ayak basmıştır. Bu tarihte, Osroene bölgesini elinde bulunduran Pers İmparatorluğu, İskender'in Persepolis'i almasıyla tarih sahnesinden silinmiştir. İskender M.Ö. 323 yılında öldüğü zaman, yerine geçecek varisi olmadığı için, ölürken de kimseyi kendisine vefiaht göstermemiştir.⁴² İskender'in ardından komutanlarından Suriye'de Selevkos, M.Ö. 312 yılında hükümdarlığını ilan ederek Selevkos Devleti kurulmuştur. Günümüzde Urfa ve çevresinde yer alan kentlerin çoğu Selevkoslar döneminde kurulmuş ve yahut yeniden isimlendirilmiştir. Birecik (Makedonopolis) de bu kentlerden bir tanesidir. Yine aynı dönemde I. Selevkos, Birecik'in bugünkü mevcut yerine eşinin adından dolayı "*Apemea*" adındaki kent ile Fırat'ı karşısında yer

⁴² Işıltan, *Urfa Tarihi*, 11-12.

alan ve bugün halk arasında Belkıs harabeleri olarak bilinen yerde “Selekia (Zeugma / Belkıs)”⁴³ kenti bu dönemde kurulmuş kentler arasında yer almaktadır.⁴⁴

Selevkos Devleti M.Ö. 250 yılına kadar hâkimiyetini devam ettirebilmiştir. M.Ö. 250 yılında İnan’da Eşkaniyan devleti adını alan Part Devletini, Partların ilk kralları Eşk yahut Arşak kurmuştur.⁴⁵ Selevkoslar, bölgedeki iç karışıklıklar ve savaşlardan dolayı merkezi otoritesini kaybetmiştir. Ardından son olarak M.Ö. 130-129 yılının kışında Persler tarafından Selevkos hükümdarı Antiochos Sidetes’in yenilgiye uğratılmıştı. Bunun neticesinde Selevkoslar bölgeyi boşaltması üzerine Urfa’da Arap, Aramî ve Nabati menşei aileler tarafından müstakil olarak Osrhoene (Abgar) Krallığı kurulmuştu.⁴⁶ Birecik bu krallığa bağlı olup krallığının bağlı olup batı sınırını oluşturmaktaydı.⁴⁷

⁴³ M.Ö. 1. yüzyıldan başlayarak bir köprü ile birbirine bağlanan ve dönem içinde 100 hektardan fazla bir alanı kapladığından Zeugma ve Birecik’in tek şehir haline geldiği düşünülür. Buna gerekçe olarak, Roma sikkelerinde Apameia ve Seleukia isimlerinin artık yer almaması, bunun yerine yalnız Zeugma adının kullanılmış olması gösterilir. Bkz. Atilla Engin, “Paleolitik Çağ’dan Roma Dönemi Sonlarına Kadar Birecik ve Çevresi”, *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, ed. Aynur Durukan. (Ankara: Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı Yayınları, 1999), 31; Mehmet Çelik vd., “Kuruluşundan İslam Fethine Kadar Edessa’nın Siyasi Tarihi”, *Edessa’dan Urfa’ya*, ed. Mehmet Çelik (vd.), (Ankara: Türkiye Tarih Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2007), I: 138; Kevser Taşdöner Özcan, “Hellenistik Dönemin Küçük Bir Krallığı: Kommagene”, *Tarih Okulu Dergisi*, 8/23 (Eylül 2015): 99; Işıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, 2.

⁴⁴ Abdullah Ekinci-Kazım Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, (İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2008), 25-33.

⁴⁵ Açıanal, *Urfa Tarihi*, 21.

⁴⁶ Çelik vd., “Kuruluşundan İslam Fethine Kadar Edessa’nın Siyasi Tarihi”, I: 141

⁴⁷ Steven K. Ross, *Roman Edessa*, (London: Routledge, 2001), 116.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM DÖNEMİNE KADAR BİRECİK

1.1. BİRECİK İSMİNİN MENŞEİ

Birecik'in tarihte bilinen ilk ismi, Hititler tarafından M.Ö. 2000'lerde bu bölge için kullanılmış olan “*Birtha*” veya “*Birta-kastra*”dır.⁴⁸ Eskiçağ'da ise Makedonopolis ismi kullanılmıştır.⁴⁹ Birecik'in pek bilinmeyen ancak İslam tarihçileri tarafından kullanılan, beyaz yer manasındaki “*Ardu'l Beydâ*” adı da mevcuttur.⁵⁰ Günümüzde kullanılan Birecik adının, Âramîce saray anlamına gelen “*bîrsa*” isminden veya Arapça kale anlamına gelen “*bire*” kelimesinden türediği tahmin edilmektedir. Birecik'in ismi, Abu'l-Ferec tarihinde “*Bira*” diye geçmektedir.⁵¹ Selçuklular, “*Bire*” ismini kullanmaktaydı.⁵² Osmanlı hâkimiyeti döneminde ise bu bölge küçük kale anlamına gelen Birecik ve Fırat'ın kalesi anlamındaki “*Biretü'l-fırat*” isimleri ile anılmıştır.⁵³

1.2. ROMA DÖNEMİNDE BİRECİK

Anadolu üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışan Roma İmparatorluğu, nihayet emeline M.Ö. 133 yılında ulaşarak Anadolu'yu bir Roma eyaleti olarak topraklarına katmıştır. Roma İmparatorluğu tarafından bu dönemde Romalı General Pompeius Magnus'a, önemli görevler verilmiştir. General Pompeius da Akdeniz'e kök salmış olan korsanları ortadan kaldırdıktan sonra Anadolu'yu örgütlemiş, ardından da eski gücünü yitiren Suriye ve Mısır'a yönelmiştir. General Pompeius ilkin Selevkos Devleti'nin topraklarını işgal ederek Roma İmparatorluğu'na katmıştır. Romalıların bu işgaliyle Amanos Dağları'ndan Filistin'e kadar uzanan tüm toprakları, Roma

⁴⁸ Kürkçüoğlu, *Birecik Monografyası*, 5; Mar Yeşua, *Urfa ve Diyarbakır'ın Felaket Çağı*, (İstanbul: Yeryüzü Yayınları, 1996), 8.

⁴⁹ Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 13.

⁵⁰ Belâzurî, *Fütühu'l Büldân*, çev. Mustafa Fayda, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 203; Ahmet Aslan, *Urfa-Harran (Diyar-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi*, 2. bs. (Ankara: Berikan Yayınevi, 2015), 128.

⁵¹ Abu'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II: 380.

⁵² İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye*, II: 41.

⁵³ M. Streck-V.J. Parry, “Biredjick”, *Incylopededia of Islam (EI²)*, (Leiden, 1960), I: 1233-1234; Streck, “Birecik”, 2: 629; Bostan, “Birecik”, 6: 629.

İmparatorluğu'nun Suriye eyaletine bağlamıştır. Bu yeni eyaletin merkezi de Antakya olarak belirlenmiştir.⁵⁴

M.Ö. 132 yılında Persler, Mezopotamya'yı Selevkoslara bırakmıştı. Ardından Fırat'ın ötesine çekilmeleriyle Urfa'nın tarih içerisindeki yeri daha da belirginlik kazanmıştır. Bölgenin önde gelenleri burada bir krallık kurdular. Bu krallığın prensleri de Abgar ve Manu unvanları taşıyorlardı.⁵⁵

M.Ö. 92-83 yılları arasında, önceki yıllarda Birecik'in de dâhil olduğu Urfa bölgesi, Persler egemenliği altında olan Perslerin egemenliğinden çıkıp Ermeni kralı I. Tigranes'in (M.Ö. 97-56) hâkimiyetine girmişti. M.Ö. 69 yılında Roma ordusu, Fırat nehrini geçerek kral I. Tigranes'in başkenti Tigranokerta'yı kuşatarak burayı ele geçirmişti. Bu savaş sonrası Edessa Krallığı, Romalıların egemenliğine girmişti. M.Ö. 67 yılında I. Tigranes Romalılara kesin olarak mağlup olmuştu. Suriye'nin Kuzey Doğu köşesinde bulunan Urfa, Roma'ya bağlı bir krallık olarak tanınmıştı. Edessa kralı II. Abgar, Roma generalı Pompeius ile yaptığı uzlaşma sonucunda hükümranlığını ve bağımsızlığını kazanmıştı.⁵⁶

Senato karşısında güçlü olabilmek için C. Iulius Caesar, Pompeius ve Crassus'tan oluşan iki devlet adamı ile birlikte hareket etmek için birinci triumvirlik⁵⁷ adı verilen üçlü bir komisyon kurdu (M.Ö. 60). Ancak kurulan bu komisyon onları güçlü kılmanın aksine kendi aralarında mücadele etmelerine sebep oldu.⁵⁸ Bunun üzerine Crassus, rakiplerine kendini kanıtlamak için Doğu seferine çıkma kararı aldı. Ordusunun tüm hazırlıklarını tamamlayan Crassus, M.Ö. 55 yılı sonbaharında ordusunu gemiler aracılığıyla denizden yola çıkardı. Crassus liderliğindeki bu ordu Anadolu topraklarına Lydia'dan⁵⁹ karaya ayak bastı. Sahil şeridi boyunca ilerleyen

⁵⁴ Gürkan Ergin, *Anadolu'da Roma Hâkimiyeti*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 4; Halil Demircioğlu, *Roma Tarihi*, 4. bs. (Ankara: TTK Yayınları, 1998), 406-419; Engin, "Paleolitik Çağ'dan Roma Dönemi Sonlarına Kadar Birecik ve Çevresi", 31.

⁵⁵ Ephrem- Isa Yousif, *Mezopotamya'nın Yıldız Şehirleri*, çev. Nihat Nuyan, (İstanbul: Avesta Yayınları, 2011), 16.

⁵⁶ Albayrak, *Antik Dönemde Edessa*, 30.

⁵⁷ Triumvirlik; siyasi fakat gayr-ı resmi bir ittifaktır. Bu ittifak, Roma Cumhuriyeti'nin son döneminde iç mücadelelerin cereyan ettiği esnada meydana gelip, askerî diktatörlüğü ifade eden üç kişilik bir yönetim biçimidir. Bkz. Hatice Palaz Erdemir, *Genel Hatlarıyla Roma Tarihi*, (Ankara: Serencam Akademi Yayınları, 2018), 97.

⁵⁸ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 214.

⁵⁹ Batı Anadolu bkz. Feridun Emecen, "Manisa", *TDVİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 577.

Roma ordusu, Kapadokyalıların kendilerine erzak sağlaması ve kılavuzluk etmeleri sayesinde M.Ö. 53 yazında Birecik'e (Zeugma) ulaştı. Crassus, Roma İmparatorluğu'nun buradaki vassalı olan Armenia hükümdarı II. Artavasdes'in gücünden yararlanmak istiyordu. Bu amaçla Crassus, Armenia topraklarında 16.000 süvari ve 30.000 piyadenin orduya takviyesinin ardından müttefiği II. Artavasdes ile Perslere kuzeyden saldırma düşüncesinde idi. Üst düzey subaylardan olan Gaius Cassius Longinus'un ısrarla bu sefere karşı çıkmasına rağmen Crassus Mezopotamya'yı en kısa sürede ele geçirme düşüncesinden vazgeçmemişti. Bunun üzerine Crassus, ordusuyla birlikte Fırat'ı geçtiği esnada, önceden Pompeius'a hizmette bulunmuş olan Nebatilerin şefi Ariamnes'in sağlamış olduğu 1.000 kadar atlı okçuyu da ordusuna katarak yoluna devam etmişti. Ancak Ariamnes'in, Pers hükümdarı II. Orodes'e, Crassus'un bölgeye doğru geldiği bilgisini iletmesi üzerine Persler de savaş hazırlığına başladı. II. Orodes, Armenia hükümdarının Crassus'a yaptığı teklifi öğrenince Armenia'yı cezalandırmak için ordusunun büyük bir bölümünü kuzeye kaydırıldı. Persler, Spahbod Surena komutasında 9.000 atlı okçu, 1.000 katafrakt⁶⁰ ve atlı okçuların ok ikmalini karşılamak için de 1.000 develik mühimmatlı orduyu Roma ordusunu oyalamak için sefere çıkarmıştı.⁶¹

Crassus'un doğuya yönelmesiyle birlikte bölgenin iki büyük devleti olan Roma ve Perslerin bölge üzerinde mücadelesi başlamıştı. Roma İmparatorları için doğu hâkimiyetini sağlamak ve doğuya gidilebildiği kadar ilerlemek imparatorluğun asıl gayesi haline gelmişti. Bu yüzden Urfa ve çevresi önemli savaşların merkezi haline gelmişti.⁶²

M.Ö. 59 (veya 54) yılında Roma İmparatorluğu'nun senatosunun kararıyla Birecik (Zeugma), Kommagene'ya bağlanmıştı.⁶³ Romalıların M.Ö. 53 yılındaki Harran yenilgisinden⁶⁴ sonra, Fırat'ın doğusundaki bütün topraklar Perslerin

⁶⁰ İran kabilelerinde, Antik Yunan ve Roma'da kullanılan bir zırhlı atlı tipidir. Bkz. Arnold Toynbee, *Tarih Bilinci*, (İstanbul: Bateş Yayınları, 1978), 214.

⁶¹ Hatice Palaz Erdemir vd., "Roman Kaynaklarında Regnum Abgari (Osrhoene) ve Edessa M.Ö. 132-244", *III. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, (Şanlıurfa), 105-106.

⁶² Erdemir vd., "Roman Kaynaklarında Regnum Abgari (Osrhoene)", 108-109.

⁶³ Kevser Taşdöner Özcan, "Hellenistik Dönemin Küçük Bir Krallığı: Kommagene", *Tarih Okulu Dergisi*, 8/23 (Eylül 2015): 99.

⁶⁴ Romalılar ile Persler arasında M.Ö. 53 yılında meydana gelmiştir. Bu savaşta Edessa kralı II. Abgar'ın Romalılar ile dostane ilişki kurmasına rağmen bunun karşılığında Roma'nın desteğini almasının aksine bir müddet Pers hâkimiyetine girmiştir. Geniş bilgi için bkz. Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 18-19.

hâkimiyetine girmiştir. Bunun üzerine Persler, Edessa kralı II. Abgar'ın hükümlerine son vermişti.⁶⁵

M.Ö. 50 yılında Pers ordusu Fırat Nehri'nin batısına geçmiştir. Böylece Urfa ve Birecik kentleri başta olmak üzere nehrin batısına ait olan büyük yerleşimlerin de ele geçirilmesiyle istila sona ermişti. Bu istiladan yaklaşık on bir yıl sonra, M.Ö. 39 yılında Romalılar, Persleri Toroslarda ve Amanos dağlarında yaptıkları savaşlarda mağlup etmişlerdi. Bu savaşlar neticesinde Suriye ve Edessa krallığı Romalıların eline geçmiştir.⁶⁶

M.Ö. 22'de Persler, Suriye'ye saldırarak istila girişiminde bulunmuşlardı. Roma İmparatoru Tiberus'un diplomatik yollardan kazandığı başarı sonunda, Pers kralı IV. Phraate'den (M.Ö. 38/37-33) Edessa krallığı başta olmak üzere Suriye'deki Roma toprakları geri almıştı.⁶⁷

Roma İmparatoru Claudius (41-54) döneminde Roma'ya gönderilen Pers elçisi Meherdates, Phraates'in torunu Vonones de aralarında olmak üzere Arsacid sülalesinin Gotarzes'in despotluğuna karşı isyan ettiğini belirtmişti. Bunun üzerine Claudius, Suriye yöneticisi Gaius Cassius Longinus'u elçinin yanına vererek Fırat çevresinin güvenliğini sağlamak için bölgeye göndermişti. Cassius, bölgede savaş yapmadan sadece düzene dayalı olarak askerlerini sürekli eğitimde ve zinde tutmuştu. Bu esnada kendisi Birecik'te (Zeugma) konuşlanarak Arap hükümdarı Acbarus'u (Abgarus) ve Persler'den gelecek yetkili bir kişiyi beklemeye başlamıştı. Roma Tarihçisi Tacitus'un ifadesiyle "vefasız" genç hükümdar Acbarus, Carenes'in kendisini Urfa'dan gitmesi için özendirilmesine rağmen, yüksek bir makama sahip olmanın rehabetiyle Urfa'da birkaç gün kalmıştı. Carenes, Mezopotamya'ya geçmekten çekinmemeleri için Acbarus'u teşvik etmişse de başarılı olamamış ve daha sonra uzun bir yoldan Armenia'ya ulaşabilecekleri belirtilmişti. Ancak kışın başlamasından dolayı bu faaliyet durdurulmuştu.⁶⁸

⁶⁵ Judaf Benzion Segal, *Edessa (Urfa) Kutsanmış Şehir*, çev. Ahmet Arslan, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 39-40; Albayrak, *Antik Dönemde Edessa*, 56.

⁶⁶ Albayrak, *Antik Dönemde Edessa*, 57.

⁶⁷ Albayrak, *Antik Dönemde Edessa*, 58.

⁶⁸ Erdemir vd., "Roman Kaynaklarında Regnum Abgari (Osrhoene)", 109.

49 yılında Birecik'in de içinde olduğu Edessa krallığının toprakları tekrardan Roma hâkimiyetine geçmişti. Bu dönemde Edessa kralı olan Abgar V. Ukamo (Siyah), Romalıların Pers ülkesinin kralının adayı olan Pers prensi Mithradetes'i (Mihrdad) karşılamak üzere Birecik'e (Zeugma) giden grubun içinde yer almıştı. Mihrdad bir süre Urfa'da alıkoyan Abgar, daha sonra onun doğuya yaptığı seferde yalnız bırakarak ölümüne yol açmıştı.⁶⁹

Roma İmparatorluğu'nun Fırat havzasına gelip burada hâkimiyet kurmaya çalıştığı ilk dönemlerde, bu bölgede bulunan yerel hanedanlıkları, Perslere karşı koyacak tampon güçler olarak kullanmıştı. Ancak daha sonraki dönemlerde bu hanedanlıklar yerine bizzat Roma İmparatorluğu bu bölgede hâkimiyet kurmuştur. Roma lejyonları Fırat Nehri'nin geçitinde önemli rol oynayan Birecik (Zeugma), Samosata (Samsat), Melitene ve Dura Europus'a yerleştirilmiştir. Başlangıçta basit çadır kamplarda yaşayan bu lejyonlar, zamanla sağlam ve kuvvetli yapılara sahip olmuştur. Bu Lejyon şehirleri 2- 4. yüzyıllarda ülkenin en doğusundaki Roma kültürünün temsilcileri olmuşlardır. Bu dönemde özellikle Birecik (Zeugma) stratejik açıdan önem kazanmış ve 66 yılında yeniden imar edilerek örnek bir Roma kenti haline getirilmiştir.⁷⁰

Roma döneminde bu bölgede meydana gelen önemli bir husus da Yahudiler ve Romalılar arasında yaşanmıştır. Roma İmparatoru Traianus (98-117), Basra körfezinde iken Mezopotamya'da yeni bir ayaklanma meydana gelmiştir. Bunun ardından Traianus'in arkasında bıraktığı küçük garnizonlar, Yahudi asiler tarafından saldırıya uğramıştır. Mezopotamya, Kıbrıs ve Mısır'daki diaspora Yahudileri tarafından başlatılan ayaklanma kontrolden çıkarak birçok insanın katledilmesine sebep olmuştur. Bunun neticesinde Yahudi-Roma savaşlarının ikincisi⁷¹ olan ve

⁶⁹ Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, 36.

⁷⁰ Ercüment Yıldırım, "Roma - Parth Mücadelesinde Fırat Nehri'nin Jeopolitik Önemi", *Uluslararası Tarih ve Sosyal araştırmalar Dergisi*, 7 (2012): 47.

⁷¹ Roma İmparatorluğu'nun Akdeniz'i ve çevresini hâkimiyetine alması, Yahudiler de karşılaşmasına sebep olmuştur. Bunun üzerine Roma İmparatorluğu, Kudüs ve Diaspora Yahudilerine yönelik izlediği siyasetinden dolayı Kudüs'teki Tapınak ve Yahudileri himaye altına almıştır. Ancak buna rağmen, Yahudiler dinî, siyasî ve ekonomik nedenlerle Kudüs'te Roma yönetimine karşı büyük bir ayaklanma çıkarmışlardır. Bu vesileyle ilk Roma-Yahudi Savaşı cereyan etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Hatice P. Erdemir, "Kudüs'te Yahudi İsyanı ve Yahudiler", *History Studies International Journal of History*, Ortadoğu Özel Sayısı, (2010): 117-136; Hatice Palaz Erdemir, "Roma İmparatorluğu Yönetiminin Yahudi Politikası", *Eskiçağdan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar*, ed. Feridun M. Emecen,

Lucius Quietus Savaşı meydana gelmiştir. Bu ayaklanma, Lucius Quietus komutasındaki Roma lejyonları tarafından bastırılmıştır. Fakat Yahudi ayaklanması hızla yeni işgal edilen bölgelere yayılmıştı. Bu durum, önemli sayıda Yahudi nüfusuna sahip olan Nusaybin ve Urfa gibi şehirlerdeki Yahudilerin de ayaklanmalarına sebep olmuştur. Bunun neticesinde bu bölgede bulunan Roma'nın küçük garnizonlarındaki askerler isyancılar tarafından katledilmiştir. Traianus, büyük Yahudi topluluklarının bulunduğu Nusaybin ve Osrhoene'nin başkenti Urfa ve Tigris'teki (Dicle) Seieucia'yı⁷² (Silifke) tekrar ele geçirmişti. Pers hükümdarı I. Osroes'in oğlu Parthamaspatas, Roma İmparatorunun müttefiki olarak seferlere katılmıştı. Traianus, Perslerin de ayaklanmasından korktuğu için müttefiki olan ve Roma'ya bağlı olabilecek bir hükümdar başa getirmişti. Bu dönemde Romalılar ve Persler arasında iyi ilişkiler kurulmuştu.⁷³ Bu dönemde yani 114 ile 116 yılları arası bütün Mezopotamya, iki yıl Roma hâkimiyetinde kaldı.⁷⁴

Romalılar ile Persler arasındaki bu iyi ilişkiler çok uzun sürmemişti. 116 yılında Roma İmparatoru Traianus, Pers (Basra) körfezine sefere çıkışı zaman, Traianus'a karşı olan Perslerin isyanına Edessa kralı VII. Abgar da katılmıştı. Bu isyan sırasında Persler, Nusaybin'i ele geçirerek Roma garnizonunu kılıçtan geçirmişti. Roma İmparatoru Traianus, Mezopotamya'da yayılan bu ayaklanmayı haber alması üzerine Generalleri Lusius ve Maximus'u isyanı bastırmak için göndermişti. Bunun üzerine bölgeye giden Roma ordusu, Persleri bozguna uğratmış ve Nusaybin'i yeniden ele geçirilmişti. Lusius, hemen ardından Urfa'yı kuşatmış ve şehri ele geçirdikten sonra da yağmalayıp yakmıştı. Böylece VII. Abgarın saltanatı son bulmuş ve Edessa kralı, Roma himayesine girmişti. Bu himaye İmparator Traianus'un 117 yılında ölümüne kadar devam etmişti.⁷⁵

117 yılında Traianus'un ölmesiyle başa Hadrianus geçti. Hadrianus, Traianus'un doğu eyaletlerine hâkim olma politikasını gütmemişti. Bundan dolayı da

(İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırma Merkezi Avrasya Enstitüsü ve Kitabevi, 2009): 29-40.

⁷² Günümüzde Mersin iline bağlı olan Silifke'dir. Şenol Çelik, "Silifke", *TDVİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 200.

⁷³ Erdemir vd., "Roman Kaynaklarında Regnum Abgari (Osrhoene)", 110.

⁷⁴ Albayrak, *Antik Dönemde Edessa*, 66; Ephrem, *Mezopotamya'nın Yıldız Şehirleri*, 16; Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, 37.

⁷⁵ Albayrak, *Antik Dönemde Edessa*, 64; Erdemir vd., "Roman Kaynaklarında Regnum Abgari (Osrhoene)", 111.

onu başa geçmesi ile Roma İmparatorluğu'nun sınırları Fırat Nehri'ne kadar gerilemişti. Fakat 123 yılında Ma'nu adındaki bir kralın tahta çıkışıyla Urfa'da yerel hanedanın yeniden başa geçtiği görülmüştü. Bir kuşak sonra İmparator Marcus Aurelius'ın hükümdarlığının ilk yıllarında Persler tekrar Roma'ya karşı saldırıya geçmişlerdi. İmparator Marcus Aurelius (161-180) ve Lucius Verus(161-169)⁷⁶ Urfa'yı kuşatmıştı. Şehir halkı Pers garnizonunu kılıçtan geçirmiş ve Romalılara kapılarını açmışlardı. Bunu izleyen yıl yapılan bir antlaşmayla Edessa kralı Roma'nın himayesini kabul etmişti. Ma'nu ise Philorhomaïos unvanıyla tekrar Urfa tahtına geçmişti.⁷⁷

165 yılında Romalılar tarafından şehirden çıkarılan Kral VIII. Manu'ya tahtına yeniden çıkma imkânı vermişse de Edessa krallığına VIII. Manu yerine Wa'el Bar Sahru'nun geçmesi üzerine VIII. Manu Roma karargâhına sığınmıştı.⁷⁸ Meydana gelen bu olayların neticesinde Roma İmparatoru, Edessa krallığı sınırları içerisindeki büyük mücadeleleri sonucunda önce Nikephorion'u (Rakka) fethetmişti. Birecik (Zeugma) yakınında meydana gelen ve Romalıların galibiyetiyle sona eren çetin savaşlardan sonra Urfa kuşatıldı. Urfa halkı şehirlerinde bulunan Pers garnizonlarını kılıçtan geçirerek şehri Romalılara teslim etmişlerdi. 165 yılında, Persler ile yapılan barış antlaşmasına göre Birecik'in de dâhil olduğu Edessa krallığı, Roma idaresine girmişti. Bu durum 194 yılında Mezopotamya'nın Roma İmparatoru Sertimus Severus tarafından alınmasına kadar sürmüştü. Bu süre zarfında da Edessa krallığına yapılan Pers saldırılarına aldırış etmeyen kral IX. Abgar, Romalılara olan bağlılığını devam ettirmişti. Roma İmparatoru Antoninus Caracalla'nın Mezopotamya seferi Edessa krallığı'nın son hükümdarı olan X. Severus Abgar zincire vurulunca Urfa, kralsız kalmıştı. Bununla birlikte Birecik Roma İmparatorluğu'na bağlanmıştı.⁷⁹

Roma İmparatorluğu'nun Suriye valisi Pescennius Niger, Suriye lejyonları tarafından imparator ilan edildikten Roma İmparatoru Septimus Severus (193-211), Anadolu'da ona karşı mücadelede bulunmuştu. Nihayetinde İssos Zaferi'nden sonra

⁷⁶ İmparatorluk manevi kardeş olan iki İmparator tarafından yönetilmiştir. Bkz. Palaz Erdemir, *Genel Hatlarıyla Roma Tarihi*, 131.

⁷⁷Segal, *Edessa (Urfa) Kusanmış Şehir*, 44-45; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 19-20; Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, 37.

⁷⁸Albayrak, *Antik Dönemde Edessa*, 66; Ephrem, *Mezopotamya'nın Yıldız Şehirleri*, 16; Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, 37.

⁷⁹ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 20.

195 yılında Antakya'dan Mezopotamya'ya gitmişti. İmparator, burada Niger taraftarı olan kent ve kişileri cezalandırıp akabinde Osrhoene'de yeni bir Roma eyaleti inşa etmişti. Onun döneminde Roma İmparatorluğunun sınırları doğuda Fırat'ın çok ötesine geçmişti.⁸⁰ İmparator, 197 yılına gelindiğinde Doğu'da ikinci bir sefere girişip bölgedeki Roma hâkimiyetini pekiştirmişti. Bununla birlikte Roma İmparatoru, Edessa kralı VIII. Abgar'ı (212) tekrardan tahta geçirdi.⁸¹

Bu olayların akabinde Roma İmparatoru Septimius Severus'un oğlu Caracalla (211-217) Mezopotamya'ya 213 yılında yaptığı bir seferde, iç krallık olan Urfa'yı bir Roma kolonisi haline getirdi. Buna rağmen Krallığın tekrardan diriliş çabaları sürmüşse de 242'de tamamıyla Roma İmparatorluğuna bağlanmıştı. Edessa krallığına bağlı olan Birecik, böylece Roma İmparatorluğu'na tabii olmuştur.⁸²

230 yılına gelindiğinde ise Perslerin Mezopotamya'yı istila ederek Nusaybin'i ele geçirmesi üzerine Roma imparatoru Severus Alexander, 231 yılında karşı sefere çıkmıştı. Bu sefer sırasında Urfa'nın ismi Colonia Metro Polis olarak değişmişti. Urfa sikkeleri, 214-235 yılları arasında Roma İmparatorları M. Aurelius Antoninus (Caracalla), M. Opellius Macrinus ve M. Aurelius Severus Alexander dönemlerinde Urfa'nın bir Koloni durumunda olduğundan Birecik'in Roma'ya bağlılığı 242 yılına kadar sürdürdüğünü göstermektedir.⁸³

Urfa kolonisi, 243 yılında bir genel vali ve iki askeri yönetici (Strategori) tarafından yönetilmeye başlanmıştı. Ancak bu yönetim iki yıl kadar sürmüştü. 248 yılında, Roma İmparatoru Philippus Arabs'ın saltanatı sırasında, Urfalıların Roma yönetimine karşı ayaklanmaları üzerine Philippus Arabs, Urfa'ya girerek yerel hanedanlığa son vermişti.⁸⁴

Urfa'da krallığın son bulmasındaki en büyük etken Romalılar ve İranlıların bu bölgeye doğrudan müdahale etmeleri idi. Mezopotamya'da, 226 yılında siyasi durum Sasani hanedanının ortaya çıkmasıyla kökten bir biçimde değişmişti. İran'ın yeni

⁸⁰ Mehmet Ali Kaya, "Roma İmparatoru Septimius Severus Döneminde Anadolu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25/39 (2005): 28-35.

⁸¹ Ephrem, *Mezopotamya'nın Yıldız Şehirleri*, 16.

⁸² Açal, *Urfa Tarihi*, 45-49.

⁸³ Albayrak, *Antik Dönemde Edessa*, 72.

⁸⁴ Albayrak, *Antik Dönemde Edessa*, 73.

yöneticileri ulusal bir genişleme politikası izlemişlerdi. Bu yerel yöneticiler, Pers İmparatorluğunu yeniden kurma konusunda çok istekli olduklarından kararlı bir şekilde Roma'ya karşı ciddi mücadelelere girişmişlerdi. Başlangıçta, Ardeşir 233'te Nusaybin ve Harran'ı zapt etmiş ve ardından Urfa'yı tehdit etmişti. Sonraki on yıl boyunca devam eden mücadelelerde Nusaybin ve Harran iki defa el değişmişti. 243 yılında III. Gordianus'un Resulayn'de kazandığı zafer İran saldırısını geri püskürtmüş gibi görünüyordu. Ancak Gordianus kısa bir süre sonra bir cinayete kurban gitmiş ve yerine geçen Arap Philippos, sadece ana şehirlerde garnizonlar bırakarak Roma kuvvetlerini Mezopotamya'dan geri çekmişti.⁸⁵

Roma İmparatorluğu 2. yüzyılda, Tuna'dan Afrika'ya, Britanya'dan Fırat'a kadar geniş bir coğrafyada yayılmıştı.⁸⁶ Ancak yukarıda belirtildiği üzere Mezopotamya'ya uzun süre aralıksız bir hâkimiyeti söz konusu değildi. Çünkü bu bölge Romalılar ile İranlılar arasında daima bir mücadele bölgesi olmuştu.

Yıllarca devam eden Romalılar ve Sasaniler mücadelelerinde her iki imparatorlukta da birbirlerine üstünlük sağlayacak durumda değillerdi. Zira hem düşman topraklarına sürekli sefer yapabilecek düzen ve donanıma sahip değillerdi hem de her iki tarafın da güç merkezi oldukça uzaktı. Bundan dolayı Birecik, Romalılar ile İranlılar arasında kısa sürede çok defa el değiştirmişti. Dolayısıyla da bölgede uzun bir zaman diliminde bir devletin hâkimiyetinden söz etmek mümkün değildir.⁸⁷

1.3. SASANİLER DÖNEMİ BİRECİK

İran'da Sasaniler adını taşıyan ve 224 yılında Sasani Devleti'ni yönetmeye başlayan hanedanlık 416 yıl hüküm sürmüştü. Bu hanedanlık da Persler gibi Mezopotamya'ya yönelmişti.⁸⁸

Yukarı Mezopotamya'da Sasanilerin hâkimiyet kurma girişimleri I. Erdeşir döneminde başlamıştı. Sasaniler ilk defa Fırat Nehri'ni I. Erdeşir zamanında geçmişti.

⁸⁵ Segal, *Edessa (Urfa) Kusanmış Şehir*, 157.

⁸⁶ Bülent İplikçioğlu, *Hellen ve Roma Tarihinin Ana Hatları*, 3. bs. (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2015), 109.

⁸⁷ Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, çev. Turhan Kaçar, (Ankara: TTK Yayınları, 2016), 186.

⁸⁸ İman S. Rezaei, "V-VII. Yüzyıllarda Bizans-Sâsânî İlişkileri", *İraniyat Dergisi*, 1/1 (2016): 22.

Bu neticesinde Sasaniler, 230 yılında Romalılara karşı savaş açıp onları yenilgiye uğratmıştı. Bu zaferden sonra, Nusaybin ve Harran, 235-238 yılları arasında Sasani hâkimiyetine girmişti. Ancak ticari ve stratejik öneme sahip olan bu bölge Romalılar ve ardından da Bizanslıların daima ellerinde tutmak istedikleri yerler olmuştu. Bundan dolayı bu bölgenin korunması ve savunulması için sınır boylarına müstahkem kaleler inşa etmişti. Fakat Sasaniler de, bu toprakların kendilerine atalarından miras olarak kaldığını iddia etmişti. Bu düşünce iki imparatorluğun bölgedeki mücadelenin temel etmenlerinden birisini oluşturmuştu.⁸⁹

Sasani tahtına geçen I. Şapur (242-272), ülkesindeki sükûneti sağladıktan sonra Batı'ya yönelmişti. Ancak Mezopotamya ve Roma sınırındaki kalelere karşı yaptığı akınlarda başarısız olmuştu. I. Şapur, Resulayn yakınlarında Romalılar yaptığı savaşta yenilgiye uğramıştı. Ancak Sasaniler, Yukarı Mezopotamya'dan (Güneydoğu Anadolu) vazgeçmek istemedikleri için 252-253 yılında yeniden harekete geçerek, bu bölgeye girmişlerdi. Daha sonra işgal hareketlerine devam eden I. Şapur, Roma İmparatoru Valerianus'u 260 yılında Urfa civarında yenilgiye uğratmıştı. Burada durmayıp istilasını Akdeniz'e, Antakya'ya ve Şam'a kadar genişleterek, birçok kenti hâkimiyeti altına almıştı.⁹⁰ Hristiyanlığın Roma'da yayıldığı bu dönemde Sasanilerin, Antakya'ya kadar ilerlemesi üzerine, Roma generali olan Kalistos, I. Şapur'un üzerine yürüyerek onun haremine el koymuştu. Bundan dolayı memleketine dönmek mecburiyetinde kalan I. Şapur, Urfa topraklarından geçebilmek için Romalılardan aldığı altınları Urfalılara ödemek zorunda kalmıştı. I. Şapur'un ülkesine dönmesinin akabinde Antakya'dan çekilmekte olan ordusu, Odaenathos⁹¹ yönetimdeki ordu tarafından zaiyata uğradı. Odaenathos bununla da kalmayıp Fırat'ı geçerek Urfa ve bölgesini kuşatan İranlılara karşı Urfalılara yardımda bulunmuş ve Nusaybin ile Harran'ı, Sasanilerin elinden kurtarmıştı. Odaenatos'un ölümünden sonra Mezopotamya tekrardan Sasanilerin eline geçmiş ve Fırat Nehri yeniden Roma-İran

⁸⁹ Ali İpek, "Yukarı Mezopotamya'da Sâsânî Siyaseti", *TESAM Akademi Dergisi*, 3/2 (Temmuz 2017): 92.

⁹⁰ İpek, "Yukarı Mezopotamya'da Sâsânî Siyaseti", 92

⁹¹ Roma'da bu dönemdeki taht kavgalarından dolayı Doğu Roma Eyaleti'nin korunması Palmyra Kralı Odaenathos'a verilmişti. Bkz. Çelik, "Kuruluşun'dan İslam Fethine Kadar Edessa'nın Siyasi Tarihi", I: 183.

sınırı olmuştu. Bu sınır, İmparator Konstantinus (324-337) ve Sasani İmparator'u I. Şapur (310-379) ile yapılan savaşlar sonucunda da değişmemişti.⁹²

I. Şapur'un ölümünden sonra Romalıların Mezopotamya üzerine düzenlemiş oldukları saldırı karşısında başarısız kalan Sasaniler, bu devlet lehine barış imzalamak zorunda kalmışlardı (298).⁹³ Roma İmparatoru Diocletianusb (284-305), bu antlaşmanın ardından bu bölgenin idari yapısı gözden geçirmişti. Doğu sınırlarını güvenliğine kesin bir çözüm getirmek için Mezopotamya bölgesini iki eyalete ayırdı. Merkezi Amid (Diyarbakır) olmak üzere Habur'un doğusundaki bir eyalette Mezopotamya adını verdi. Habur ile Fırat arasında kalan bölgeye ise Osrhoene Eyaleti adını verdi. Osrhoene Eyaleti'nin başkenti olarak da Urfa kabul edildi. Bu eyaletin batı sınırı Fırat boyunca uzanan ve geçit noktası olan Birecik oldu.⁹⁴

Mezopotamya ve Osrhoene de Antakya Patriğinin kilise yetkisi içinde kaldı. Bu bölgenin idari yapısı Bizans dönemi boyunca sürmüş ve İslam hâkimiyetine geçişine kadar devam etmişti.⁹⁵

Roma İmparatorluğu bu bölgedeki idari yapısını düzenledikten sonra tekrardan bölgede Roma-İran mücadeleleri kendini göstermeye devam etti. Roma İmparatoru Iulianus (361-363), 363 yılı başında önceki yenilgilerin öcünü alarak doğu sınırlarının güvenliğine kesin bir çözüm getirmek için Sasanilere karşı sefere çıktı. Fırat nehrinde soluğu alan İmparator Iulianus, ordusuyla nehri aşarak Fırat Nehri'nin doğu yakasında bulunan Birecik'te konaklamıştı. Bu dönemde Birecik Yahudiler tarafından boşaltılmış bir kentti. Iulianus bir süre burada kaldıktan sonra kenti ateşe verip ayrılmışlardı.⁹⁶

⁹² Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, 46-47.

⁹³ İpek, "Yukarı Mezopotamya'da Sâsânî Siyaseti", 93.

⁹⁴ Çelik vd, "Kuruluşu'ndan İslam Fethine Kadar Edessa'nın Siyasi Tarihi", I: 182; Segal, *Edessa (Urfa) Kusanmış Şehir*, 164.

⁹⁵ Segal, *Edessa (Urfa) Kusanmış Şehir*, 164.

⁹⁶ Nezahat Baydur, *İmparator Iulianus*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1982), 108-114.

1.4. BİZANS DÖNEMİ BİRECİK

Roma İmparatorluğunun 395 yılında ikiye ayrılmasıyla Birecik, Bizans İmparatorluğu diye adlandırılan Doğu Roma'nın sınırları içerisinde kalmıştı. I. Theodosios'un (379-395) İmparatorluğu döneminde Bizans'ın Hristiyanlığı resmi din olarak kabul etmiş ve Osrhoene bölgesinde bulunan Birecik'te de bu din yayılmıştı.⁹⁷ Urfa ve çevresinin 451 yılında düzenlenen Kadıköy Ökümenik Konsiline 11 piskoposlukla katılmıştır. Bu piskoposluklara Birecik de bulunmaktaydı.⁹⁸

Theodosios'un (379-395) Hristiyanlığı benimsenmesi ile de Bizans ve Sasani İmparatorlukları arasındaki ilişkiler yeni bir çehreye bürünmüştü. Bu dönemde Bizans, doğuda Sasanilerle barış yapmayı başardı. Bunun neticesinde Bizans ve Sasaniler arasında Mezopotamya toprakları paylaştırıldı, Bizanslılar daha büyük bir pay almıştı. Bu iki ülke arasındaki düşmanlığın yeniden canlanması halinde büyük öneme sahip olacak olan Yukarı Dicle ile Fırat arasındaki stratejik topraklar Theodosios'un kontrol altındaydı.⁹⁹

Sasani Kralı I. Yazdigirt'in (399-421) krallığının son yıllarına kadar Sasani-Bizans barışı uzun yıllar sorunsuz devam etmişti. Bunun için Bizans idaresi Anadolu'nun doğusunun siyasi ve ekonomik yapılanması ile ilgilendi. Bizans doğu sınırını güçlendirdiği sırada Bizans İmparatoru II. Theodosio'nun vasisi olan Sasani Kralı I. Yazdigirt 421 yılında öldü. Onun yerine oğlu V. Behram (421-438) geçmişti. Ancak I. Yazdigirt'in kurmuş olduğu ve hükümdarlığı boyunca devam ettirdiği Bizans-Sasani barışı oğlu V. Behram bozmuştu. Sasaniler'in barış antlaşmasını bozması üzerine Bizans sınırına saldırıya geçmişlerdi. Ancak herhangi bir sonuç elde edemeden geri dönmüşlerdi. Dolayısıyla da bu savaş herhangi bir sınır değişikliği getirmemişti. Bunun üzerine Bizans-Sasani arasında 422 yılında, yüz sene sürmek üzere, aslında bir yıl bile devam edemeyen bir barış antlaşması yapılmıştı.¹⁰⁰

⁹⁷ Engin, "Paleolitik Çağ'dan Roma Dönemi Sonlarına Kadar Birecik ve Çevresi", 31; George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, (Ankara: TTK Yayınları, 2006), 55.

⁹⁸ Aslan, *Urfa-Harran (Diyar- Mudar) Bölgesi Tarihi*, 108; Segal, *Edessa (Urfa) Kusanmış Şehir*, 161.

⁹⁹ Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, çev. Esra Ermert, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 92.

¹⁰⁰ Gürhan Bahadır, "Anadolu'da Bizans-Sasani Etkileşimi (IV.-VII. Yüzyıllar)", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 1/6 (2011): 713-714.

Sasani hükümdarı II. Yazdigirt (439-457), siyasi kargaşanın olduğu bir dönemde tahtta çıktığından dolayı o da Bizanslılarla antlaşma yapmak zorunda kalmıştı. Bu durum Sasani hâkimiyetinde bulunan yerlerdeki Hıristiyanlara rahat bir nefes aldırılmıştı. Hakikaten Sasanilerden bir grup insan da, kurulan bu barış ortamından yararlanarak ilim öğrenmek için Urfa'ya gitmişlerdi. Fakat II. Yazdigirt'ten sonra tahta geçen küçük oğlu Hürmüz (457-459), yeniden siyasî ve dinî baskı yoluna başvurmuştu. Ak Hunlar'ın yardımıyla kardeşini tahttan indirerek, devlet idaresini eline alan Fîrûz (459-484) ise daha çok Kafkasya halklarıyla uğraşmıştı.¹⁰¹

505-506 yıllarında Bizans ordu generalleri, Osrhoene sınırda müstahkem bir mevkiileri olmadığından askerlerinin büyük sıkıntılara düştüklerini bildirmişlerdi. Bölgede huzur, adalet ve iskân faaliyetlerine önem veren Urfa valisi Aleksandros, İmparator'dan büyük bir oranda bütçe talep etmişti. Vali, İmparator'dan aldığı yaklaşık iki yüz bin libre altınlık para yardımıyla, Urfa'nın tüm dış surlarını restore ettirmiş ve bunun yanında Birecik (Birta-kastra) piskoposu haşmetli Serglus da, aynı zamanda validen aldığı emir üzerine memleketinde surlar yapmaya koyulmuştu.¹⁰²

540 yılında Mezopotamya'da Bizans-Sasani mücadelesi yeniden alevlenmişti. Bizans'ın Fırat bölgesinde çok az askeri olduğundan, Sasanilerle muharebeye girmekten kaçınmıştı. Ancak bu dönemde Sasani ordusunu bizzat yöneten hükümdar I. Hüsrev tarafından Bizans ordusuna darbe vurulmuştu. Sasani hükümdarı I. Hüsrev'in, asıl amacı Antakya olduğundan Mezopotamya'daki mevkiileri kuşatmaktan uzak durup ordusunu Suriye'ye yöneltmişti. Bizans, bu yenilginin öcünü almak için 541 yılında ordusunu Fırat bölgesinde toparlamasına rağmen Sasaniler karşısında üstünlük elde edememişlerdi.¹⁰³ Sasani hükümdarı I. Hüsrev, 544 yılında ülkesine dönerken Urfa'ya saldırmıştı. I. Hüsrev, Urfalıların teslim olmaları için şartlar önermişse de Urfalılar tarafından kabul edilmemişti. Urfalılar, surlarını büyük bir cesaretle savunmaları üzerine, I. Hüsrev, talep etmiş olduğu yüksek miktardaki altının yarısı karşılığında geri çekilmek zorunda kalmıştı. 546 yılında yapılan antlaşmayla Urfalılar, Sasanilere büyük miktarda para ödemek zorunda kalmışlardı. 562 yılında da elli yıllık bir antlaşma imzalanmıştı. Bu antlaşmanın henüz on yedinci yılının sonunda

¹⁰¹ İpek, "Yukarı Mezopotamya'da Sâsânî Siyaseti", 97.

¹⁰² Mar Yeşua, *Urfa ve Diyarbakır'ın Felaket Çağı*, 108; Segal, *Edessa (Urfa) Kusanmış Şehir*, 171.

¹⁰³ M. V. Levchenko, *Bizans Tarihi*, çev. Maide Selen, (İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2007), 88-89.

II. İustinus'un ödemesi gereken parayı vermemesi üzerine iki İmparatorluk arasında yeniden bir savaş patlak vermişti.¹⁰⁴

I. Hüsrev, 573 yılında ordusunun başında savaşa katılarak, Mezopotamya'yı yağmalamıştı. Akabinde Malatya'yı işgal etti. Bununla yetinmeyip Antakya'ya yönelmiş ve orayı yağmalamıştı. II. İustinos'un sınır kalesi olan Dara Kalesi de I. Hüsrev tarafından ele geçirilmişti. 575 yılında başlayan barış görüşmelerinde bir sonuç elde edilmemesi üzerine Hüsrev'in ordusu Bizans topraklarını istila etmişti. Fırat Nehri'ni düzensiz geçmeye çalışan I. Hüsrev'in ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştı. 579 yılında barış görüşmeleri tekrar başlamış ve bu barış görüşmeleri başarıya ulaşmak üzereyken I. Hüsrev ölmüştü.¹⁰⁵ Onun yerine tahta geçen IV. Hüzmüz barışın devamından yana olmuştu. Buna Bizanslılar yanaşmamışsa da savaş patlat vermişti. Bu mücadelede Sasanî ordusu Bizans ordusu karşısında başarılı olamamıştı. Bunun üzerine iki imparatorluk arasında barış antlaşması yapılmıştı. Bunun neticesinde IV. Hüzmüz, Yukarı Mezopotamya'da Arzenen bölgesi ve Nusaybin'i de Bizanslılara kaptırmıştı.¹⁰⁶

591 yılında Bizanslılar ile Sasanîler arasında imzalanmış olan bu barış antlaşması çok uzun sürmeyip 603 yılında Mezopotamya'da Bizans-Sasanî mücadelesi tekrar kendini göstermişti. Bu dönemdeki mücadelenin sonucunda 607 yılında Sasanîler tüm Mezopotamya'da hâkimiyet kurmuşlardı.¹⁰⁷ Bununla birlikte Birecik de Sasanîlerin hâkimiyetine girmişti. Ancak bu hâkimiyet çok uzun sürmeyip 609 yılında, Bizans İmparator Herakleios tarafından geri alınmıştı.¹⁰⁸

622 yılında Bizans-Sasanî savaşı yeniden patlak vermişse de, İran'ın bu dönemde başa geçen yeni yönetimin bu topraklarda vazgeçme kararı almıştı. Bunun üzerine Sasanîler, 630 yılında Urfa'dan İskenderiye'ye kadar olan topraklardan çekilmek zorunda kalmıştı. Bu durum Bizans için bir gelişme olduğu söylenilemez.

¹⁰⁴ Segal, *Edessa (Urfa) Kusanmış Şehir*, 160.

¹⁰⁵ İman S. Rezaei, "V-VII. Yüzyıllarda Bizans-Sâsânî İlişkileri", 22; Segal, *Edessa (Urfa) Kusanmış Şehir*, 160.

¹⁰⁶ İpek, "Yukarı Mezopotamya'da Sâsânî Siyaseti", 102.

¹⁰⁷ Çelik vd, "Kuruluşundan İslam Fethine Kadar Edessa'nın Siyasi Tarihi", I: 230-233.

¹⁰⁸ Ephrem, *Mezopotamya'nın Yıldız Şehirleri*, 17.

Çünkü VII. yüzyılda Bizans'ın içteki çürüme veya doğu eyaletlerinin İmparatorluktan kopup özgürlüğünü elde etmesi artık önlenebilir bir durum değildi.¹⁰⁹

Mezopotamya bölgesinde süre gelen Bizans-Sasani mücadelesi nihayetinde VII. yüzyılın ilk yarısında İslam fetihlerinin genişlemesi ile Sasanilerin hâkimiyetindeki Irak ile Bizans'ın hâkimiyetindeki Suriye kısa sürede Müslümanlar tarafından fethedilmişti. Bu fetihler sırasında el-Cezire sakinleri Bizans'a yardım etmişlerdi. Bundan dolayı İslam orduları el-Cezire'yi fethetmeye karar vermişlerdi. Bu dönemde Urfa'nın Bizanslı komutanı olan Kataias ile İyad b. Ganem arasında bir antlaşma imzalanmıştı. Bu antlaşmaya göre; Bizans valisi, Müslümanlara Fırat'ı aşmamaları karşılığında vergi vermeyi kabul etmişti. Ancak bu durumu kabullenemeyen Bizans İmparatoru Herakleios, Kataias'ı görevden alıp yerine Ptolemios'u atamıştı. Ptolemios da selefinin imzalamış olduğu antlaşmanın aksine vergi vermeyi kabul etmemişti. Bununla birlikte Müslümanların, bu bölgeyi fethetmesi kaçınılmaz olmuştu.¹¹⁰

¹⁰⁹ Levchenko, *Bizans Tarihi*, 125-126.

¹¹⁰ Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa*, 50.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM DÖNEMİ BİRECİK

2.1. BİRECİK'İN İSLAMLAŞMA SÜRECİNDE COĞRAFİ SINIRI VE YERLEŞİM BİRİMİ

Fırat-Dicle nehirleri arasında kalan bölgeye, Grekler tarafından “*iki nehir arası*” manasına gelen Mezopotamya adı verilirken Araplar el-Cezire adını vermişlerdi. Araplar tarafından “ada” manasındaki bu adın verilmesindeki neden ise bölgenin etrafının sularla çevrili olmasıdır. Bu tanımlamaya ilaveten bu bölgeye Fırat nehrine nispetle “*el-Ceziretü'l-Furatiyye*” da denilmiştir. Araplar, daha sonra bu bölgeyi iki kısma ayırıp Aşağı Mezopotamya'ya Sevad veya Irak, kuzey Mezopotamya'ya da, yani Yukarı Mezopotamya'ya, el-Cezire demişlerdi.¹¹¹ Bu bölünmeden sonra Birecik, el-Cezire'nin sınırları içerisinde yer almıştı.¹¹²

İslamiyet'ten önce el-Cezire bölgesinde birbirine üstünlük sağlayamayan iki imparatorluk olan Bizanslılar ile Sasaniler, bu bölgede siyasi sınırları da hiçbir zaman kalıcı olmamıştı. Ancak İslamiyet'in ortaya çıktığı dönemde bu bölgede Bizanslıların hâkim olduğu kısım Resulayn'dan (Ceylanpınar) Tur-Abdin'e kadar olan hattın batı kısmıydı. Tur-Abdin ile Nusaybin hattının güneyinde kalan diğer kısım ise Sasanilerin hâkimiyetindeydi. Bundan da anlaşılacağı üzere İslamiyet'in ortaya çıktığı dönemde Birecik, Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde bulunuyordu.¹¹³

Nitekim İslamiyet'in yayılmaya başladığı dönemde el-Cezire bölgesine yerleşen Arap kabilelerine nispet ile bu bölge Diyâr-ı Mudar, Diyâr-ı Rebîa ve Diyâr-ı Bekir adıyla üç bölgeye ayrılmıştı. Birecik bu bölünmenin ardından Diyâr-ı Mudar bölgesi sınırları içerisinde yer almıştı. Bu bölge, coğrafi özelliğinden dolayı Emevî ve Abbâsî dönemlerinde de askerî ve ticari sebeplerle önem kazanarak bazen el-

¹¹¹ Adnan Çevik, “Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimat”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 33 (2009): 35-54.

¹¹² El-Cezire bölgesi hakkında geniş bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, “Cezîre”, *TDVİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 7: 509-511.

¹¹³ Aslan, *Urfa-Harran (Diyar-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi*, 122; Walter E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, çev. Mehmet Özay, (İstanbul: Kanküs Yayınları, 2000), 229.

Cezîre'den ayrı tutulup müstakil olarak yönetilmişti.¹¹⁴ Müslümanların Birecik'i ele geçirdiği dönemlerde buranın tarihini, el-Cezire bölgesinin tarihinden ayrı olarak ele almak pek mümkün değildir.

Ortaçağ İslam şehirlerinde yerleşim birim adları, coğrafi bölge, bölüm ve yöreleri ifade eden sınıflandırılmaları bulunmaktadır. Bu birimler içinde Birecik, Diyar-ı Mudar bölgesinin bir Belde/Beled'i¹¹⁵ olarak nitelendirilir. Buradan da anlaşılacağı üzere İslamiyet'in el-Cezire bölgesinde yayıldığı dönemde, Birecik'in bir kasaba hükmünde olduğunu söyleyebiliriz.

2.2. ARAPLARIN EL-CEZİRE BÖLGESİNE GELMELERİ

İslamiyet'in ortaya çıktığı sırada ilk Arap-Bizans münasebetleri karşılıklı ticaret faaliyetler şeklinde gelişmişti. Ancak 628 yılında Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Bizans İmparatoru Herakleios'a (610-640) gönderdiği mektup ve İslam ordularının Bizans sınırına dayanmaları, Müslümanlar ile Bizanslılar arasındaki ticaretin yerini siyasi, idari ve askeri münasebetler almıştı.¹¹⁶ Bundan sonra İslam ordusunun fetih hareketleri Bizans İmparatorluğu'nun doğusu ile Sasani İmparatorluğu'nun tümünü kapsayacak şekilde başlamıştı.¹¹⁷

Hz. Muhammed vefat ettikten sonra devletin başına Hz. Ebu Bekir (632-634) geçmişti. Hz. Ebu Bekir, Ridde olaylarını Müslümanların varlığı ve birliğini tehdit olarak görmesi üzerine 633 yılında Yemame'de bulunan Halid b. Velid'e haber göndererek ordusuyla birlikte Irak üzerine göndermişti.¹¹⁸ İyad b. Ganem'i de kuzeyden Sasaniler üzerine göndermişti. Zira Mezopotamya ve Suriye topraklarında yıllarca devam eden Bizans-Sasani savaşları, her iki devletin de gücünün zayıflamasına sebep olmuştu. Bu Bizans-Sasani mücadeleleri bölge halkını da oldukça

¹¹⁴ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mudar", *TDVİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 358-359; Aslan, *Urfa- Harran (Diyar-ı Mudar) Bölgesi Tarihi*, 18.

¹¹⁵ Kelime manası bayındır veya bayındır olmayan her büyüklükteki ve küçüklükteki toprak parçası olan belde, "medine, kasaba ve nahye (yöre)" gibi yerleşim birimleri için de kullanılmıştır. Bkz. İbrahim Barca, "İslam Şehir ve Bölge Tarihleri ile Coğrafya Eserlerinde Coğrafi Bölüm ve Yerleşim Birim Adları: Şanlıurfa Örneği", *I.Uluslararası İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu (Şanlıurfa 25-27 Mart 2016)*, ed. Kasım Şulul (Ankara: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Yayınları, 2016), I: 272.

¹¹⁶ İkinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 31.

¹¹⁷ Ira M. Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, çev. Yasin Aktay, 6. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 77.

¹¹⁸ Adem Apak, *İslam Tarihi*, 17. bs. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), II: 62.

etkilemişti. Bundan dolayı Halifenin emri üzerine Sasani topraklarına yönelen Halid b. Velid, Basra çevresindeki ilk karşılaşmada Sasani hükümdarı Hüzmüz'ü öldürerek kesin bir galibiyet elde etmişti. Bu sırada bazı müstahkem yerleri de ele geçirmişti. Halid b. Velid daha sonra buradan hareketle Kufe yakınlarında küçük bir krallık olan Hire üzerine yürümüştü.¹¹⁹ Hireliler, İslam ordusuna karşı direniş gösteremeyeceklerini anlamaları üzerine barış istemek zorunda kalmışlardı.¹²⁰ Halid, Hire'ye Ka'ka b. Amr'ı bırakarak kuzeyde bulunan İyaz b. Ganem'e yardım etmek için harekete geçmişti. Bu hareketle Bağdat'a on fersah uzaklıkta bulunan Kufe şehrinin kuzey batısında ve Enbar şehrinin yakınında yer alan Aynü't-Temr bölgesindeki kabileleri de itaat altına almıştı.¹²¹

Hiz. Ömer'in hilafeti döneminde Arap-Bizans münasebetleri Arapların el-Cezire bölgesine hâkim olmalarına sebep olmuştu. 638 yılında el-Cezire halkı Bizans İmparatoru Herakleios'u Hıms'ta bulunan Müslümanların üzerine yürümesi için ikna etmişti. Bunun üzerine Bizans ordusu el-Cezire halkıyla beraber Hıms üzerine yürümüştü. Ancak Hiz. Ömer'in bundan haber alması üzerine temkinli davranıp Hıms'ta bulunan Ebû Ubeyde'ye destek vermek için yardımcı kuvvetler göndermişti. Akabinde el-Cezire halkını cezalandırmak üzerine Sa'd'a yazdığı mektupla el-Cezire'nin bütün şehirlerine asker göndermesini ve üç kişiden "Halid b. Urfate, Haşim b. Utbe veya İyaz b. Ganem"den birini komutan tayin etmesini ve bütün el-Cezire'yi fethetmelerini emretmişti. Hiz. Ömer bu emrinin yanı sıra komutanlara el-Cezire bölgesindeki halkın ya Müslüman olmaları veya bac ve haraç verme şartlarını koşmalarını da Sa'd'a bildirmişti. Sa'd, bunun üzerine İyaz b. Ganem'i komutan tayin ederek beraberinde Ebu Musa el-Eş'ari, oğlu Ömer b. Sa'd ve Osman b. Ebi'l-As'ı da göndermişti.¹²² El-Cezire halkı bundan haberdar olmuş ve Hıms üzerine gitmekten vazgeçerek kendi bölgelerine geri çekilmişlerdi.¹²³

¹¹⁹ Hakkı Dursun Yıldız, "Hz. Ebu Bekr Devri", *DGBİT*, (İstanbul: Çağ Yayınları, 1986), 46; Mevlüt Koyuncu, "İlk İslâm Fetihleri Döneminde el-Cezire Bölgesi ve İslamlaşma Süreci", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, 10/1 (2008): 133.

¹²⁰ Apak, *İslam Tarihi*, II: 74.

¹²¹ Mevlüt Koyuncu, "İlk İslâm Fetihleri Döneminde el-Cezire Bölgesi ve İslamlaşma Süreci", 133; Yıldız, "Hz. Ebu Bekr Devri", 51-52.

¹²² İbnu'l Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II: 485; Tâberi, *Tarih-i Tâberi*, trc. M. Faruk Gürtunca, (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2007), 447; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII: 125; Mahmud Esad Seydişehri, *İslam Tarihi*, çev. Sadi Irmak, (İstanbul: Tan Matbaası, 1965), VII: 217.

¹²³ İbnu'l Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II: 486; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII:126.

El-Cezire bölgesinin fethi konusunda kaynaklarda farklı bilgiler mevcut olduğundan İslam tarihçileri arasında tartışıla gelen bir husus mevcuttur: Bu husus el-Cezire bölgesinin Şam ordusu ile mi yoksa Irak ordusu ile mi fethedilmiştir? Ancak Belâzurî, el-Cezîre bölgesinin fethi görevini Hz. Ömer tarafından Ebû Ubeyde'nin emrindeki Şam ordusuna verildiğini nakleder.¹²⁴ Fakat el-Cezire bölgesinin fatihinin İyad b. Ganem olduğu konusunda İslam Tarihçileri hem fikirlerdir.¹²⁵

2.2.1. Birecik'in İslam Ordularınca Fethi

Tüm halkı Hristiyan olan el-Cezire bölgesini fethetmek üzere Müslümanlar, İyad b. Ganem komutasında bölgeye gelmişlerdi. Bu bölgeye gelen Müslümanlar, coğrafi konum itibariyle ilk Rakka ve Nasîbin'i (Nusaybin) fethetmişlerdi. Buraları aldıktan sonra İyad b. Ganem, Süheyle ile Abdullah'ı da yanına alarak ordusuyla Harran üzerine yürümüşü. Burayı fethetmek üzere öncü kuvvetlerini göndermişti. Ancak buranın halkı şehrin kapılarını kapatmıştı. İyad b. Ganem bu durumdan haber olması üzerine bizzat kendisi bölgeye gitmişti. Bunun üzerine halk, İyad b. Ganem'e elçi göndererek önce Ruha'ya (Urfa) gitmesini istemiş ve o şehirle yapacağı antlaşmayı kendilerinin de kabul edeceğini bildirmişlerdi. Bu durumu öğrenen Hristiyanlar da, Harranlıların teklifini kabul edeceklerini bildirmişler ve ona hediyeler vermişlerdi. Bunun üzerine ordusunu alarak Urfa'ya gelen İyad b. Ganem, Urfa halkının direnişiyle karşılaşmıştı. Nitekim Urfa halkı toplanarak İyad b. Ganem'in ordusuna bir müddet taş ve ok atmışlardı. Akabinde savaşçıları ortaya çıkmışlarsa da Müslümanlar onları yenmiş ve şehre sığınmaya zorlamışlardı. Müslümanlara karşı daha fazla duramayacaklarını anlayan Urfa halkı, antlaşma ve barış istemişlerdi. Harran halkı da, Urfalıların haracı kabul ederek baş eğdiklerini duymaları üzerine onlar da antlaşmayı kabul etmişlerdi.¹²⁶ Müslümanlar el-Cezire bölgesinde zorla aldıkları yerleri de zimmilik¹²⁷ statüsünde değerlendirdiler. El-Cezire bölgesi, İslam ordusu için her taraftan daha çok kolay fethedilen bir yer olmuştu.¹²⁸

¹²⁴ Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldan*, 206; Mehmet Akbaş, *İyaz b. Ganem*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2011), 88-92; İbnu'l Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II: 487.

¹²⁵ Vâkıdî, *Fütûhu's-Şam*, trc. Hasan Gülşen, 2. bs. (Konya: Nüve Kültür Merkezi Yayınları, 2016), 486; Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldan*, 200; Tâberi, *Tarih-i Tâberi*, 447.

¹²⁶ Vâkıdî, *Fütûhu's-Şam*, 486; Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldan*, 200; İbnu'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, II: 486; Tâberi, *Tarih-i Tâberi*, 447.

¹²⁷ İslam devleti tebaasında olan ve haraç veren Yahudiler, Hristiyanlar. <http://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 19.06.2019).

¹²⁸ İbnu'l Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II: 487

İyad b. Ganem, Safvan b. Mu'attal ile Habib b. Mesleme'yi Samsat'ı fethetmek üzere oraya göndermişti. Harran halkından biat alındıktan sonra, oraya bir vali tayin etmişti. Akabinde İyad b. Ganem buradan ayrılarak Samsat'a gitmişti. Samsat'a vardığında Safvan b. Mu'attal ve Habib b. Mesleme'yi bu bölgede bulmuş ve buranın birçok kale ve köyünün fethedildiğini görmüştü. İyad buranın halkıyla da Urfa antlaşmasına göre antlaşmıştı.¹²⁹

İyad b. Ganem Samsat'ın fethinden sonra Suruç (Serûc), Re'skeyfa (?), Birecik'e (Ardu'l-Beyda) gelmişti. Buranın topraklarını savaşla almıştı. Buranın halkıyla da Urfa örneğine göre antlaşmıştı.¹³⁰

İyad b. Ganem, el-Cezire'ye bağlı şehirlerin barış ve antlaşma işleriyle görevlendirilmişti.¹³¹ İyad b. Ganem ile Birecik halkı arasında yapılan bu antlaşmaya göre;¹³²

-Birecik'te oturan halk, cizyelerini ödeme şartıyla can, mal ve şehirleri güvenliği sağlanacaktır.

-Onların evlerine dokunulmayacak ve kimse evlerinde oturmayacaktır.

-Bu bölgede imar çalışmaları yapılacaktır.

-Müslümanlara iyi davranılacaktır.

-Bu belirtilen şartlara uymamaları üzerine Müslümanlar tarafından himaye edilmeyecektir.

Birecik halkı ile antlaşma yapıldıktan sonra Urfa'ya giden İyad b. Ganem, daha oradayken Samsat halkı antlaşma şartlarına uymadığı haberini almıştı. Bunun üzerine İyad b. Ganem tekrar bunların üzerine yürüyerek kalelerini fethedinceye kadar onları

¹²⁹ Belazuri, *Fütûhu'l-Buldan*, 203; Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, çev. Abdulhalik Bakır, (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001), 172.

¹³⁰ Belazuri, *Fütûhu'l-Buldan*, 200.

203; Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, 172; Mahmut Esat, *İslam Tarihi*, çev. Sadi Irmak, (İstanbul: Tan Matbaası, 1965), 217; İbnu'l Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II: 488-489; Fethin başlama ve bittiği tarih konusunda kaynaklarda farklı tarihler mevcuttu. Kaynaklardaki bu farklı tarihleri karşılaştırıp tahlil eden Fikret Işıltan, yukarıda verdiğimiz tarihler üzerinde mutabık kalmıştı. Bkz. Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 88.

¹³¹ Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, 171-172.

¹³² Belazuri, *Fütûhu'l-Buldan*, 200; Mustafa Fayda, *Hiz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslümler*, 2. bs. (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989), 149-150.

kuşatma altında almıştı. Buradaki sükûneti sağladıktan sonra Fırat Nehri kenarında bulunan birtakım kasabaların üzerine gitmişti. Bu kasabalar, Menbic, Cisir ve ona yakın yerler idi. Bu kasabaları fethettikten sonra Aynul-Verde (Re'sü'l-Ayn) üzerine yürümüşü. Buranın halkı kendisini savunmaya alınca İyâd burayı bırakıp Tel Mevzen (Viranşehir) üzerine yürümüşü. Burayı da 640 yılda Birecik halkının antlaşma şartlarıyla almıştı.¹³³

Hız. Ömer, el-Cezire'nin fethinin gerçekleştiği sırada Velid b. Ukbe'den, Bizans topraklarına giren Arapların durumuyla ilgili bir mektup alınca Bizans kralına şöyle bir mektup yazmıştı:

*“Araplardan bir kesimin bizim yurdumuzu bırakıp senin yurduna gelmiş olduğunu duymuş bulunuyorum. Allah'a yemin ederim, ya bu kesimi gelmek üzere yurdundan çıkarırsın yahut biz de yurdumuzda bulunan Hristiyanları senin ülkeneye gitmek üzere çıkartırız.”*¹³⁴

Bu mektubu alan Bizans kralı, bu Araplardan dört bin kişiyi yurdundan çıkartmış, geriye kalanları ise Bizans ülkesinin el-Cezîre ile Şam yakın bölgesine dağıtmıştı.¹³⁵

2.2.2. İslam Fethinin Ardından El-Cezire Bölgesi

İyad b. Ganem, el-Cezire bölgesinin fethi daha devam ederken 649 yılında vefat etmişü. Ondan sonra el-Cezire valiliğine Said b. Âmir b. Hızıyem tayin olunmuştu. Onun da vefatı üzerine Umeyr b. Sad vali olmuştu.¹³⁶

Hız. Osman (644-656) döneminde Muaviye, el-Cezire bölgesi valiliğine getirilmişü. Halife, Arapları şehir ve köylerden uzak yerlere yerleştirmeyi ve hiç kimsenin üzerinde hakkı bulunmayan toprakları işgal etmelerine izin vermesini emretmişü. Bu emir üzerine Muaviye bu döneme kadar baskı altında tutulan bazı aileleri bu bölgelere yerleştirmişü. Temim kabilesine Rabiye'ye; Kays, Eseda ve başka kabilelerden oluşan zümreleri de Müdeybir ve Mazihin'e yerleştirmişü. Diyar-ı

¹³³ Belâzuri, *Fütûhu'l-Buldan*, 200; İbnu'l Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II: 489.

¹³⁴ İbnu'l Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II: 487; Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, İstanbul: İletişim Yayınları, 2: 251.

¹³⁵ İbnu'l Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, II: 487; Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, (İstanbul: İletişim Yayınları), 2: 251.

¹³⁶ Belazuri, *Fütûhu'l-Buldan*, 205-206; Mehmet Akbaş, *İyaz b. Ganem*, 132-134.

Mudar'ın bütün bölgelerinde aynı şeyi yaptırmıştı. Ayrıca şehirleri, köylerini ve silah yerlerini koruyacak ve muhafaza edecek maaşlı kimseleri görevlendirdi; oralara valiler tayin etti: ¹³⁷ Hz. Osman döneminde el-Cezîre bölgesi bir eyalet haline getirilerek, bölgeye yerleştirilen Arap kabilelerinin isimlerine göre bölgelere ayrılmıştı. Bu bölgeler Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Bekr üç amillîğe ayrılmıştı. Rakka, Diyar-ı Mudar'ın; Amid Diyar-ı Bekr'in; Musul, Diyar-ı Rebia'nın merkezi olarak kabul edilmişti. ¹³⁸

2.3. EMEVİLER VE ABBASİLER DÖNEMİNDE BİRECİK'İN BAĞLI OLDUĞU EL-CEZİRE BÖLGESİNİN İDARİ TAKSİMATI

2.3.1. Emeviler Dönemi el-Cezire Bölgesinin İdari Taksimatı ve Bölge Valileri

Emevi Devleti'nin kuruluş sürecinde meydana gelen Hz. Muaviye ve Hz. Ali mücadelesinde Diyar-ı Mudar bölgesi Muaviye'nin hâkimiyetinde kalmıştı. ¹³⁹ Muaviye daha önce devlet kademelerinde elde ettiği tecrübe ve gerçekleştirdiği icraatları sayesinde devlet herhangi ciddi bir olayla karşılaşmamıştı. Emeviler, Muaviye döneminde kabilesi dışında halkın hoşgörüsünü kazanmıştı. ¹⁴⁰ Muaviye bu uygulamış olduğu politikayı sadece kendi kabilesi ile değil aynı zamanda tüm el-Cezire bölgesinde de uygulamıştı. ¹⁴¹ Muaviye döneminde el-Cezire bölgesinin ilk valisi Numan b. Bişr olmuştu. ¹⁴²

Muaviye'nin halifeliği döneminde el-Cezire bölgesindeki sükûnet, selefleri olan Yezid ve II. Muaviye döneminde Arap kabilelerinin mücadeleleriyle bozulmuştu. Bu mücadele iki Arap kabilesi olan Kelb ve Kays arasında gerçekleşmişti. Bu kabileler bu bölgeyi uzun süre siyasi çatışmayla meşgul etmişlerdi. Muaviye döneminde bu

¹³⁷ Belazuri, *Fütûhu'l-Buldan*, 205-206.

¹³⁸ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 431; Mevlüt Koyuncu, "İlk İslâm Fetihleri Döneminde el-Cezire Bölgesi Ve İslamlaşma Süreci", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, 10/1 (2008): 137.

¹³⁹ Ali ile Muaviye arasında cereyan eden olaylardan birisi de Diyar-ı Mudar bölgesinde gerçekleşmesi üzerine bu bölgenin kaderini tayin etmişti. Hz. Ali'nin el-Cezire amili olarak tayin ettiği Malik el-Eşter ile Muaviye'nin göndermiş olduğu el-Dahhak b. kays el-Fihri arasında Harran-Rakka arasında el-Merc denilen yerde savaş cereyan etmiş, bunun üzerine Muaviye, takviye birlikler göndererek el-Eşter'i Musul'a dönme zorunda bırakmıştır. Bkz. Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, 65.

¹⁴⁰ Adem Apak, *İslam Tarihi (Emeviler Dönemi)*, 6. Baskı (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 3:35.

¹⁴¹ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 104.

¹⁴² Aslan, *Urfa-Harran (Diyar-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi*, 138.

Arap kabilelerin sessiz kalmasında asıl nedeni Muaviye'nin gerçekleştirmiş olduğu akılcı politika idi. Nitekim Muaviye bu Arapları sürekli Bizans'a karşı gaza ettirerek dikkatlerini başka yere cezbetmişti.¹⁴³

Muaviye'den sonra başa geçen Mervan b. Hakem, büyük tehlike arz eden Amr b. Said b. el-As'ın ortadan kaldırmasından sonra 685 yılında Ubeydullah b. Ziyad'ı el-Cezire bölgesine vali olarak tayin etmişti. Bu dönemde Emevilere karşı cephe almış olan Zufar b. el-Haris ile mücadele etmesini emretmişti. Bu bölgede fethettiği yerleri de kendisine vereceğine dair vaat etmişse de Ubeydullah daha el-Cezire bölgesindeyken Mervan b. Hakem vefat etmişti. Babasının yerine halife olan Abdülmelik b. Mervan, Ubeydullah'ı yerinde bırakmıştı.¹⁴⁴

Abdülmelik b. Mervan hâkimiyetini güçlendirmek için farklı cephelerde mücadelesini sürdürmekteydi. Bu dönemde Muhtarü's-Sakafî ve ona bağlı olan birliklerle mücadele bölgenin idaresinde değişikliğe yol açmıştı. Nitekim Muhtarü's-Sakafî ve onun başarılarında önemli rol oynayan İbrahim b. Malik el-Eşter'in 686 yılında ünlü Emevi vali ve komutanlarından Ubeydullah b. Ziyad emrindeki Emevi ordusuyla yapmış olduğu mücadeleden başarıyla çıkması bölgenin Muhtarü's-Sakafî'nin nüfuz alanına girmesine sebep olmuştu. Bu mücadelenin ardında el-Cezire bölgesi Muhtarü's-Sakafî'nin nüfuz alanı olmuştu. Bu bölgeyi Musul'dan yöneten el-Eşter'i, el-Cezire'nin diğer kentlerine de valiler atamıştı. 687 yılında Muhtarü's-Sakafî'nin öldürülmesi üzerine Abdülmelik b. Mervan rahat bir nefes almıştı.¹⁴⁵ Muhtarü's-Sakafî'nin ölümünden sonra Abdullah b. Zübeyr 686 yılında kardeşi Mus'ab'ı Irak'a vali tayin edince el-Cezire valisi olan İbrahim b. el-Eşter, Mus'ab b. Zübeyr'a tabi olmuştu. Abdülmelik b. Mervan bu dönemde Suriye bölgesinde hâkimiyeti elde ettikten sonra Irak'a yönelmişti. Karkisya'da Emevilere karşı direnen Zufar b. Haris'in üzerine yürümüş ve oğlu el-Huzeyl'i esir almak şartıyla kendisine itaat etmesini sağlamıştı. Buradan yola devam eden Abdülmelik b. Mervan'ın ordusu, Musab. B. Zübeyr'in ordusu ile Deyr-Caslik denilen yerde karşı

¹⁴³ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 106; Aslan, *Urfa-Harran (Diyar-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi*, 139.

¹⁴⁴ Aslan, *Urfa-Harran (Diyar-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi*, 141.

¹⁴⁵ Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 39.

karşı gelmişlerdi. 691 yılında yapılan savaşta Mu'sab b. Zubejr mağlup oldu. Bu savaşla artık el-Cezire bölgesi tamamen Emevilerin elin geçmişti.¹⁴⁶

Abdülmelik b. Mervan İslam dünyasında birliği sağladıktan sonra Bizans üzerine yaz ve kış gaza seferlerine başlamıştı.¹⁴⁷ Bu gaza hareketleri için el-Cezire bölgesi, Bizans coğrafyasına yapılacak olan seferler için hareket noktası haline getirilmişti. Bu hareket için de Abdülmelik b. Mervan'ın kardeşi Muhammed b. Mervan, el-Cezire bölgesi valisini Suriye'den Bizans üzerine düzenlenecek seferlere başkomutan olarak tayin etmişti. Muhammed b. Mervan bu bölgeden her yıl Bizans üzerine düzenli seferler yapmıştı. Daha sonra halifenin vefatı üzerine de görevini devam eden Muhammed b. Mervan 709 yılında görevden alınmıştı. Onun yerine yeni Halife Velid b. Abdülmelik'in kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'i atamıştı. Mesleme, el-Cezire'nin merkezini Kınnesrîn'den Harran'a taşıyıp burayı el-Cezire bölgesinin başkenti yapmıştı. Mesleme 719 yılına kadar bu görevi yürütmüştü. Onun yerine halife olan Ömer b. Abdülaziz, o döneme kadar tüm idarecilerin Kelblerden seçilmesine karşı yenilik yapmıştı. El-Cezire valiliğine Kays kabilesinden Ömer b. Hubeyre el-Fazari'yi (720-721) tayin etmişti. Halife Ömer b. Abdülaziz'in vefatından sonra yerine geçen Yezid b. Abdülmelik, Irak'ta valilik görevini yürüten Ömer b. Hubayra'yı el-Cezire bölgesi valiliğine atamıştı. Fikret Işıltan, ondan sonraki valiler hakkında kaynaklarımız sessiz olduğunu¹⁴⁸ söylese de halife II. Yezid'in ölümüyle yerine geçen Hişam b. Abdülmelik, el-Cezire valiliğine Mervan b. Muhammed tayin edilmişti. Daha sonra 737 yılında el-Cezire valisi olarak halifenin oğlu Süleyman b. Hişam'ı görmekteyiz. Hişam'ın (743) vefatı üzerine halife olan II. Velid, Süleyman b. Hişam'ı görevden alıp yerine Abde b. Riyah el-Gassani'yi el-Cezire valiliğine tayin etmişti. Ancak 744 yılında halifenin öldürülmesi üzerine Abde b. Riyah, Şam'a dönmüştü. Bu idari boşluktan yararlanan Azerbaycan ve Ermeniye valisi Abdülmelik b. Mervan, el-Cezire üzerine yürümüş ve bölgenin idaresini ele geçirmişti. Bu durumu babası Mervan b. Muhammed'e bildirmişse de babası buraya varmadan Abdülmelik b. Mervan, Şamlıların itaatsizliğiyle karşılaşmıştı. Abdülmelik b. Mervan, halife III. Yezid döneminde el-Cezire valiliği de verilmişti. III. Yezid'in ardından halife olan Mervan

¹⁴⁶ Aslan, *Urfa-Harran (Diyar-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi*, 142-144.

¹⁴⁷ Geniş bilgi için bkz. Casım Avcı, *İslam-Bizans İlişkileri*, (Ankara: TTK Yayınları, 2018), 60.

¹⁴⁸ Adem Apak, "Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2 (2009): 108-109; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 107-108.

b. Hakem döneminde Suriye ve diğer taraftan başlatılan isyanlar ve Abbasilerin İran ve Mezopotamya’da ilerlemelerine sebep olmuştur.¹⁴⁹ Abbasiler ile Emeviler arasında yapılan Zap savaşında Emevi ordusu yenilmişti. Akabinde Emevilerin başkenti olan Harran, Abbasi ordusu tarafından işgal edilmişti. Böylece 750 yılında Emevi saltanatı yıkılmış ve yerini Abbasilere bırakmıştı.¹⁵⁰

2.3.2. Abbasiler Dönemi el-Cezire Bölgesinin İdari Taksimatı ve Bölge Valileri

Emeviler döneminde olduğu gibi Birecik, el-Cezire bölgesinin sınırları içersinde yer almaktaydı. Emevi saltanatın son bulmasıyla Mervan b. Muhammed’i takip ederek Harran’a gelen Abbasi kuvvetleri komutanı Abdullah b. Ali, Musa b. Ka’ab’ı el-Cezire bölgesi valiliğine tayin etmişti. Musa b. Ka’ab, bölge halkından biat alıp istikrarı sağlamak amacındayken, Kays kabilesi Araplarının mukavemetiyle karşılaşmıştı. Bu bölgedeki Kays kabilesi Arapları, Abbasilere biat etmemek için ayaklanmaya başlamışlardı. Bu ilk isyan el-Cezire bölgesinde Kinnesrin şehrinin sahibi olan ve meşhur Zufar b. Haris’in torunu Ebu’l-Verd Mez’ace b. Kevser’in liderliğindeki Kays kabilesi tarafından 751 yılında Ebu Muhammed Sufyani’nın Kays kabilesi tarafından halife ilan edilmesiyle başlamıştı. Fakat Abbasi iktidarına karşı yapılan Emevi iktidarı geri getirme çabası olarak algılanabilecek bu girişim, Abdullah b. Ali tarafından şiddetli bir şekilde bastırılmıştı. Diyar-ı Mudar bölgesinin ahalisi tarafından Abbasilere karşı gerçekleştirilen ikinci isyan, ahalinin üç bin kişilik bir grubu ile meydana gelmiştir. Bu isyancılar Harran’da Abbasi valisi Musa b. Ka’ab’ı kuşatma altına almışlardı. Fakat liderleri olmadığından düzensiz bir hareket olmuştu. Abbasi halifesi Ebu’l Abbas bu isyanı bastırmak üzere kardeşi Ebu Cafer’i göndermişti. Bunun üzerine Ebu Cafer’in gelişini duyan İshak b. Müslim’in kardeşi Bakkar, Rakka’dan ayrılarak Harran’a gelmişti. Akabinde İshak b. Müslüm, kardeşi Bakkar’ı Diyar-ı Rabia bölgesinde Bureyke liderliğinde isyan etmiş olan Rabialılar’a yardım etmek üzere Mardin’e göndermişti. İshak b. Müslim de Harran’dan ayrılarak,

¹⁴⁹ Işın Demirkent vd., “İslam Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Urfa’nın Siyasi ve Sosyal Tarihi”, *Edessa’dan Urfa’ya*, ed. Mehmet Çelik vd., (Ankara: Atılım Üniversitesi Yayınları, 2007), II: 38-40.

¹⁵⁰ Adem Apak, “Son Emevî (661-750) Halifesi Mervan b. Muhammed’in Harran’da Emeviler Devletini Yeniden Diriltme Çabaları Üzerine”, *I.Uluslararası İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu* (Şanlıurfa 25-27 Mart 2016), ed. Kasım Şulul (Şanlıurfa: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Yayınları, 2016), I: 153.

çekildiği sırada, . Ebu Cafer, Diyar-ı Rabia bölgesin giderek Bureyke liderliğinde çıkan isyanı bastırması Ebu Bakkar oradan kaçarcasına uzaklaşp savunması daha kolay olan Urfa'ya geldi.¹⁵¹

İshak b. Müslüm bu durumun ciddiyetini anlayarak kardeşi Bekkar'ı, Urfa'da bırakarak Samsat'a çekilmişti. Bu sırada Abbasilere karşı ayaklanmış olan halkın başında Kays kabilesinden Mansur b. Ca'vene b. el-Haris el-Âmiri'ye¹⁵² vardı. Halife Ebu Saffah'ın emriyle Abdullah b. Ali Samsat üzerine yürümüştü. Bunun üzerine Ebu Cafer de Urfa kuşatmasını kaldırarak kendisine katılmıştı. Burada yedi ay süre şiddetli mücadelenin sonucunda Samsat kuşatılmıştı. Ancak İshak b. Müslüm, biat ettiği Mervan'ın öldüğüne ikna edilmesi üzerine teslim olmuştu.¹⁵³

Ebu Abbas'ın halifeliği döneminde el-Cezire ve Ermeniyeye valisi olan Ebu Cafer el-Mansur,¹⁵⁴ 754 yılında halifenin vefat etmesiyle ile amcası Abdullah b. Ali arasında hilafet makamı üzerine mücadele başlamıştı.¹⁵⁵ Bu mücadelede Diyar-ı Mudar halkı da vardı. Bundan dolayı bu bölgedeki Kayslılar, Abdullah b. Ali'yi desteklemişlerdi. Abdullah b. Ali, el-Cezire bölgesine gelerek Harran'ı kuşatmıştı. Abbasi halifeliği için başlayan bu mücadele Ebu Cafer Mansur'un, Ebu Müslim Horasani'nin yardımını elde etmesi ve 754 yılında Nusaybin önlerinde Abdullah b. Ali'yi mağlup etmesi üzerine son bulmuştu. Fakat bu dönemde Diyar-ı Mudar bölgesi farklı bir problemle karşı karşıya gelmişti. Ebu Cafer el-Mansur döneminde Harran hariç, Urfa ve çevresindeki şehir surları yıktırılmıştı. Urfa ve çevresinin de Abbasi hâkimiyetine geçişi bu dönemde olmuştu.¹⁵⁶ Birecik'in de bu dönemde Abbasi topraklarına dâhil olması kuvvetle muhtemeldir.

El-cezire bölgesinde Abbasilere karşı gerçekleştirilen isyan hareketinin bastırılmasının ardından halife Ebu Cafer Mansur, 754 yılında bu bölge valiliğine Humeyd b. Kahtaba et-Tai'yi tayin etmişti. Ancak kısa bir süre sonra Halife Ebu Cafer Mansur, Humeyd b. Kahtaba'yı Mısır'a tayin etmişti. 759 yılında boşalan el-Cezire,

¹⁵¹ İbnu'l Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VI. 13; Aslan, *Urfa-Harran (Diyar-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi*, 179-180; Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 42.

¹⁵² Geniş bilgi için bkz. Belazuri, *Fütûhu'l-Buldan*, 223; İbnu'l Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, V: 408.

¹⁵³ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 114.

¹⁵⁴ Belazuri, *Fütûhu'l-Buldan*, 240.

¹⁵⁵ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 114.

¹⁵⁶ Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, 71-72.

Avasım ve Suğur valiliğine halifenin kardeşi el-Abbas b. Muhammed getirilmişti. El-Abbas 771 yılına kadar bu görevde kalmıştı. Ondan sonra Ebu Cafer Mansur el-Cezire valisi iken burada kendisine bir süre vekâlet etmiş olan Musa b. Ka'ab b. Sufyan el-Has'ami'yi bu bölgeye vali olarak tayin etmişti.¹⁵⁷ Ebu Cafer Mansur'un vefat etmesinden sonra yerine oğlu Mehdi halife olmuştu. Mehdi halife olunca Musa b. Ka'ab'ı görevden alıp yerine Fadl b. Salih'i el-Cezire valisi yapmıştı. Mehdi döneminde, Fadl b. Salih'ten sonra 779 yılında el-Cezire valisi Abdüssamed b. Ali olmuştu. Mehdi, bu sırada el-Cezire ve Musul'u teftiş etmek üzere oğlu Musa el-Hadi'yi Bağdat'ta vekil bırakmıştı. Mehdi oğlu Harun Reşid ile birlikte el-Cezire bölgesini ziyaret etmişti. Bu sırada halife, vali Abdüssamed b. Ali'yi kusurlu bularak görevden almış ve yerine Zufer b. Asım'ı tayin etmişti. Bu son vali de halefinin akıbetine uğramış ve Zufer b. Asım ve onun yerine de Abdullah b. Salih getirilmişti. Bu üç validen sonra el-Cezire bölgesinin de aralarında olduğu Ermeniyeye, Azerbaycan ve Diyar-ı Mudar ve bütün batı eyaletlerinin idaresini halife Mehdi tarafından oğlu Harun Reşid'e bırakılmıştı. Akabinde Sabit b. Musa ve Bermekoğlu Yahya b. Halid'i, Harun'un idari görevinde yardımcı olması için tayin edilmişti. Buradan da anlaşılacağı üzere halife Mehdi'nin tüm çabaları el-Cezire bölgesinde, bölgeyi kontrol edebilecek liyakat sahibi bir vali bulmak olmuştu. Abdullah b. Salih'in, halife Mehdi'nin ölümüne kadar el-Cezire valiliği görevini sürdürmesi, onun ehliyet sahibi bir kimse olduğunu göstermektedir.¹⁵⁸ Birecik, Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd zamanında Bağdat'ın Fırat nehri üzerindeki bir iskelesi olduğu için imar edilmişti.¹⁵⁹

Halife Mehdi'den sonra yerine geçen Hadi'nin döneminde Diyar-ı Mudar bölgesi, Diyar-ı Rabia bölgesine göre sükûnet içerisinde olmuştu. Bu biraz da alınan önlemler sayesinde oldu. Rakka'daki kuvvetli garnizon, Diyar-ı Rabia bölgesindeki harici isyanlarının Diyar-ı Mudar bölgesine yayılmasının önüne geçmişti. Halife Hadi dönemi çok kısa sürmüştü. Akabinde 786 yılında Harun Reşid halife olmuştu. Harun Reşid, el-Cezire valisi olan Mansur b. Ziyad'ı görevden alarak yerine Ebu Hureyre Muhammed b. Ferruh'u bölgeye vali olarak tayin etmişti.¹⁶⁰ Harun Reşid, 786 yılında

¹⁵⁷ Aslan, *Urfa-Harran (Diyar-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi*, 183.

¹⁵⁸ İbnu'l Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VI: 43-56; Demirkent vd., "İslam Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Urfa'nın Siyasi ve Sosyal Tarihi", II: 52-53; Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 44.

¹⁵⁹ Bostan, "Birecik", 6: 188.

¹⁶⁰ Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 115-119; Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 45.

el-Cezire bölgesindeki idari yapılanmayı değiştirmişti. El-Cezire ve Kınnesrîn'den bütün Suğurları alarak, «avâsım» adı altında ayrı bir eyalet haline getirmişti. Bu dönemde el-Cezire'nin merkezi Rakka idi.¹⁶¹

Harun Reşid 802 yılında «el-Mü'temen» lakabını verdiği ve Me'mûn'dan sonra halife olmasını istediği oğlu Kâsım'ı Cezire, Avâsım ve Suğur bölgelerinin valiliğine atamıştı. Harun Reşid 809 yılında Horasan'da ortaya çıkan bir isyanı bastırmak için bölgeye gitmeye karar vermişti. Hareket edeceği sırada oğlu Emin'i Bağdat'ta vekil olarak bırakmıştı. Yanında ise oğlu Me'mun'u almıştı. Harun Reşid sefer esnasında rahatsızlanmış ve Tus şehrinde vefat etmişti. Bu sırada Bağdat'ta bulunan Emin halife olmuştu.¹⁶² Bunun üzerine Rakka'da bulunan Emin'in annesi Zubeyde, bütün devlet hazinelerini beraberine alarak Bağdat'a oğlunu yanına gitmişti. Böylece devletin merkezi tekrar Bağdat olmuştu. Emin babasının el-Cezire, Avasım ve Suğur valiliklerine tayin etmiş olduğu Kasım'a yardımcı olarak Huzayma b. Hazım et-Tamimi'yi göndermişti. Ancak 810 yılında halife Emin, Kasım'ı Bağdat'a dönmesini emretmesi üzerine Huzayma b. Hazım'ı el-Cezire valisi olarak tayin etmişti.¹⁶³

Halife Me'mun döneminde el-Cezire bölgesinde geniş yankı uyandıran isyanlar başlamıştı. Bu isyanlar, Emevilerin son döneminde devletin idaresini elinde tutan Kays kabilesinin, Abbasilerin devlet idaresine Acem kökenli kişilerin yerleştirilmesine karşı çıkmaları üzerine baş göstermişti. Bu isyanların bölgede yaratmış olduğu anarşi, bölgenin siyasi, iktisadi ve sosyo-kültürel yapısını etkilemişti. Bunun yanı sıra bölgede valilerin sürekli değişmesine sebep olmuştu.¹⁶⁴

825 yılında Abdullah b. Tahir el-Cezire valisi olunca bölgede isyanlara son vererek sükûneti sağlamıştı. İsyânların bitmesiyle rahat nefes alan Me'mun, Suğur bölgelerinde birkaç kaleye saldıran Bizans İmparatorluğu üzerine sefere çıkmıştı. 831 yılında Bağdat'tan hareketle Musul, Urfa ve Antakya üzerinden Bizans topraklarına

¹⁶¹ İbnu'l Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VI: 100; Geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Avasım", *TDVİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4: 111-112.

¹⁶² İbnu'l Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, VI: 156; Abu'l-Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, I: 210; Adem Apak, *İslam Tarihi*, 6. bs. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), IV: 35-36.

¹⁶³ Işiltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 119-120.

¹⁶⁴ Geniş bilgi için bkz. Işiltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 117.

girmişti.¹⁶⁵ Çalmamızın giriş kısmında belirttiğimiz üzere Eskiçağ'da Fırat Nehri'nden batıya geçiş için Birecik önemli bir geçiş güzergâhıydı. Buradan da anlaşılacağı üzere Abbasiler döneminde de Birecik'in, Abbasiler için batıya açılan bir kapı olması muhtemeldir.

¹⁶⁵ Aslan, *Urfa-Harran (Diyar-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi*, 196-197.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORTAÇAĞ'DA BİRECİK'TE TÜRK HÂKİMİYETİ

3.1.BİRECİK'İN TÜRK HÂKİMİYETİNE GİRDİĞİ DÖNEMDE İDARİ TAKSİMAT VE O DÖNEMİN SİYASİ OLAYLARI

3.1.1 Türk Hâkimiyeti Döneminde İdari Takimatı

Selçukluların el-Cezire bölgesine geldiği dönemde de bu çalışmamızın ikinci bölümünde belirtilen idari taksimat geçerliliğini korumaktaydı. Ancak bu dönemde 11. ve 15. yüzyılda Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde kale hâkimiyetine dayanan emirlikler (beylikler) bulunmaktaydı. Bu emirler ise Selçuklu sultanları, akabinde bölgede hâkimiyeti tesis etmiş olan Zengi ve Eyyübi sultanları tarafından verilen menşurlarla¹⁶⁶ atanırlardı. Bunun yanı sıra önemli bir görevi yerine getiren komutanlara, sultan kendi hâkimiyetindeki bir bölgenin idaresi verirdi. Birecik de bu kale emirliği idari biçimiyle yönetilen bir kentti. Bu emirler kimi zaman kendi kale ve etrafını hâkimiyetlerine alırken kimi zaman da birden çok kenti hâkimiyetinde tutabiliyorlardı. İç işlerinde serbest olan bu emirler, savaşlarda sultanın ordusuna asker göndermekle mükellefi.¹⁶⁷

İslamiyet'in yayıldığı ilk dönemlerde ele geçirilen bölgelerde hâkimiyetin sağlanması için farklı idari biçimler uygulanmıştı. Bu dönemde Müslüman Arap fatihleri, Anadolu'da ele geçirdikleri kent ve kaleleri, o bölgenin emirine tabii olmak üzere, yerli Hıristiyan asilzadelere ve yahut şehrin ileri gelenlerinin idaresine bırakmışlardı. Bunu idari kolaylık sağlamak bakımından, faydalı görerek yapmışlardı. Bu usulü özellikle de el-Cezire bölgesine gelen Türkler'in de benimsediği görülmüştü.¹⁶⁸

Selçuklu Türkleri Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne geldiklerinde bu bölgede emirlikler bulunmaktaydı. Bu bölgenin büyük bir kısmı olan Amid (Diyarbakır) ve Meyyafarikin kentleri Mervanilerin hâkimiyetindeydi. Bu dönemde Birecik Bizans'ın

¹⁶⁶ Padişah tarafından verilen vezirlik vb. bir unvanı gösteren bir ferman çeşidi. Bkz. <http://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 19.06.2019).

¹⁶⁷ Ramazan Şeşen, "Haçlı Seferleri Sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Siyasi ve Sosyal Durumu, Haçlılarla Yapılan Mücadeleye Katkısı", *Uluslararası Haçlı Seferleri*, (Türkiye-İstanbul, 23-25 Haziran 1997), (Ankara: TTK, 1999), 33-34; M. Streck, "Birecik", *İA*, II: 629-632; Ramazan Şeşen, "el-Cezire", *TDVİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7: 509-511.

¹⁶⁸ Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, 281.

elinde bulunmaktaydı. Selçuklular ise Suriye'nin fethi için Anadolu'yu sefer hazırlıkları için bir üst haline getirmişlerdi. Birecik, Fırat kenarında yer almasından dolayı tarih boyunca olduğu gibi Suriye ve Batı Anadolu'ya geçişte önemli bir rol üstlenmekteydi. Birecik, sahip olduğu stratejik önemini bu dönemde de göstermiştir.¹⁶⁹

Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'nun coğrafi bütünlüğünde önemli rolü olan iki nehir Fırat ve Dicle, kollarıyla birlikte bölgede yerleşim yerlerinin oluşmasına ve bölge halkının etkileşimine neden olan iki önemli unsurdu. Gerçekten Güney-Doğu Anadolu'nun üst beşiği olan bu yüksek yaylada prehistorik dönemin birçok yerleşmesi (höyükleri), tespit edilmişti.¹⁷⁰ Batıdan gelen bütün yollar doğu yakasına, doğu yakasından gelen bütün yollar da gene bu noktadan batıya geçiyordu.¹⁷¹ Birecik kenti bu geçişlerin hem doğuya hem de batıya açılan kapısı olmuştu.

Birecik, Memlûklar döneminde Halep naipliğine bağlı kenti. Naibi, binler komutanıydı. Yazışmalarda ise saltanatın ona yönelik hitabı “*Meclis-i Âli/yüce meclis*”; alameti “*vâlidühü/babası*” ve unvanı “*Korunmuş Bire'nin (Birecik) Naibi*” şeklindeydi. Birecik naipliği, Halep naipliğinin doğu girişine hâkim bir konumda yer aldığı için Memlûk Devleti nezdinde önemli bir yere sahip idi. Bu sebeple de Memlûk Devleti, Halep naipliğine yönelik olası saldırıları önlemek için bazı askerlerini Birecik'e konuşlandırmıştı. Bunun yanı sıra Bire naipliğine atanacak naibin de güçlü emirlerden olmasına itinayla dikkat edilirdi.¹⁷²

Memlûklar döneminde Halep niyabetinde naiplikler iki kısma ayrılmış idi. Bunlardan birinci kısım Şam bölgesi sınırlarında olan naipliklerdi. Bunlar 11 naiplikten oluşmaktaydı. Bu naiplikler: Kal'atu'r-Rum, Ayıntab, Behisni, Kahta, Gerger, Revandan, Derbsak, Bagras, ve Şeyzer gibi yerlerdi. İkinci kısım ise Şam bölgesi sınırları dışında kalan naipliklerden oluşmaktaydı. Bunlar da kendi arasında iki kısma ayrılıyordu. Birinci kısım sugur ve avasım bölgelerindeki naiplikleriydi. Bu

¹⁶⁹ Abdurrahim Tufantoz, “Mervaniler”, *TDVİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 230; İdris Bostancı, “Birecik”, *TDVİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6: 187-189; Şeşen, *Haçlı Seferleri Sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Siyasi ve Sosyal Durumu, Haçlılarla Yapılan Mücadeleye Katkısı*, 35.

¹⁷⁰ Gönül Çantay, “Yollar, Göçler ve Mardin Kale-Şehir”, 170

¹⁷¹ Ahmet Demir, *Urfa ve Çevresi Eyyubiler Tarihi*, (İstanbul: Kent Yayınları, 2008), 37.

¹⁷² Efe Durmuş, *Bahrî Memlûklar Döneminde Halep Naipliği* (Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 98.

naiplikler ise dokuz tane idi. Sugur ve avasım bölgesindeki naiplikler: Malatya, Darende, Divriği, Elbistan, Yumurtalık, Adana, Tarsus, İskenderun, Sis (Kozan) naipliklerinden oluşuyordu. İkinci kısım ise Doğu Fırat'ta el-Cezire bölgesi sınırındaki naipliklerdi. Bu naiplikler de Bire (Birecik), Kal'atu'l-Caber, Urfa'dan oluşmaktaydı.¹⁷³

3.1.2. Selçukluların Birecik'e Gelmeleri

Türklerin el-Cezire bölgesindeki hâkimiyeti M.Ö. 4 binin ortalarına kadar eski bir tarihe dayanmaktadır. Nitekim bu bölgenin bozkır kültürü özelliği taşıdığından olsa gerek Türk boyları burada yaşamışlardır.¹⁷⁴ Dolayısıyla da el-Cezire bölgesi Selçukluların Anadolu'ya gelişlerinde, Türkleri için ilk defa keşfedilen bir yurt manası taşımıyordu.

Selçuklular'ın el-Cezire bölgesine yönelmelerindeki bir sebep de bu bölgenin Orta Asya'ya benzer özelliklerinin bulunmasıydı. Bundan dolayı Türkler tarafından vatan edinmeye uygun bir alandı.¹⁷⁵ Selçukluların Anadolu'ya ilk akınları Tuğrul Bey döneminde kardeşi Çağrı Bey tarafından gerçekleşmişti.¹⁷⁶ İslam dinini yeni benimsemiş olan Selçuklular, Anadolu'ya sızma yolları arayışı içerisinde olmuşlardı. Anadolu'nun yanı sıra el-Cezire ve Suriye'ye doğru da ilerlemeye ve buraları da hâkimiyetleri altına alma düşüncesi içerisinde olmuşlardı. Ne var ki Selçukluların bu amacını gerçekleştirme arzuları Abbasilerin 11. yüzyılda zayıfladığı döneme tekabül etmişti.¹⁷⁷ Selçukluların bu düşüncelerinin doğmasındaki asıl sebep ise Selçukluların Orta Asya'da nüfuslarının artması, Oğuz boylarının başı buyruk hareket etmesi ve otlak alanlarının yetersiz olması gibi sebepler etkili olmuştur.¹⁷⁸ Nitekim Selçuklular Anadolu'ya Tuğrul Bey döneminde keşif amaçlı yapmış oldukları seferlerde öncelikleri Doğu Anadolu bölgesi olmuştu. Fakat bu bölgeyi el-Cezire ve Kuzey

¹⁷³ Altan Çetin, *Memlûk Devleti'nin Kuzey Sınırı*, (Ankara: TTK. Yayınları, 2009), 21; Durmuş, *Bahrî Memlûklar Döneminde Halep Naipliği*, 58.

¹⁷⁴ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, (İstanbul: İÜEF Yayınları 1981), 12; Gülçin Çandaroğlu, "Türkerin Müslümanlığı Kabullerinden Önce Orta-Asya'dan Güneydoğu Anadolu'ya Yapılan Göçler ve Bunların Yer Adların Tesiri", *Şanlıurfa ve Gap Sempozyumu* (Şanlıurfa, 1987), ed. Abdulkadir Karahan, (İstanbul, Ziraat Bankası Yayınları, 1988), 72-75.

¹⁷⁵ Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa*, 101.

¹⁷⁶ Ekinci, "Urfa ve Çevresinde Türk Akınları (M.Ö. VII- MS. XIV. YÜZYIL)", 262.

¹⁷⁷ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 14. bs. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011), 112.

¹⁷⁸ Nilay Ağırnaslı, "Anadolu'nun Fethi'ni Kolaylaştıran Faktörler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 39 (Şubat 2016): 173.

Suriye üzerine yaptıkları akınlar vesilesiyle tanıma fırsatı bulmuşlardı. Bu bölgede de en çok Diyar-ı Mudar bölgesine ilgi duyduklarından dolayı burası, Selçukluların el-Cezire ve Kuzey Suriye'ye yaptıkları seferlerde uğradıkları bölgelerden birisi olmuştur.¹⁷⁹

Bu dönemde Birecik'in de dâhil olduğu Urfa yöresi Bizans'ın elinde bulumakta idi.¹⁸⁰ Tuğrul Bey'in Türkmenleri Anadolu'ya yönlendirerek bu topraklarda askerî faaliyetlerde bulunma düşüncesi daha sonra devlet politikası haline gelmişti. Böylece Selçuklu hâkimiyeti Anadolu coğrafyasında hızla yayılmaya başlamıştı. Bölgedeki mevcut durum, fırsatlar, sahip olunan bilgi ve imkânlar bu ilerleyişe avantaj sağlamıştır.¹⁸¹ Bu akınlardan ilki 1059 yılında Selçuklu komutanlarından Horasan Salar-ı tarafından Urfa ve çevresine yapılmıştır. Urfa yöresini ele geçirmek için Horasan Salar-ı tarafından düzenlenen akınlar başarısızlıkla sonuçlanmıştır.¹⁸²

Nitekim bu dönemde Anadolu topraklarının hâkimi olan Bizans İmparatorluğu, Selçukluların tarih sahnesine çıkıp güç kazanmaya başladığında kendi içinde ciddi sorunlar yaşamaktaydı. Öyle ki; Herakleious'un meydana getirdiği ve II. Basileios'un başarıyla devam ettirdiği Bizans yönetim sistemi, imparatorun ölümüyle birlikte çözülmeye başlamış, iktidara gelen yeni halefler ise bir türlü kendi otoritelerini sağlayamamışlardı.¹⁸³ Bu dönemde Selçuklular karşısında aciz duruma düşen Bizans, yeniden taarruza geçmişti.¹⁸⁴

Bu dönemde başıbozuk Türkmen grupları, Selçuklu ülkesinde yağma hareketlerinde bulunuyordu. Nitekim Sultan Alp Arslan da Tuğrul Bey gibi Anadolu

¹⁷⁹ Erdoğan Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinde Haçlı Seferlerin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu", *Şanlıurfa ve Gap Sempozyumu* (Şanlıurfa, 1987), ed. Abdulkadir Karahan, (İstanbul, Ziraat Bankası Yayınları, 1988), 50-51; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 2. bs. (Ankara: TTK Yayınları, 1993), 45-56.

¹⁸⁰ Honningman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, 134; Şeşen, "Haçlı Seferleri Sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Siyasi ve Sosyal Ekonomik Durumu, Haçlılarla Yapılan Mücadeleye Katkısı", 35.

¹⁸¹ Turan, *Selçuklular ve Tarihi*, 119-121.

¹⁸² Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa*, 105. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 45-56; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 6. bs. (Ankara: TTK Yayınları, 2017), 263; Ali Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleyman*, 3. bs. (Ankara: TTK Yayınları, 2018), 8.

¹⁸³ Işın Demirkent, "1071 Malazgirt Savaşına Kadar Bizans'ın Askerî ve Siyasî Durumu", *İstanbul Üniversitesi Edebyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 33/1 (Mart 1981): 143-146; Ostrogorky, *Bizans Devleti*, 296.

¹⁸⁴ Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 54.

topraklarına yönlendiriyordu. Dolayısıyla da bu Türkmenlerin yeni yurt arayışına ihtiyacı vardı. Bu dönemde Sultan Alp Arslan'ın Anadolu'yu yurt edinme gibi bir amacı yoktu. Bu vesileyle de çıkacağı seferde ilk hedefi Anadolu değil; aksine Mısır olmuştu. Çünkü Mısır'da hüküm süren Şii Fatimi Devleti'ni ortadan kaldırmak istemişti. Nitekim Mısır veziri ve kumandanı Sultan Alp Arslan'a haber göndererek, Mısır'ı teslim edeceğini ve bu vesileyle de Şi'iliğe de son verileceğini bildirmişti. Bundan dolayı bu davet Sultan Alp Arslan için Suriye ve Mısır üzerine düşündüğü sefer hayli önem kazanmıştı.¹⁸⁵

Sultan Alp Arslan bu gayesini gerçekleştirmek üzere 1070 yılında Anadolu'ya gelerek fetih hareketlerine başlamıştı. Bu fetih hareketlerine Doğu Anadolu Bölgesinden başlayarak soluğu el-Cezire bölgesinde almıştı. Sultan Alp Arslan Meyyafarikin'e gelerek (Sivan) halka ihsanda bulunmuştu. Akabinde Süveyda (Siverek) başta olmak üzere birçok kaleyi ele geçirmişti. Bu sırada Sultan Alp Arslan'a tabi olan kuvvetlerden (Hassa) bir bölük Harran ve çevresini yağmalamışlardı. Buradan kaçan halk Rafika¹⁸⁶ kalesine sığınmıştır. Sultan Alp Arslan burada halk ile bir miktar mal üzerine sulh yaparak 1070 yılı mart ayında Urfa'ya yönelmişti. Urfa daha önce birkaç kez Selçuklu kuvvetleri tarafından kuşatılmışsa da sağlam surlara sahip olmasından dolayı alınamamıştı. Sultan Alp Arslan burayı ele geçirmek için 50 gün süren bir kuşatma altına almıştı. Ancak biran önce Mısır'ın fethini gerçekleştirmek için burada daha fazla oyalanmaya mahal vermeksizin bu kuşatmayı kaldırmıştır.¹⁸⁷ Buradan da anlaşılacağı üzere kentin Selçuklular tarafından fethinin mümkün olmadığı yanı sıra bu dönemde tabii olmasından ise hiç bahse konu olmamıştı.¹⁸⁸ Ancak Malazgirt Zaferi'nden birkaç yıl gibi kısa süre sonra Anadolu ve Suriye Türklerin hâkimiyetine geçmiştir.¹⁸⁹

¹⁸⁵ Turan, *Selçuklular ve Tarihi*, 169.

¹⁸⁶ Abbâsîler döneminde Halife Mansûr tarafından Rakka'nın 200 m. kuzeybatısında yeni bir şehir inşa ettirmiş (155/772) ve buraya Râfika adını vermiştir. Bkz. Gülay Ögün Bezer, "Rakka", TDVİA, (İstanbul, TDV Yayınları, 2007), 34: 432.

¹⁸⁷ Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Ayan'a Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme Ali Sevim, (Ankara: TTK Yayınları, 2011), 166; Ali Sevim vd., *Türkiye Tarihi (Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi)*, (Ankara: TTK Yayınları, 1989), 60.

¹⁸⁸ İbnu'l Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, X: 71; Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, 3. bs. (Ankara: TTK Yayınları, 2016), 35.

¹⁸⁹ Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, 3. bs. (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016), 1: 67.

Sultan Alp Arslan Urfa kuşatmasından başarı elde edemeyince buradan Suriye'ye doğru hareket etmek üzere Urfa'dan ayrıldı. 1071 Ocak ayında Birecik yakınlarında bulunan Nehrü'l-Cevz¹⁹⁰ yöresinden Fırat'ı geçerek burada bulunan çok hoşlandığı bir çayırdaki dinlemek için konaklamıştır. Bu sırada Nasrüddevle'nin Fakihî Ebu Cafer, Sultan'a: "*Allah'ın sana ihsan ettiği nimete şükret!*" dedi. Bunun üzerine Sultan ona: "*Bu nimet nedir?*" diye sordu. Bunun üzerine Fakih, "*Bu nehri şimdiye kadar Türk olarak yalnız köle asıllı hükümdarlar geçmişlerdir. Hâlbuki bugün, Hazreti âlileri, ilk kez bir Türk Sultanı olarak geçiyorlar.*" dedi. Bunu hiç bilmediğini belirten Sultan Alp Arslan, beraberindekileri toplayarak şükür edasında bulunmuştu.¹⁹¹

Sultan Alp Arslan, Suriye'de girdiği mücadeleden sonra Bizans imparatorunun Menbiç, Erciş ve Malazgirt'e geldiği haberi alması üzerine geri dönüp Fırat'ı geçerek Doğu Anadolu'ya gelmişti. 26 Ağustos 1071 tarihinde Sultan Alp Arslan ile Romen Diyojen arasında Malazgirt Ovası'nda vuku bulan Malazgirt Savaşı, Büyük Selçuklu Devletinin zaferi ile sonuçlanmıştı. Bununla birlikte Selçukluların Sultan Tuğrul döneminde başlayan Anadolu'ya hâkim olma gayesi Sultan Alp Arslan ile amacına ulaşmıştı.¹⁹²

Selçuklular'dan Kutalmışoğulları; Mansur, Süleyman, Devlet (Dolat) ve Alp İlik Urfa ve havaline gelmeleri konusunda farklı görüşler mevcuttur. Ancak bu konuda kesin olan şu ki Sultan Alp Arslan'ın ölümü (1072) üzerine oğlu Sultan Melikşah tahta geçtiği sıralarda Kutalmışoğulların Urfa ve Birecik yakınlarına gelmiş olmalarıdır. Kutalmışoğulları bu yöredeki Türkmen grupları ile temasa geçmişlerdi. Soylarından dolayı Türkmen grupları tarafından "*Başbuğ*" olarak tanınmışlardı. Süleyman Şah ve kardeşleri Urfa, Birecik ve Fırat boylarında fetihlerde bulunmaya başlamışlardı. Bu sırada Filistin'e hâkim olan Büyük Selçuklu Devleti komutanlarından Atsız'ın maiyetindeki Emir Şöklü, Urfa ve Birecik yöresinde bulunan Kutalmışoğullarından

¹⁹⁰ Halep-Birecik arasında Fırat Irmağı üzerinde bir nahiyedir. Bkz. Kemalüddin İbnü'l-Adım, *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme Ali Sevim, (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 23.

¹⁹¹ Ali Sevim vd., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, (Ankara: TTK Yayınları, 1995), 59; Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, (Ankara: TTK Yayınları, 1989), 29.

¹⁹² Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, I: 322-323, Faruk Sümer vd., *Malazgirt Savaşı*, 3. bs. (Ankara: TTK Yayınları, 2018), 55-58; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 6. bs. (Ankara: TTK Yayınları, 2016), II: 29.

birisine mektup yazmıştı. Bu mektupta Atsız'ı yenerek, Filistin ve Suriye'ye hâkim olmak için Kutalmışoğlu'nu Filistine'e davet etmiştir. Bunun üzerine bir kardeşi ve Resultekin ile Emir Şöklü'ye katılan Kutalmışoğlu burada Atsız'a mağlup ve ona tutsak olmuştu. Bu haberi alan Kutalmışoğlu Süleyman ve kardeşi Mansur, Birecik'teki karargâhlarından ayrılarak Anadolu'ya gelmiştir. Burada birçok Türkmen grubunu etrafında toplayarak Konya tarafına fetih hareketlerinde bulunmuştu.¹⁹³ Buradan da anlaşılacağı üzere Selçuklu hanedanından el-Cezire bölgesine gelenler Urfa ve Birecik yöresini siyasi faaliyetlerinde merkez olarak kullanmıştı. Kâzım Paydaş'ın belirttiğine göre; “*Kutalmışoğlu Süleyman Şah Anadolu Selçuklu Devletini kurma temellerinin ilk adımı Birecik'ten başlayarak atmıştı.*” Bu bakımda Birecik kentinin Selçuklu Tarihinde manevi değeri olduğunu söyleyebiliriz.¹⁹⁴

Sultan Alp Arslan'ın ölümünün ardından arkasında bıraktığı büyük mirasa sahip olan Sultan Melikşah (1072-1092), ilk icraatları İmparatorluk içinde sükûneti sağlama, isyanları bastırma ve doğu sınırlarının güvenliğini sağlamak olmuştu. Nitekim bu dönemde ülke içinde sükûnetin kurulması yanı sıra Anadolu'da herhangi bir direniş ile karşılaşmayan Türkmen boyları da serbestçe hareket edebilmişlerdi. Yine bu dönemde Anadolu'ya yönelen Selçuklu akınları artış göstermiş, 1073 senesine gelindiğinde Anadolu'daki seferler Kutalmışoğulları ile Artuk, Afşin, Tutak ve Dilmaçoğlu gibi kumandanların yönetimi altında sürdürülmüştü.¹⁹⁵

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Birecik yöresinde siyasi hareketlilik söz konusu olmuştu. Nitekim el-Cezire bölgesinde Bizans ordusunda görevli olan Ermeni Philaretos siyasi otorite boşluğundan istifade ederek Maraş merkezli olarak Ermeni Prensiği kurulmuştu. Philaretos, batıda Kutalmışoğlu Süleyman Şah, doğuda Sultan Melikşah ile anlaşma yapması üzerine bu Prenslük'in kuruluşunu kolaylaştırmıştı.¹⁹⁶ Philaretos, Bizans ordusunun bölünmesi ve Türklerin başka yerlerde fazla meşgul olmalarından dolayı Bizans'a tabi olmamıştı. Bunun yanı sıra sınırları genişleterek

¹⁹³ Kerimuddin Mahmud, *Müsameret'ül-Ahbar*, 11; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları (Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur)*, (Ankara: TTK Basımevi, 1990), 36-37; Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa*, 108; Sevim, *Kutalmışoğlu*, 22.

¹⁹⁴ Kazım Paydaş, “Kutalmışoğulları'nın Urfa ve Havalisine Gelmeleri ve Bu Hadises'nin Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşundaki Önemi”, *Türk Araştırmaları Dünyası Dergisi*, 155 (2005): 91-99.

¹⁹⁵ Osman G. Özgüdenli, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, 3. bs. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 1: 163-166; Abdülkerim Özeydin, “Melikşah”, *TDVİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 55.

¹⁹⁶ Urfalı Mateos, *Vekayi-namesi*, 147; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, (Ankara: TTK Yayınları, 2007), 37.

Maraş-Urfa arasındaki yerleri ele geçirmişti.¹⁹⁷ Philaretos, daha sonra Urfa'yı da topraklarına katmak amacıyla orayı 1078 yılında kuşatmıştı. Altı ay süren bu kuşatmadan sonra Urfa bir süre de olsa Bizans hâkimiyetinden çıkarak Ermenilerin eline geçmişti. Prensliğin sınırları bu dönemde Tarsus'tan Fırat'ın ötesine kadar genişlemişti.¹⁹⁸ Bununla birlikte artık Birecik de Ermeni Philaretos'un kurmuş olduğu Prensliğin hâkimiyetine girmişti. Ancak 1079-1080 yılında Tutuş Haleb'i tekrardan kuşatmıştı. Kent önünde günlerce bekledikten sonra oradan ayrılıp Buzâa ve Birecik'e gitmişti. Bu iki yeri de ele geçirmişti. Daha sonra Azaz'ın varoşlarını yaktıktan sonra Dımaşk'a dönmüştü.¹⁹⁹ Fakat Birecik'in kısa sürede Tutuş'un elinden çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Philaretos'un Birecik'in de dâhil olduğu Urfa yöresindeki hâkimiyeti kısa sürmüştü. Philaretos'un Urfa'ya gönderdiği kumandanın ölmesi üzerine şehrin ileri gelenleri bir araya gelerek vaktiyle Bizans tarafından Ani'ye vali olarak tayin edilmiş olan Bagrat'ın oğlu Simbat'ı Urfa Valisi olarak tayin etmişlerdi. Bunun üzerine şehirde meydana gelen hâkimiyet mücadelesi sonucu Philaretos Birecik'in de dâhil olduğu Urfa yöresinde güç sahibi olmasına rağmen yöre halkına uyguladığı şiddet, zulüm ve işkenceden dolayı halkın nefretini kazanmıştı. Bu sırada Philaretos Harran ve Seruc'u (Suruç) ele geçirmişti. Bununla birlikte Sultan Melikşah, Ukayli hâkimiyetini Diyar-ı Mudar bölgesine yaymayı başaran Musul hâkimi olan Şerefü'd-Devle Müslim'e 1085 yılında Sümeysat'ı (Samsat) ele geçirme fırsatı vermişti. Bu da Urfa yöresinde Türk-Arap emirlerinin karşı karşıya gelmesine ortam hazırlamıştı. Bu esnada Philaretos el-Cezire bölgesinde cereyan eden Selçuklu siyasi hareketliliği üzerine kendini ve Prensliği güvene almak için Sultan Melikşah'a gitmek üzere Urfa'dan ayrılmıştı. Ancak şehirde başlayan hâkimiyet mücadelesi üzerine Sultan Melikşah'tan umduğunu bulamamıştı. Zira Sultan Melikşah tarafından kendisine sadece kendisine Maraş verilmişti. Bu esnada ayaklanan halk, Urfa idaresine Bersama'yı getirmişti.²⁰⁰

¹⁹⁷ İbrahim Kafesoğlu, “*Melikşah*”, (İstanbul: MEB Yayınları, 1973), 7: 665-672; Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa*, 127.

¹⁹⁸ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, 331; Urfalı Mateos, *Vekayi-namesi*, 155; Ersan, *Selçuklular Zamanında*, 38; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, (Ankara: TTK Yayınları, 1989), I: 57.

¹⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't- Tarih*, X: 110.

²⁰⁰ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I: 331; Urfalı Mateos, *Vekayi-namesi*, 170-171; Ersan, *Selçuklular Zamanında*, 39, İbrahim Kafesoğlu, Büyük Selçuklu İmparatoru *Sultan Melikşah*, (İstanbul:

Sultan Melikşah, Anadolu Selçuklu Sultanı Süleymanşah'ın Tutuş ile giriştiği muharebede öldürülmesinden sonra, Kuzey Suriye'deki kargaşaya son vermek için 1086 yılının Eylül ayında Bozan Bey, Kasımüddevele Aksungur ve Emir Porsuk ile birlikte harekete geçmişti. Sultan Melikşah, Kasım ayında Tikrit'e uğradıktan sonra Harran'a gelmişti. Bunun üzerine Barsama Harran'da bulunan Sultan Melikşah'a Urfa'yı ona teslim edeceğini bildirmek üzere elçiler göndermişti. Sultan Melikşah bunun üzerine Urfa'yı teslim almak için bir Amid²⁰¹ Urfa'ya göndermişti. Fakat şehri teslim almak üzere gelen bu Amid, burada halkın malını kast etmesinden dolayı halk itaatten çıkmış ve Barsama da şehri Sultan Melikşah'a teslim etmekten vazgeçmişti.²⁰² Sultan Melikşah bu durumu haber alması üzerine Harran'daki işlerini düzene koyduktan sonra mühim bir kuvvetin başında Emir Bozan'ı Urfa üzerine göndermişti.²⁰³ Urfa'ya gelerek şehrin kapısı önünde karargâh kuran Emir Bozan, şehri üç ay boyunca muhasara altında tutmuştu. Bu muhasaradan dolayı perişan olan halk Dük Barsama'ya karşı isyan etmişti. Barsama bu çaresizlik karşısında daha fazla direnemeyeceğini anlaması üzerine çareyi Emir Bozan'a sığınmakta bulmuştu. Daha sonra Urfa kalesinden aşağı atlamıştı, ancak omur kemiği kırılmıştı. Bu rahatsızlığı gittikçe kötüleşmiş ve birkaç gün sonrada da ölmüştü. Bunun üzerine 28 Şubat 1087 tarihinde şehrin ileri gelenleri Bozan Bey'in yanına gelerek, Urfa'yı ona teslim etmişlerdi. Emir Bozan da bunun mükâfatı olarak şehri yağmalamamış ve aksine şehrimüdafaa etmişti. Sultan Melikşah, Bozan Bey'in bu başarısından dolayı onu Urfa valiliğine atamıştı.²⁰⁴ Bu dönem, Selçukluların Urfa'da kesin olarak hâkimiyetlerinin sağlandığı bir dönem değil, ancak el-Cezire Bölgesine dolayısıyla Urfa ve çevresindeki siyasi oluşumlara yön verdikleri bir dönem olarak anlaşılmaktadır.²⁰⁵

Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1973), 39-45; Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa*, 131.

²⁰¹ Ortaçağ'da bazı Türk ve İslam Devletlerinde idari ve mali yönlerde kullanılan bir unvan ve memuriyettir. Bkz. Erdoğan Merçil "Amid", *TDVİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3: 55.

²⁰² İbnü'l-Cevzi, *Mir'at'z-Zaman*, 274; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 127; Sevim, *Suriye-Filistin*, 63.

²⁰³ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini, *Tarih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: TTK Yayınları, 2018), 350; Zahîru'd-din Nişâbüri, *Selçukname*, çev. Ayşe Gül Fidan, (İstanbul: Kopernik Yayınları, 2018), 94; Ahmet b. Mahmut, *Selçukname*, haz. Erdoğan Merçil, (İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1977), I: 152.

²⁰⁴ Kazım Paydaş, "Büyük Selçuklu Devleti Kumandanlarından Urfa Fatihisi Bozan Bey", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 156 (Haziran 2005): 76.

²⁰⁵ Demirkent vs., "İslam Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Urfa'nın Siyasi ve Sosyal Tarihi", II: 116.

Bu zamandan sonra Urfa, 1095 yılında Melik Rıdvan döneminde Thoros adındaki bir gayrimüslimin eline geçmişti. Birecik ve civarındaki şehirler ise Türk hâkimiyetindeydi. Urfa'daki Hristiyan halkıyla da iyi geçinemeyen Thoros, buradaki hâkimiyetini uzun süre sürdüremeyeceğini anlamıştı. Bundan dolayı çareyi Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleyman Şah'ın kardeşi Alp İlek'i Urfa'ya davet etmekte görmüştü. Urfa'ya gelen Alp İlek acele davranarak Urfa'yı ele geçirmek istemişti. Thoros bunun üzerine Alp İlek'i zehirleyerek öldürmüştü. Otuz üç günün ardından Urfa tekrardan Trosos'un hâkimiyetine girmişti.²⁰⁶

Büyük Selçukluların en parlak dönemi olan Sultan Melikşah'ın ölümü, saltanat iddiacılarını harekete geçirmişti. Bu da ülke içinde bir süre karışıklılığı beraberinde getirmişti. Nitekim bu iddiacılardan biri de Sultan Melikşah'ın kardeşi olan Suriye Selçuklu Meliki Tutuş olmuştu. Tutuş saltanat üzerinde hak iddia etmesi üzerine el-Cezire bölgesine gelerek buradaki şehirleri ele geçirmişti. Bunun üzerine Urfa Meliki Bozan Bey, Antakya Emiri Yağısıyan ve Halep Emiri Aksungur fetih hareketlerinde yardımda bulunmuşlardı. Ne var ki bu meliklerden Bozan Bey ve Aksungur saf değiştirerek Beryaruk'u Sultan olarak kabul etmişlerdi. Fakat bu Emirlerin Berkyaruk'u Sultanlığını kabul etmişlerse de Tutuş el-Cezire bölgesinde hâkimiyeti söz konusuydu. Nihayetinde 26 Şubat 1095 Sultan Berkyaruk, Tutuş'a karşı girdiği savaşta Tutuş'u yenilgiye uğratarak öldürülmüştü. Böylece Tutuş'un el-Cezire bölgesindeki hâkimiyeti kısa sürede sona ermişti.²⁰⁷

Selçuklu Tarihi açısından Birecik büyük öneme sahiptir. Anadolu Selçuklularının kurucusu Kutalmışoğlu Süleymanşah bu bölgedeki askeri faaliyetleri neticesinde devletin kuruluş aşamasını ilk adımı ise Birecik'te attığını söylemek mümkündür. Bunu yanı sıra daha sonraki dönemde de Anadolu Selçuklularının bu bölge üzerine hâkimiyet kurma faaliyetleri bu çalışmanın bir sonraki kısmında anlatılacaktır.²⁰⁸

²⁰⁶ Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa*, 145.

²⁰⁷ İbnu'l Esir, *el-Kamil Fi't- Tarih*, X: 190; Özgüdenli, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*, 197-200; Ali Sevim, "Tutuş", *İA*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1978), 12/2: 134-137; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi 1*, 3. bs. (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016), 154.

²⁰⁸ Paydaş, "Kutalmışoğulları'nın Urfa ve Havalisine Gelmeleri", 91-99.

3.1.3. Urfa Haçlı Kontluğu ve Artuklular Döneminde Birecik

Türklerin, 11. yüzyılın ortalarında Anadolu'nun sınırlarına dayanması üzerine topraklarını Bizanslılara bırakmak zorunda kalan Ermeniler, Malazgirt Savaşı'ndan sonra Bizans'ın zayıflığını fırsat bilerek küçük beylikler kurarak bağımsızlıklarını tekrardan elde etmeye çalışmışlardı. Fakat Türkler hızlı bir şekilde Anadolu'da ilerleyerek Boğazlara dayanmışlardı. Bu da onların üstünlük ve hâkimiyet iddialarını giderek yitirmelerine sebep olmuş ve hâkimiyet sahalarını Türklere kaptırmışlardı. Bununla birlikte Hristiyan halk, Haçlıların Anadolu'ya gelişine kadar Türklerle birlikte yaşamlarını sürdürmüşlerdi. Haçlıların Anadolu'ya gelmesiyle yerli Hristiyan halkı bunu kendi bağımsızlıkları için bir fırsat bilerek sevinçle karşılamışlardı.²⁰⁹

Haçlılar, Avrupa'da hazırladıkları düğ ve kontluk komutasındaki ordularla İstanbul'a gelmişlerdi. Burada imparator Aleksios ile *"Bizans'ın yardım ve desteği karşılığında ele geçirdikleri yerleri Bizans'a verecekleri"* hususunda antlaşmaya varmışlardı (10 Ocak 1097). Haçlılar Bizans'ın yardımıyla İstanbul'dan hareket ederek Anadolu'da kuşatmalarda bulunmuştu.²¹⁰ Haçlılar Anadolu'dan tam güneye yönelmeden önce Boulognen kontu Baudouin, Hristiyan Ermenilerin ikamet ettiği ve Ermelerin bulunduğu Fırat'ın batısındaki Tell-Başir'i²¹¹ (Tubessel) ele geçirdikten sonra bu bölgedeki birçok kaleyi rahatlıkla kuşatmıştı. Işılta'nın belirttiğine göre Baudouin, 1097 yılının sonlarında Birecik'in hemen üstünde Fırat'ın kenarında bulunan bir kaleye kadar olan alana ilerlemişti. Hemen ardından Baudouin'nun Ravendan Kalesini²¹² ele geçirmesiyle Fırat Nehri'nin batı yakası tamamen işgal için müsait bir zemin hazırlamıştı. Bununla birlikte bu bölgede yer alan Ermeni reisleri Türk baskısından ve Bizans hâkimiyetinden kurtulmak için gelen Haçlı Seferini kendileri için bir kurtuluş fırsatı olarak görüyorlardı.²¹³

²⁰⁹ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 7. bs. (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1994), 295-299; Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa*, 176; Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, 23-34.

²¹⁰ Geniş bilgi için bkz. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 130-135.

²¹¹ Gaziantep yakınlarında, Halep'in kuzeyinde yer alan bir kaledir. Bkz. E. Honigman, "Tel-Başir", *İA*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1978), 12/1: 145.

²¹² Gaziantep'e 40 km uzaklıkta olan bu kale, Kilis'in ise 24 km kuzeybatısında yer almaktadır. Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Ravendan", *Haçlı Seferleri Tarihi: Makaleler Bildiriler, İncelemeler ve Yayına Haz.* Ebru Altan, (İstanbul: Dünya Yayınları, 20017), 87.

²¹³ Carnotensis, *Kudüs Seferi (Kutsal Toprakları Kurtarmak)*, 73; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, 2. bs. (Ankara: TTK Yayınları, 2013), I: 14-16.

Baudouin, 1098 yılının ocak ayında Tell-Başır'de bulunduğu esnada Urfa piskoposu ve şehrin ileri gelenlerinde oluşan 12 kişilik bir elçi heyeti onun yanına gelerek şehirlerine davet etmişti. Bu heyetin Baudouin'yu şehirlerine davet etmedeki mazereti Türk taarruz ve akınları olmuştu. Bu heyetin daveti kabul eden Baudouin²¹⁴ 1098 Şubat ayının başında Tell-Başır'den ayrılarak, Urfa'ya gitmek için yola çıkmıştı. Baudouin ile birlikte yalnızca 80 şövalye vardı. Baudouin'in Urfa'ya hareket ettiği haberini alan Samsat Türkleri, onun Fırat'ı geçeceği mevki olarak tahmin edilen Birecik'te bir tuzak kurmuşlardı. Fakat Baudouin daha kuzeydeki bir geçiş mevkiinden yararlanarak pusuya düşmekten kurtulmuştu. Baudouin 6 Şubatta Urfa'ya ulaşır Urfa hâkimi Thoros ile bütün Hristiyan ahali tarafından sevinçle karşılanmıştı. Bu karşılaşmanın hemen ardından Thoros onu, bütün işlemlerini yerine getirerek oğul edinmişti. O zamanlar Ermenilerin izledikleri adeta göre yapılan tören gerçekte yetişkin bir adamdan çok küçük bir çocuğun oğul edinmesine daha yaraşacaktı. Bu merasimde; Baudouin belden yukarı soyunmak zorunda kalmış, Thoros giymiş olduğu daha geniş bir gömleğin üstüne bu oğul azmanını zorla sıkıştırmıştı. Hemen ardından yeni baba ve oğul göğüslerini birbirine sürtmüşlerdi. Bundan sonra seremoni Thoros'un karısı ile tekrarlamıştı.²¹⁵ Baudouin böylece Urfa hükümdarlığı varisi ve müşterek hükümdarı sıfatıyla vaziyetini emniyete aldığına emin olmuştu.

Baudouin, hemen akabinde batı ile ilişkisini rahatlıkla kesebilecek bir konumda olan Samsat Türk beyliği ile savaşmayı kendisi için ilk vazife görmüştü. Bunun üzerine Thoros, birkaç gün onları Samsat'ı kuşatmak üzere Samsat hükümdarı Emir Baldak'a karşı sefere göndermişti. Ancak bu kuşatmada Türkler Frankları mağlup etmişti.²¹⁶ Baudouin bu seferden sonra Urfa'ya dönünce, onun akıllı ve Türklere karşı göstermiş olduğu mücadeleden dolayı tüm senato ve halk tarafından takdir edilmiş ve onu hükümdar yapma kararı almışlardı. Kentte halkın ayaklanmasıyla Thoros kaleyi Baudouin'a teslim etme zorunda kalmıştı. Bunun sonucu olarak 1098 yılında doğuda ilk Haçlı devletini oluşturan Urfa kontluğu kurulmuştu.²¹⁷

²¹⁴ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I: 156-157; Tyrensis, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği*, 156.

²¹⁵ Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I: 157; Tyrensis, *Haçlı Kroniği*, 156; Carnotensis, *Kudüs Seferi*, 74.

²¹⁶ Runciman, *Haçlı Seferleri*, I: 157-158.

²¹⁷ Urfalı Mateos, *Vekayi-namesi*, 195; Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa*, 180.

Baudouin Urfa Haçlı Kontluğunu kurduktan sonra bu kontluğu geliştirerek hâkimiyetini sağlamlaştırmaya yönelmişti. Bunun üzerine tekrardan Samsat'ı hâkimiyetine almak için Emir Balduk'a karşı harekete geçmişti. Ancak Emir Balduk buna mahal vermeyerek Samsat'ı 10 bin Bizans altını karşılığında Baudouin'a satmayı teklif etmişti. Baudouin bu teklifi kabul etmemişse de Emir Balduk'ın yakınlarını öldürülmesinden kuşkulanan Urfa halkının ricasını kabul ederek kaleyi satın almıştı. Hemen akabinde Suruç hâkimi olan Belek, Baudouin'a bir elçilik heyeti göndererek kendi tebaasında vergi vermeyenleri dize getirmek için yardım talebinde bulunmuştu. Ancak Suruç halkı, Baudouin ile Belek'in kendilerine karşı ittifak yaptığından şüphe etmeleri üzerine Urfa Kontu'nun yanında bulunan eski Samsat Emiri Balduk'tan kendilerini savunması için yardım istemişlerdi. Bunun üzerine beraberindekilerle Suruç'a giden Emir Balduk, Baudouin tarafından takibe alınmıştı. Suruç'a varan Baudouin'nun, müstahkem mevkiileri işgali için askerlerini teçhizatlı gören Suruç halkı şehri teslim ederek vergi vermeyi kabul etmişti. Baudouin, Emir Balduk'a olan güvenini yitirdiğinden, Emir Balduk'ı hemen orada idam etmişti. Böylece batı ile irtibatının sağlanması için yolları ehemmiyete alan Baudouin, Birecik'i de kuşatması için zemin hazırlamıştı.²¹⁸

Birecik'in mühim bir geçit konumu ve pek müstahkem olması itibariyle Baudouin du Bourg döneminde zaptı mümkün olmamıştı. Ancak Birecik'in zapt edilmesi Urfa'nın ikinci kontu olan Baudouin du Boulogne döneminde gerçekleşmişti.²¹⁹ Baudouin kontluğun sınırlarını daha da genişletmek amacıyla 1117 tarihinde asker toplamış ve Suruç kontu ile birlikte I. Haçlı Seferleri sırasında Ermeni kalelerini de kendisine bağlamak amacıyla ilk olarak Birecik'e atadığı Ermeni Ebulgarip'e karşı yürümüştü.²²⁰ Baudouin du Bourg, Ebulgarip'i tam bir sene muhasara altında tutmuş ve ona her türlü sıkıntı ve zorluğu yaşatmıştı. Bu tehlikeli vaziyetten dolayı çaresiz kalan Ebulgarip, Birecik'i bütün havalisiyle beraber Baudouin'a vermiş, kendisi de Anavarza'ya Ruben'in torunu olan Thoros'un yanına

²¹⁸ Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, I: 45-45; Tyrensis, *Haçlı Kronoği*, 158-160.

²¹⁹ Runcıman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I: 107; Demirkent, *Urfa Haçlı*, I: 162-163.

²²⁰ Zeynep İnan Aliyazicioğlu, "I. ve II. Haçlı Seferleri Sürecinde Ermeni-Latin İlişkileri", *Tarihte Türkler Ve Ermeniler: Ortaçağ*, ed. Mehmet Metin Hülagu v.dğr., (Ankara: TTK Yayınları, 2004), 2: 220; *I. ve II. Haçlı Seferleri Vakayinamesi*, çev. Vedii İlmen, (İstanbul: Yaba Yayınları, 2005), 27.

gitmişti. Baudouin du Bourg, Birecik'i bütün bölgesiyle beraber teyzesinin oğlu Galeran (Valeran) du Puiset'e hâkimiyetine bırakmıştı.²²¹

Bu dönemde haçlılar, el-Cezire bölgesindeki siyasi boşluktan istifade ederek hâkimiyetlerini genişletmişlerdi. Ancak kısa bir süre sonra Artukoğullarında İlgazi ve Sökmen'in hâkimiyetlerini tesis etmeleri, Haçlıların bölgedeki varlıklarının sonunu beraberinde getirmişti.²²² Artuk Bey'in torunu olan Harput Hükümdarı Belek Gazi, 1122 yılında Urfa kontu ile Birecik senyörü Galeran de Puiset'ı Suruç civarında mağlup ederek esir alması ve Zengilerin el-Cezire bölgesine yönelmeleri burada siyasi dengeleri değiştirmişti. Bu durum karşısında Bizans İmparatoru, Urfa Kontunun karısı ve çocuklarının hâkimiyetindeki bölgenin güvenliğini sağlamak için ellerinde olan yerleri, yıllık bir tutar karşılığında kendi hâkimiyetine vermesini illeterek, bu bölgeyi bir yıl süre ile güvenliğini sağlayacağını dair söz vermişti. Ancak bu antlaşmanın gönüllü veyahut zorla mı kabul edildiği konusunda bilgi olmamakla beraber, Birecik ve Urfa Haçlı Kontluğuna bağlı diğer topraklar da Bizans'a teslim edilmişti.²²³

Artukoğullarından Belek Gazi'nin talihsiz ölümü, Haçlılarla mücadeleyi sekteye uğradı. Daha sonra Belek Gazi'nin halefleriden olan Artukoğlu II. Necmettin Alp, kerdeşi Cemaleddin'e Hani'yi, Şemseddin'e de Dara'yı verdi. Hâkimiyetini buralarda tesis eden Necmettin Alp, hâkimiyetinin genişletti. Bununla birlikte bu dönemde Siracüddeve b. Gıışşülhas Birecik yönelerek orayı hâkimiyetine aldı. Siracüddeve burada bir müddet kalarak idareyi düzene koydu. Ancak Siracüddeve kısa bir süre sonra Necmeddin Alp ile arasındaki husumeti bahane ederek onun amcası oğlu olan Şihabeddin Muhammed b. İlyas'a kenti alması için haber gönderdi. Şihabeddin bunun üzerine Birecik'e geldi; ama Siracüddeve işi çıkmaza sürükleyerek

²²¹ Urfalı Mateos, *Vekayi-namesi*, 258-260; Runcıman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I: 107; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, 164;

²²² Artuklular, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi 11-14 yy. arasında Mardin (İlgaziyye), Hasankeyf (Hısmı Keyfa/Sokmaniyye) ve Harput merkez olmak üzere üç kola halinde hüküm sürmüşlerdi. Artuk b. Eksük, Sultan Melikşah zamanında ünlü bir komutan idi. Haçlılar döneminde Urfa ve çevresinde Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı Frank kontluğuna karşı önemli mücadele göstermişlerdi. Haçlıların bölgeye gelmesiyle onlara karşı direyet gösterip onları bölgede piskürtmelerinde önemli bir rol oynamışlardı. Bkz. Coşkun Alptekin, "Artuklular" *TDVİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3: 415-417; M. Fuat Köprülü "Artuklular", *İA*. (İstanbul: MEB Yayınları, 1978), 1: 619-614.

²²³ Kazım Paydaş, "Artuklular'ın Urfa ve Çevresindeki Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin Türk Tarihindeki Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 152 (Ekim 2004): 156; Willermus Tyrensis, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği(1143-1163)*, Haz. Ergin Ayan, (Ankara: Karadeniz Dergisi Yayınları, 2009), 74-73; İsmail Aytaç, "Harput İç Kale Kazılarında Bulunan Artuklu Dönemi Sikkeleri", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, V/1 (Mart 2018): 33.

şehri ona teslim etmedi. Bunun üzerine Şihabeddin kenti muhasara altına aldı. Kenti kuşatma altına alan Şihâbeddin, Sirâceddin'in askerlerinin de kendisine yardımıyla kenti ele geçirerek Siracüddeve'yi tutuklattı. Birecik'e hâkim olan Şihabeddin, Necmeddin Alp ile iyi anlaşamadığından bir süre sonra Nureddin Mahmud'un yanına giderek hizmetine girmek istediğini beyan etmişti. Bunu memnuniyetle karşılayan Nureddin Mahmud onu kendi hizmetine aldı. Böylece Birecik Nureddin Mahmud'a bağladı.²²⁴

Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin Alp'ın 1176 yılında vefat etmesi üzerine onun yerine tahta Kutbeddin İlgazi çıktı. İlgazi, bölgedeki diğer emirlerin tabiiyetlerini alırken o dönemde Birecik'te hüküm süren amcası Şihabeddin Mardin hâkimiyetine bağlanmayı kabul etmemişti. Şihabeddin Muhammed'in ölmesinden sonra yerine geçen oğlu Muîneddîn de Artuklu hâkimiyetini girmeyi kabul etmeyerek Musul Atabey'i İzzeddin Mesud'a tabii oldu.²²⁵

3.1.4. Birecik Üzerinde Zengilerin Hâkimiyeti

Zengiler, Büyük Selçuklu Devleti ve Irak Selçuklu devletlerine bağlı olarak kurulmuş bir atabeylikti. Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılması ile de bağımsızlıklarını elde etmişlerdi. Suriye, Kuzey Irak, Güneydoğu Anadolu ve Mısır da dâhil olmak üzere geniş bir coğrafyada hâkimiyet sürmüştü.²²⁶ Zengilerin kurucusu olan İmadeddin Zengi'den dolayı Musul Atabeyliği Zengiler diye adlandırılmıştır. Zengi'nin babası olan Aksungur, Sultan Melikşah'ın bir memlûku idi. Aksungur, Sultan Melikşah'ın Suriye seferine bir komutan olarak katılmış ve Halep'in ele geçirilmesi üzerine kendisine Kasımüddeve unvanı verilerek o kentin valiliğine atanmıştı.²²⁷

Sultan Melikşah Suriye'nin idaresini kardeşi Tâcüddevle Tutuş'a bırakmıştı. Sultan Musul Emiri Aksungur ile Urfa Emiri Bozan Bey'i Tutuş'un emrine memur etmişti. Bu iki emir daha sonra Selçuklu tahtının asıl vârisi olan Sultan Berkyaruk'un

²²⁴ İbnu'l Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*, 108; Abdulgani Efendi, *Mardin Tarihi*, Yayına Haz. Burhan Zengin, (Ankara: Gap Kültür Yayınları, 1999), 48.

²²⁵ İbnu'l Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*, 166; Mustafa Alican, "Artuklular Döneminde Meyyâfârikîn (Silvan)", *History Studies*, 5/5 (Eylül, 2013): 8.

²²⁶ Kazım Paydaş, "Urfa ve Çevresinde Artuklular", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 152 (Ekim 2004): 157.

²²⁷ Coşkun Alptekin, "Aksungur", *TDVİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2: 296.

safında geçmeleri üzerine Tutuş iki emiri de öldürtmüştü (1094).²²⁸ İmadeddin Zengi babası öldüğünde 10 yaşlarında idi. Zengi, babasının memlûkları Kür-Boğa, Çökürmüş, Çavlı, Mevdud gibi emirler himayesinde büyümüş ve eğitilmişti.²²⁹

İmadeddin Zengi 1127 yılında, Aksungur el-Porsuki'nin batıniler tarafından öldürülmesinin ardından Irak Selçuklu Sultanı Mahmud, İmâdüddin Zengî'yi Musul başta olmak üzere onun idaresindeki el-Cezire ve Kuzey Suriye valiliğine getirmiş ve oğlu Alparslan'a da atabey olarak tayin etmişti. Zengi bunun üzerine Musul'a giderek o dönemde Musul hâkimi Çavlı'dan hiçbir mukametle karşılaşmaksızın kenti teslim almıştı. Bununla birlikte Musul Atabegliği'nin (Zengîler) temelleri atılmıştı.²³⁰

Zengi Musul'a Atabey olduktan sonra Musul'dan hareket ederek Menbic'i ele geçirmişti. Daha sonra Suriye'ye yönelen Zengi, bu bölgede Haçlılara karşı savaşarak birçok kent ve kale elde etmişti.²³¹ Zengi daha sonra el-Cezire bölgesine yönelmişti. Bu bölge Haçlıların hâkimiyeti Mardin yakınlarındaki Fırat'a kadar uzanıyordu. Zengi'nin el-Cezire bölgesindeki ilk icraatı Cizre'yi kuşatmak olmuştu. Akabinde daha doğuya yönelerek Nusaybin'i ele geçirmişti. Zengi buradan Sincâr'a giderek şehir almak istemiş ancak şehirdekiler teslim olmamıştı. Bunun üzerine daha sonra Sincar hâkimi anlaşarak şehri teslim almıştı. Zengi oradan Habur'a asker sevk edip Habur'un tamamını ele geçirdikten sonra Harran'a gitmişti. Buradaki halk Haçlı baskı ve zulümlerinden usanmış olduğundan Zengi'yi sevinçle karşılamıştı.²³² Zengi Harran'a hâkim olunca Urfa kontu ve o yörenin hâkimi olan Joscelin'in yanına giderek ülkede gerekli düzenlemeleri yapmak ve asker toplamak için kısa bir süreliğine onunla anlaşma yapmıştı. Zengi'nin buradaki asıl ve en büyük hedefi Fırat'ı geçerek Suriye'ye gitmek ve Halep ile diğer Suriye şehirlerini zapt etmektir. Bu gaye ile Urfa Haçlı Kontu Joscelin ile barış yapmış, halk da emniyete kavuşmuştu. 1128 yılında buradan ayrılan Zengi Halep'e gitmişti.²³³ Zengi, 1130 yılında kendisi ile sürekli bir husumet içerisinde bulunan Mardin Artukluları üzerine yürüyerek onları

²²⁸ Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa*, 211.

²²⁹ Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği Zengîler (Musul Kolu 1146-1233)*, (Akara: TTK Yayınları, 2013), 42.

²³⁰ Gülay Öğün Bezer, "İmâdüddin Zengi", TDVİA, (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44: 258-259; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, II: 86.

²³¹ Gök, *Musul Atabeyi Zengîler*, 46.

²³² İbnü'l-Esîr, *El Kamil Fi-Tarih*, X: 511; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, II: 87; İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, XI: 94.

²³³ Urfalı Mateos, *Vekayi-namesi*, 286; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, X: 511.

yenilgiye uğratmıştı.²³⁴ Zengi, daha sonra 1139 Haziran ayında Dara, Ceber-Cur (Bingöl), Resulayn ve Zülkarneyn gibi Artuklulara ait kentleri de ele geçirmişti. Zengi el-Cezire’de bölgesindeki fetihlerin yanı sıra Suriye’de Haçlıların elindeki kentleri de ele geçirerek buralara Türkmenleri yerleştirmektedir.²³⁵ Selçukluların yerine geçtiğini söyleyebileceğimiz Zengî, doğal olarak Haçlılarla olan mücadele görevini de devralmıştı.²³⁶

Urfa’da bir kontluk kuran haçlılar, batıya açılan bir kapı olan bu şehri ellerinde bulundurarak, Müslümanların, Bizans üzerine yapacakları saldırıyı engellemek için bir tampon bölge vazifesini görmekteydi. Zengi, Urfa şehrini alarak Müslümanlar için gaza sahasını genişlemesini gaye edinmekteydi. Bu amaçla Urfa’yı muhasara altına aldı. Zengi Urfa’yı muhasara altına almak için girişimde bulunduğu zamanlar haçlıların orayı müdafaa için derhal toplandıklarını biliyordu. Zengî bundan dolayı bu müstahkem kenti ele geçirmek için fırsat bulamıyordu. Zengi Urfa’nın fethini gerçekleştirmeye imkân oluşturmak için Diyarbekir meselesiyle uğraşmağa başlamıştı. Bunun durum karşısında Haçlılar onun savaş halinde olduğu Artukluları ve Diyarbekir’a hâkim olan diğer hükümdarları ihmal edemeyeceğini anladılar; zira Zengî onlarla savaşıyordu. Bu durum Haçlıları rahatlamıştı. Joscelin bu düşünceyle bir rehavete kapılarak büyük bir ordu ve komutan ile cesur savaşçılarıyla Urfa’dan ayrılıp Fırat’ı geçmiş ve batıdaki kentlere gitmişti. Bunu gören Zengi’nin casusları gelip durumu haber vermişlerdi. Haberi alan Zengi, derhal ordusunu hazırlatmaları konusunda emir vermiş ve hiç kimsenin bu seferden geri kalmaması konusunda da için uyarıda bulunmuştu. Zengi tüm Emirleri yanına toplayarak; *“Yemeği getiriniz. Yarın benimle beraber Urfa üzerine sefere gitmeyecek olan hiç kimse benim soframdan yemesin.”* diye ikazda bulunmuştu. Emirler onun cesaret ve atılganlığını ve hiç kimsenin savaşta onun seviyesine çıkamayacağını bildikleri için sadece bir emir ve tanınmayan bir genç hariç hiç kimse ona yaklaşmadı. O emir bu tanınmayan genci; *“Burada ne arıyorsun.”* dedi. Bunun üzerine Zengî, emire: *“Bırak onu; Allah’a yemin ederim onda öyle bir yüz görüyorum ki, o asla benden geri kalmaz.”* demişti.²³⁷

²³⁴ Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, 40.

²³⁵ Geniş bilgi için bkz. Gök, *Musul Atabeyliği Zengiler*, 49.

²³⁶ İbnü’l-Adîm, *Bugyetü’t-Taleb fi Târîhi Haleb*, 158; İbnu’l Esir, *el-Kamil Fi’t-Tarih*, XI: 94.

²³⁷ İbnu’l Esir, *el-Kamil Fi’t-Tarih*, XI: 95; Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa*, 218.

1144 yılında İmadeddin Zengi, Urfa'yı kuşatmak ve içerdekileri muhasara altına almak için büyük bir kuvvetle Urfa'ya doğru yola çıkmıştı. Bu kuvvetinin yanı sıra Türkmen gruplarına mektup yazarak cihat görevini yerine getirmeleri üzerine destek ve yardımda bulunmalarını konusunda davette bulunmuştu. Onlar da bu davete icabet ederek Zengi'ye müdahil olmuşlardı. Zengi Urfa Kalesi'nin müstahkemliğine ve güçlü orduların saldırı ve mukavemetine rağmen 18 Kasım 1144'te kenti kuşatmıştı.²³⁸ 26 Aralık 1144 yılında içkalenin de teslimiyle şehri tamamen ele geçirmişti.²³⁹ Kuşatmadan sonra Urfa'yı dolaşan Zengi, kent çok hoşuna gitmiş olmalı ki bu kenti tahrip etmekten vazgeçmişti.²⁴⁰

Urfa'nın Zengî tarafından alınmasından sonra Urfa eski kontu II. Joscelin, Tel Bâşir'e giderek oraya yerleşmişti. Hâkimiyetini orada genişletmeye çalışan Joscelin, Râvendân, Sümeysat, Ayntâb, Dülûk, A'zaz, Tel Halid ve Birecik'i elinde tutarak "Urfa Kontu" unvanını kullanmayı sürdürmüştü. Kuzeyde Maraş senyörlüğünü elinde bulunduran Maraş ve Keysun hâkimi Baudouin de Mares de ona tabi olmuştu.²⁴¹

Urfa'dan ayrılan Zengi Suruç üzerine giderek burayı da hâkimiyetine almıştı. Zengi, el-Cezire bölgesinde istediği tüm yer ve kaleleri almıştı. Ancak bu bölgede alınması kadar saldırılması da büyük cesaret ve güç gerektiren Birecik Kalesi kalmıştı. Bu kale Fırat kıyısında çok müstahkem ve ele geçirilmesi zor bir mevkiydi. Zengi, bu kaleyi almak için Suruç'tan yola çıkarak Birecik önüne gelmiş ve burada ordugâh kurarak kuşatmayı başlatmıştı. Haçlılar bu kaleye çok sayıda asker ve çok miktarda erzak bırakmışlardı. Bundan dolayı kaleye girmesi olası yiyecek, erzak ya da takviye yollarını kontrol altına almıştı. Zengi kaledekilerin erzakları tükeninceye kadar kaleyi kuşatmaya devam etmişti. Dört ay süren bu kuşatmadan sonra artık kaleyi ele geçirmek üzereyken gecenin karanlığında fırtına gibi deve üzerinde yol alan bir haberci naip Musul naibi Emir Yakar b. Yakup'un saldırıya uğraması sonucu öldüğü haberini Zengi'ye ulaştırmıştı. Bu haber üzerine üzüntüye kapılan Zengi, sıkıntıya daha fazla

²³⁸ İbn Kalanisi, *Şam Tarihine Zeyl (I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi)*, çev. Onur Özatağ, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015), 153-154; Süryani Mihail, *Vekainamesi (1042-1195)*, 145; İbnü'l-Verdi, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, Tercüme ve Notlar Mustafa Alican, 2. bs. (İstanbul: Kronik Yayınları, 2017), 92.

²³⁹ Bezer, "İmadüddin Zengi", 44: 261.

²⁴⁰ İbnü'l-Verdi, *Bir Ortaçağ Şairinin*, 92; İbnü'l Esir, *el-Kamil Fi't-Tarih*, XI: 95.

²⁴¹ Coşkun Alptekin, *The Reign Of Zengi (521-541/1127 -1146)*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1978), 65; Abdulkadir Turan, "Nûreddin Mahmud Zengî'nin Başarılarında Türkmenlerin Katkısı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 33/1 (Temmuz 2018): 217.

dayanamayarak Birecik kuşatmasını kaldırmıştı.²⁴² Zengi'nin Musul'a gitmesini üzerine II. Joscelin, Urfa'daki Ermeni ahaliyle iletişime geçerek şehri yeniden Frank hâkimiyeti altına almak istemişti; ancak Urfa Valisi Zeyneddin Ali Küçük bu tuzağı haber alarak tüm planlarını boşa çıkarmıştı.²⁴³ Bu esnada Zengi karşısında zayıf olduklarını anlayan Franklar ve Zengi'nin geri gelmesinden korkan Franklar, Mardin Hâkimi Necmeddin Alp'a elçi göndererek Birecik'i ona teslim etmişlerdi. Böylece Birecik tekrardan Müslümanların hâkimiyetine geçmiş oldu.²⁴⁴

İmadeddin Zengi 1146 yılında Ca'ber Kalesi'ni kuşattığı sırada kölesi tarafından (15 Eylül 1146) öldürülmesiyle²⁴⁵ oğullarından Nureddin Zengi Suriye topraklarına hâkim olurken el-Cezire'deki topraklarına da I. Seyfeddin Gazi hâkim olmuştu. Nûreddin bazı emîrlerle Halep'e gelip şehre hâkim oldu. Ancak daha sonra el-Cezire bölgesinin bazı kentlerine de hâkim olduğu görülmüştü.²⁴⁶

Nureddin Mahmud Mayıs 1150 tarihinde Franklara karşı koyup onları feci bir yenilgiye uğratmıştı. Urfa ve çevresinin hâkimi olan II. Joscelin'i de esir almıştı. Nureddin Mahmud bunun üzerine II. Joscelin'in bütün ülkesine hâkim olmuştu. Joscelin'in esir alınmasıyla Tel Başır'i Beatrice ve onun oğlu III. Joscelin savunmaktaydı. Nureddin Mahmud fetihleri dolayısıyla zor duruma düşen Haçlılar, Birecik'in de aralarında olduğu kentleri altın karşılığında Bizans'a bırakmıştı. Nureddin Mahmud, Joscelin'in ailesinin sığındığı Tell-Başır, Ravendan, Tel-Halid ve çevresini ele geçirmişti. Bu sırada Hüsameddin Timurtaş 3 Haziran 1150 tarihinde Samsat'ı 1151 yılında da Birecik'i ele geçirmişti. Nureddin Mahmud, Birecik savaşından sonra Joscelin'in vilayetlerinden olan Hısn-ı Mansur (Adıyaman) ve Babil'e'yi (Babilla) ve Ermenilerden Hısn-Berker'i almıştı. Bu sıra da Sultan Kılıç Arslan da Joscelin'in elindeki Maraş, Keysüm ve ona komşu olan yöreleri almıştı.

²⁴² Süryani Mihail, *Vakayinamesi*, 126; İbn Kalanisi, *Şam Tarihine Zeyl*, 154-155; Alptekin, *The Reign Of Zengi*, 87; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, 163; Alptekin, *Dımaşk Atabegliği*, 170; İbnü'l Esir, *el Kamil Fi't-Tarih*, XI: 95.

²⁴³ Demirkent vd., "İslam Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Urfa'nın Siyasi ve Sosyal Tarihi", II: 154.

²⁴⁴ El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2014), 270; İbnü'l Esir, *el-Kamil Fi't-Tarih*, XI: 98.

²⁴⁵ İbnü'l-Verdi, *Bir Ortaçağ Şairinin*, 93; Coşkun Alptekin, *Dımaşk Atabeyliği* (Tog-Teginliler), (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1985), 132; İbnü'l-Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*, 79.

²⁴⁶ Bahattin Kök, "Nureddin Mahmud Zengi", *TDVİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33: 260.

Böylece Rumkale (Halfeti) dışında Joscelin'nin hâkimiyetinde hiçbir vilayet kalmamış ve Urfa Haçlı Kontluğu tarihe karışmıştı.²⁴⁷

1173 yılına gelindiğinde ise Nureddin Mahmud doğu vilâyetlerine, Musul, el-Cezîre ve diğerlerine haber gönderip o bölgedeki askerleri cihada davet etmişti. Bu çağrı üzerine Musul hâkimi Seyfeddin Gazi b. Kutbed-din Mevdud b. Zengi askerlerini hazırlatıp yola çıkmıştı. Ordusunun başında Hadım Sadüddin Gümüştekin bulunmaktaydı. Nureddin Mahmud, Gümüştekin'i Musul kalesinde bulunan Seyfeddin'in yanında görevlendirmişti. Ancak Seyfeddin Gazi'nin askeri daha yolda iken Nureddin Mahmud'un ölüm haberini almışlardı. Ordunun başında bulunan Gümüştekin bu haberi alır almaz bir süvari grubuyla kaçmıştı. Seyfeddin ise beraberindeki askerlerle Nusabin'a dönüp orayı istila etmişti. Seyfeddin buradan ayrılarak Habur'u bir emire bırakarak Harran'a gelmiş ve burayı ele geçirmişti. Seyfeddin daha sonra Nureddin Mahmud'un bir hadım ağasının elinde olan Urfa üzerine yürümüş ve bir süre muhasara altında tuttuktan sonra orayı zapt etmişti. Seyfeddin Rakka ve Suruç'a bir askeri birlik göndererek ele geçirmişti. Seyfeddin, Ca'ber Kalesi hariç tüm el-Cezire bölgesine hâkimiyetine almıştı. Böylece Birecik de Seyfeddin'in hâkimiyetine girmiş oldu.²⁴⁸

Birecik Kalesi hâkimi Şihabeddin Muhammed b. el-Artukî, 1175 yılında ölmesi üzerine yerine oğlu Mahmud b. İlyas²⁴⁹ geçmişti. Muineddin'in babasının yerine oturduğunu; ancak Mardin hâkimi Kutbeddin İlgazi'nin hâkimiyetini tanımadığını Artukluları anlatırken bahsetmiştik. Muineddin, Musul Atabeg'i İzzeddin Mesud'a tabiiyetini bildirerek yardım istemişti. İlgazi, dostu ve aynı zamanda akrabası olan İzzeddin Mesud'a elçi göndererek Birecik'i kuşatmak için müsaadesini almıştı. Bunun üzerine İlgazi kendi hâkimiyetindeki Samsat Kalesi'ne gitmiş, orada konaklayıp Bîrecik'e asker sevk etmişti. Muineddin bunun üzerine 1182 senesinde Salahaddin Eyyubi'den yardım istemişti. Salahaddin Haçlılarla harp halinde olduğundan yardım edememiş ve İlgazi'ye elçi göndererek kuşatmayı kaldırmasını

²⁴⁷ Ebru Altan, "Nur Al-Din Mahmud B. Zangi (1146-1174): One Of The Prominent Leaders Of The Struggle Against The Crusaders", *Tarih Dergisi*, 0/59 (2014): 61; İbnu'l-Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*, 92; Muharrem Kesik, "Sultan I. Mes'ud - Nüreddin Mahmud b. Zengi İttifakı ve Urfa Haçlı Kontluğu'nun Yıkılışı", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 3/3 (2018): 94.

²⁴⁸ Gök, *Musul Atabeyliği Zengiler*, 59; İbnu'l Esir, *el-Kamil Fi't-Tarih*, XI: 325-326

²⁴⁹ Paydaş, "Artuklular'ın Urfa ve Çevresindeki Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin Türk Tarihindeki Önemi", 57.

istemişse de İlgazi kuşatmayı sürdürmüştü. Birecik Kalesi, Fırat'a hâkim ve müstahkem özelliğinden dolayı kuşatma uzun sürmesi ve Salahaddin Eyyubi'nin ordusuyla Mısır'dan hareket ettiği haberini alan İlgazi²⁵⁰ kuşatmayı kaldırarak Mardin'e dönmek zorunda kalmıştı. Birecik böylece Artuklu muhasarasından kurtulmasının yanı sıra Musul Atabegliği ile olan bağlılığı da ortadan kalmıştı. Birecik, artık Salahaddin Eyyubi'ye bağlanmıştı. Birecik hâkimi bu esnada Salahaddin Eyyubi'ye el-Cezire bölgesinin fethi konusunda her türlü yardım ve desteğini sağlamak konusunda söz vermişti.²⁵¹

3.1.5. Eyyubiler Ve Harezmliler Döneminde Birecik

Nureddin Mahmud (1174) öldükten sonra kumandanlarından Salahaddin Eyyubi, Mısır'da Şii-Fatimi Devleti'ne son vererek Eyyubiler Devleti'ni kurmuştu. Salahaddin, Nureddin Mahmud'un ölümü üzerine el-Cezire'de bozulmuş olan Türk-İslam birliğini yeniden tesis etmek ve burayı topraklarına katmak gayesindeydi. Bu gayesini gerçekleştirmek için girişimde bulunacağı sırada Abbasi Halifesi el-Mustazi (1170-1180), Salahaddin'in Suriye ve el-Cezire hâkimiyetini kabul etmişti.²⁵²

Birecik hâkimi Şehabeddin vefatı üzerine yerine oğlu Muîneddîn'in geçtiğini yukarıda belirtmiştik. Sultan Salahaddin'in el-Cezire bölgesi ile fiili bağı Birecik hâkimi Muîneddîn el-Artuki'nin ondan yardım istemesiyle başlamıştı. Mardin Artuklu emiri Kutbeddin İlgazi, Musul Atabeyi İzzeddin Mesud'dan izin isteyerek bağlı yerleri alarak, 1182 yılında Birecik'i kuşatmıştı.²⁵³ Bunun üzerine Kutbedin İlgazi'nin amcazadesi Birecik hâkimi de Sultan Salahaddin'e haber göndererek ondan yardım istemişti. Bu sırada Sultan Salahaddin Haçlılarla meşgul olduğundan yardım edememiş olsa da Birecik hâkimi Mahmud b. İlyas Zengilerin tabiiyetinden ayrılarak Sultan Salahaddin'e tabii olmuştu.²⁵⁴

Salahaddin Mısır'da bulunduğu sırada Musul sahibi Seyfeddin Gazi ve hemen ardından da Halep hâkimi Melik Salih vefat etmişti. Bu olayın ardından İzzeddin

²⁵⁰ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 6. bs. (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2001), 180; İbnu'l Esir, *el-Kamil Fi't-Tarih*, XI: 379.

²⁵¹ Gök, *Musul Atabeyliği Zengiler*, 241.

²⁵² Kazım Paydaş, "Mısır'da Kurulmuş Bir Türk Devleti Olan Eyyubiler'in Urfa ve Yöresindeki Hâkimiyetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 151, (Ağustos 2004), 217-218.

²⁵³ Demir, *Urfa ve Çevresinde Eyyubiler Tarihi*, 37; Abdulgani Efendi, *Mardin Tarihi*, 53.

²⁵⁴ Abdulgani Efendi, *Mardin Tarihi*, 53-54.

Mesud bu ülkelerle hâkim olmuştu.²⁵⁵ Zengilerin el-Cezire hâkimiyeti sırasında Birecik bir müddet onlara tabii olan Artuklulardan Şehabeddin İlyas'ın hâkimiyetindeydi.²⁵⁶ Birecik hâkimi Şehabeddin ile Suruç hâkimi İbn Malik, Salahaddin'in Musul üzerine bir sefer yapmaya teşvik etmişlerdi.²⁵⁷ Ancak bu konuda Salahaddin'in en çok gayreti Muzaffereddin Gökböri göstermişti. Salahaddin 1182 yılında Halep'e gidip orayı almak için üç gün savaşmıştı. Bu sırada Harran emiri Gökböri onun yanına gelerek Musul ve el-Cezire üzerine yürümesi konusunda ikna etmeye çalışmıştı. Bu hususta Gökböri, Salahaddin'e Halep'in fethi onun diğer işlerinden alı koyacağını ve Musul ile el-Cezire'nin fethi zaten Halep'in doğu ile irtibatını keseceğini dile getirmişti.²⁵⁸ Harran emiri Muzaffereddin Gökböri, daha sonra Salahaddin'e elçiler göndererek onun el-Cezire'yi ele geçirmesi üzerine her türlü destek ve yardımda bulunacağını beyan ederek onu el-Cezire bölgesinin fethi için isteğini bir an evvel gerçekleştirmeye çalışıyordu.²⁵⁹ Bunun üzerine asıl gayesi Halep'i almak olan Salahaddin, fikrini değiştirerek birinci doğu seferine çıkmıştı. Salahaddin'in bu girişimi Musul Atabeyliği ve Artukluları tedirgin etmişti.²⁶⁰ Musul hâkimi İzzeddin ile Mücâhidüddin derhal asker toplayıp Salâhaddin'in Halep'e yapacağı muhtemel saldırıya karşı gerekli hazırlıkları yapmak ve asker toplanmak üzere Nusaybin'e gitmişlerdi. Daha sonra Dârâ'ya ilerleyip şehrin yakınında konaklamışlardı. Bu esnada Salahaddin'in el-Cezire yönelmesi üzerine Musul'a dönerek Urfa'yı müdafaa etmek üzere oraya asker göndermişlerdi. Selâhaddin bunu duyunca el-Cezire bölgesine yönelme isteği daha da artmıştı.²⁶¹ Salahaddin'in Fırat'a yaklaştığı esnada Muzaffereddin onu karşılamak üzere ona doğru ilerlemişti. Salahaddin'i karşılayan Muzaffereddin onunla birlikte

²⁵⁵ Abdulhalim Oflaz, *Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Eyyubiler (Melik Adil Dönemi)*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2019), 33.

²⁵⁶ Demir, *Urfa ve Çevresinde Eyyubiler Tarihi*, 37.

²⁵⁷ Ramazan Şeşen, *Salahaddin Eyyübi ve Devlet*, (İstanbul: Çağ Yayınları, 1987), 78.

²⁵⁸ Makrizî, *Kitab-el sülûk li Marifet-i Düvel-el-Mülûk*, çev. Zakir Kadiri Ugan, (Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Daktilolu Yayınlanmış Nushası), 1: 95; Paydaş, "Mısır'da Kurulmuş Bir Türk Devleti Olan Eyyubiler'in Urfa ve Yöresindeki Hâkimiyetleri", 218.

²⁵⁹ İbnü'l Esir, *el-Kamil Fi't-Tarih*, XI: 379-383; Ramazan Şeşen, *Eyyubiler*, 2. bs. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2018), 37.

²⁶⁰ Abdullah Ekinci, "Muzaffereddin Gökböri'nin Siyasî ve Sosyal Faaliyetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 4: 856-863.

²⁶¹ Erdoğan Merçil, "Sultan Salahaddin Eyyubi'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münasebetleri", *Eyyubiler*, ed. Önder Kaya, (İstanbul: Küre Yayınlar 2012), 174-175; İbnü'l Esir, *el-Kamil Fi't-Tarih*, XI: 383-384.

Birecik Kalesine doğru yürüdükleri sırada²⁶² Birecik hâkimi Şihabeddin Mahmut el-Artuki, Salahaddin'nin yanına gelip itaatini arz ederek ona eşlik etmişti.²⁶³ Salahaddin, Fırat'ı geçerek Birecik'e vardıktan hemen sonra çevredeki şehirlerin hâkimlerine kendisine yardımcı olmaları için mektuplar göndermişti. Yardımda bulunmalarına karşılık da vaatlerini yerine getireceğini ve büyük miktarda da mali destek sağlayacağını bildirmişti. Hısn-ı Keyfâ hâkimi Nüreddin Muhammed b. Kara Arslan onun yardım çağrısını Amid'i alıp kendisine bırakılmasına karşılık Salahaddin ile anlaşmaya varmışlardı. Salahaddin bu davet mektuplarından sonra Eylül 1182 tarihinde Salahaddin el-Cezire'nin tümünü ele geçirmek üzere Birecik'ten ayrılmıştı.²⁶⁴ Salahaddin Urfa, Harran, Rakka, Habur, Karkısıya, Makisin, Araban, Habur, Nusaybin'i sırasıyla ele geçirerek, oralardaki işlerini yoluna koyana kadar Nusaybin'de kalmıştı. Burayı yanında bulunan Emir Ebü'l-Heyca Semin'e ikta ettikten sonra Hısn-ı Keyfa hâkimi Nureddin ile birlikte oradan ayrılmıştı.²⁶⁵

Sultan Salahaddin Eyyubi, el-Cezire bölgesinde hâkimiyetini tesis ettikten sonra Eyyubiler'in el-Cezire bölgesinde başkenti olan Harran'a²⁶⁶ 1183 yılında gelmişti. Sultan Salahaddin kış mevsimi olması dolayısıyla küçük bir muhafız birliği bırakarak diğer askerlerini dinlenmeleri için evlerine göndermişti. Bu sırada Sultan Salahaddin'in el-Cezire'de bölgesinde sergilemiş olduğu faaliyetler bu civardaki hükümdarları tedirgin etmeye başlamıştı. Bundan dolayı Şubat 1183 tarihinde Mardin Artuklu hükümdarı Kutbeddin İlgi, Atabeg İzzeddin Mesud, Ahlatşah Sökmen, Bitlis ve Erzen hâkimi Devletşah ona karşı bir ittifak içerine girmişlerdi. Bu hükümdarlar Mart-Nisan 1183 tarihinde Sultan Salahaddin'i el-Cezire bölgesinden atmak üzere harekete geçmişlerdi. Sultan Salahaddin kendisine karşı oluşturulan bu ittifakı bertaraf etmek için Harran'dan her tarafa asker toplanması haber salmıştı. Sultan Salahaddin

²⁶² Süryani Mihail, *Vakainamesi*, 265; İbnu'l Esir, *el-Kamil Fi't-Tarih*, XI: 379-383; el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim*, 306; Ramazan Şeşen, *Eyyubiler*, 2. bs. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2018), 37.

²⁶³ Paydaş, "Artuklular'ın Urfa ve Çevresindeki Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin Türk Tarihindeki Önemi", 157; Ramazan Şeşen, "Haçlı Seferleri Sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Siyasi ve Sosyal Ekonomik Durumu, Haçlılarla Yapılan Mücadeleye Katkısı", *Uluslararası Haçlı Sempozyumu*, (Türkiye-İstanbul, 23-25 Haziran 1997), (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 37;

²⁶⁴ Makrizî, *Kitab-el sülûk li Marifet-i Düvel-el-Mülûk*, 96; İbnu'l Esir, *el-Kamil Fi't-Tarih*, XI: 384; Merçil, "Sultan Salahaddin Sultan Salahaddin Eyyubi'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münasebetleri", 175.

²⁶⁵ Süryani Mihail, *Vakainamesi*, 265; Makrizî, *Kitab-el sülûk li Marifet-i Düvel-el-Mülûk*, 96; İbnu'l Esir, *el-Kamil Fi't-Tarih*, XI: 384.

²⁶⁶ Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa*, 242.

birkaç gün içinde toplanan askerlerini alarak Resulayn'a (Ceylanpınar) gelmişti. Bunu haber alan müttelikler Sultan Salahaddin ile karşılaşmak istememişlerdi. Ahlatşah'ın da mevsimin kış olmasını münasebetiyle savaşmayı uygun bulmaması, ittifakın diğer hükümdarlarının da memleketlerine dönmesi üzerine ittifak hedefini gerçekleştirilmeden dağılmıştı.²⁶⁷

Salahaddin Eyyubi, 1187 yılında Kudüs'ü fethetmesinden sonra oradaki Haçlılar eman dilemişti. Salahaddin Eyyubi de bunun üzerine her erkeğin 10, kadının 5 çocukların ise 2'şer dinar verme karşılığında istedikleri yere gidebileceklerini kararlaştırılmıştı. Fidyeye ödeyemeyecek durumda olanlar mevcuttu.²⁶⁸ Muzafferüddin Gökböri, bu esirler arasında Hristiyan Ermeni ve Süryani olan bin kişi için "*Bunlar Edessalı'dır (Urfa) ve bana tabiidirler.*" diyerek satın almıştı. Aynı şekilde Birecik hâkimi Mahmud b. İlyas de esirlerin bir kısmını alarak Hristiyanları'nın tamamını esaretten kurtararak Birecik'e yerleştirmişti.²⁶⁹

Eyyubiler'de sultan unvanını ilk defa kullanan Melik Zahir, Salahaddin tarafından amcası el-Melik Adil'den sonra Halep melikliği verilmişti. Akabinde Birecik de Sultan Salahaddin tarafından Melik Zahir'in hâkimiyeti verilmişti. Melik Zahir'in 1216 yılında Halep'te vefat edene kadar Birecik onun hâkimiyeti altında idi.²⁷⁰

Melik Zahir ölünce Birecik'in hâkimiyeti Melik Zafir'in eline geçti. Melik Aziz'in amcası olan Zafir, hasta olup yatalak olunca yeğeni 4 yaşındaki yeğeni Melik Aziz'i yanına çağırarak Birecik ve hazinelerini ona bıraktığını söylemişti. Amcasının ölümüyle Melik Aziz Birecik'i teslim alarak atamalar yaptıktan sonra Halep'e dönmüştü. 1230 yılında istikbalini ele alan Melik Aziz'in Birecik hâkimiyeti pek uzun sürmemişti. Melik Aziz, 1236 yılında av için Birecik'e gitmiş ve oradan da Harim'e geçmişti. Melik Aziz av esnasında kafasını tıraş edip ve soğuk su ile yıkması üzerine hummaya yakalanarak Halep'e dönmüştü. Melik Aziz hastalığı git gide ağırlaşması üzerine henüz yedi yaşında olan oğlu II. Salahaddin Yusuf'u veliaht tayin etmişti. Bu

²⁶⁷ Paydaş, "Mısır'da Kurulmuş", 219-220; Abdulgani Efendi, *Mardin Tarihi*, 55.

²⁶⁸ Ramazan Şeşen, *Kudüs Fatihisi Selahaddin Eyyubi*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016), 101.

²⁶⁹ Abu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarîhi*, II: 445-446.

²⁷⁰ Mustafa Kılıç, *Halep Eyyubileri: El-Melikü'n-Nasır II. Salahaddin Yusuf Devrinde Eyyubiler Devleti*, (Ankara: TTK Yayınları, 2019), 16.

arzusunun yerine getirilmesi için Antep hâkimi olan kardeşi Salih Salahaddin Ahmed'e elçi göndererek bunun sözünü istemişti. Elçi bu görevini tamamlayarak dönmek üzereyken Melik Aziz 25 Kasım 1236 tarihinde ölmüştü. II. Salahaddin Eyyubi, kendisinin adına Halep'i yöneten babaannesinin 1242 yılında ölmesi üzerine Halep yönetiminin ele geçirmişti. Bölgedeki bazı melikler Halep'i ele geçirme gayretine girmişlerse de Melik Eşref buna mani olmuştu.²⁷¹

Moğol baskısından kaçarak Anadolu'ya gelen Celaleddin Harzemşah, Anadolu Selçuklu Sultanı'na mektup yazarak dostluk kurmaya çalışmıştı. Ancak Celaleddin Harzemşah 1230 yılında Ahlat'ı ele geçirmesi üzerine iki hükümdar arasında anlaşmazlık çıkmıştı. I. Alaeddin Keykubat, Eyyubi askerleri ile takviye ettiği ordusu ile 10 Ağustos 1230 tarihinde Yassıçemen Savaşı'nda ile Celaleddin Harzemşah'ı mağlup etmişti.²⁷² Bu hezimetin ardından Amid'e sığınan Celaleddin Harezmliler, burada öldürülmüştü. Bu olayla lidersiz kalan Harezmliler, I. Alaeddin Keykubat'ın hizmetine girmişlerdi. Bu katılımla hayli bir güç kazanan I. Alaeddin Keykubat, Melik Kamil'in 1234 yılında Anadolu'ya düzenlemiş olduğu seferde başarısız kılınmasında etkili olmuştu. II. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından kendi saltanat rakibi olan İzzettin Kılıçarslan'ı desteklediklerinden dolayı Harezmlilerin lideri Kayır Han'ını tutuklanmıştı. Buradaki amaç ise Harezmlileri kendisine bağlı kılmaktı. Fakat beklenilenin tersi bir durum meydana gelmişti. Harezmliler isyan ederek yolları yağlamış ve akabinde Urfa'ya gelerek burada özgürce hareket ederek çapulculuk yapmışlardı.²⁷³

Harezmler, Fırat'ı geçerek el-Cezire bölgesine gelince Urfa ve çevresinde bir süre bağımsız bir şekilde hareket ederek yaşamlarını sürdürmüşlerdi. Bir müddet sonra el-Cezire ve Suriye'deki Eyyubi şehzadeleri, Fırat'ın ötesindeki bütün Eyyubi topraklarına hâkim olan Mısır Sultanı Kamil'in oğlu Salih Necmeddin Eyyub'a karşı ittifak içerisine girmişlerdi. Daha sonra bu ittifaka II. Gıyaseddin Keyhüsrev de müdahil

²⁷¹ Kazım Paydaş, "Moğol İstilasından Sonra Urfa ve Harran'a Yerleşen Harezmliler" *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 150 (Haziran 2004): 156; Ramazan Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a* (1193-1260), (İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 2007), 20; Kılıç, *Halep Eyyubileri*, 43-54.

²⁷² Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa'ya*, 258-259.

²⁷³ İbn Bibi, *El-Evamiru'l-Alaiyye, II*: 23; Kılıç, *Halep Eyyubileri*, 62-63; M. Fuat Köprülü, "Harizmşahlar", *İA*. (İstanbul: MEB Yayınları, 1978), 5/1: 291; Ali Sevim, "Keyhusrev II", *TDVİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 349; Aydın Taner, "Hârizmşahlar", *TDVİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16: 228-230.

olmuştu. Bu ittifaka karşı Melik Salih bu bölgedeki Harezmlilerin kendi safında yer almaları karşılığında onlara Diyar-ı Mudar bölgesini ikta edeceği sözünü vermişti. Harezmliler de bundan cesaret alarak Keyhüsrev'in tabiyetinden çıkmış ve böylece Melik Salih, Harizmliler arasında nüfuz sahibi olmuştu. Mısır Sultanı Kamil'in ölümü ile birlikte Harezmliler Melik Salih Necmeddin himayesinden çıkararak²⁷⁴ Birecik'ten Rakka'ya, Dımaşk'tan, Meyyafarikin'e kadar yağma ve talan hareketlerinde bulunmuşlardı. Bu yağma hareketlerinin daha ötesine çıkarak 1240 yılında Caber Kalesi'ndeki Melik Hafız Arslan'ı sıkıştırılmaları üzerine Eyyubiler ile Harezmliler karşı karşıya gelmişti. Muazzam Turanşah idaresindeki Halep ordusu Harezmliler üzerine harekete geçmişti. İki ordu Birecik'te karşı karşıya gelerek savaştılar. Halep ordusu zayıf olmasından dolayı büyük bir yenilgiye uğrayarak Birecik'ten kaçmak zorunda kaldı. Halep ordusunun bir kısmı Moğol tehlikesine karşı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in yardımına gitmişken bir kısmı da Şeyzer, Caber gibi kaleleri korumak için görevli olduğundan orduda bir dağınıklık mevcuttu. Harezmliler, Halep ordusunun peşinden giderek Turanşah'ı esir almışlardı.²⁷⁵

Harezmliler, Anadolu-Suriye sınırlarında kimi zaman bağımsız hareket etmilerdi. Kimi zaman da Eyyubi hükümdarlarından birisiyle ya da Anadolu Selçuklu Sultanı ile anlaşmışlardı. Ancak bölgede buldukları zaman zarfında anarşi ve asayişsizliğin ortaya çıkmasında etkili olmuşlardı. Harezmliler el-Cezire bölgesinde ele geçirdikleri beldeleri ve bu beldelere bağlı yerleri rütbelerine, güçlerine ve adam sayılarına göre paylaşmışlardı.²⁷⁶

Harezmlilerin el-Cezire, Suriye ve Mısır bölgesine salmış oldukları korku ve baskılarından dolayı bu bölgedeki melikler Harezm beylerine hediyeler göndererek gönüllerini alarak onları ülkelerine olası saldırıdan uzak tutmuşlardı. Buna rağmen Harezmliler ansızın halkın mal ve mülküne zarar vererek onları zarara uğratabiliyordu. Bu durumu ortadan kaldırmak için Sultan II. Gıyaseddin Keyhusrev, beraberinde hediyelerle Urfa bölgesindeki Harezmlilerin yanına bir elçi göndermişti. Bu elçi,

²⁷⁴ Paydaş, "Moğol İstilasından Sonra Urfa ve Harran'a Yerleşen Harezmliler", 158.

²⁷⁵ el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, 371; Yasemin Aktaş, "II. Gıyaseddin Keyhüsrev Döneminde Türkiye Selçuklu Devleti ile Eyyübiler Arasındaki İlişkiler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/39 (Ağustos 2015): 259; Kılıç, *Halep Eyyubileri*, 67-68.

²⁷⁶ Kazım Paydaş, "Moğol İstilasından Sonra Urfa ve Harran'a Yerleşen Harezmliler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 150, (Haziran 2004): 159.

buradaki Harezmliler ile onların Selçuklu Sultanına bağlılığını dair anlaşma yapmıştı. Ancak bu anlaşma, kısa bir süre sonra Harezmlilerin tekrardan yolları kesmeye ve insanların mallarını yağmalamaya başlamaları üzerine bozulmuştu. Harezmlilerin bu faaliyetleri karşısında zor durumda kalan başta Halep Eyyubi hükümdarı Melik Nasır olmak üzere Eyyubi ve Artuklu melikleri, Selçuklulardan yardım istemek zorunda kalmıştı. Bunun üzerine Selçuklu Sultanı gerekli destek ve kuvveti 7 gün içinde, üç bin süvari, çevre memleketlerinde toplayarak Malatya'dan Halep'e göndermişti. Halep hükümdarı daha sonra bu kuvveti Birecik tarafına göndermişti. Bu kuvvet oraya varmadan geçiş için köprü kurulmuş ve geçiş araçları hazırlanmış olduğundan durmaksızın Fırat'ı geçtiler. Bu birlik Ceylanpınar'dan iki menzil ötesinde düz bir arazide 6 Nisan 1241 Humus hâkimi Mansur İbrahim komutasındaki müttefiklerle Berke Han komutasındaki Harezmliler arasında vuku buldu. Nitekim bu savaşta Harezmliler ağır bir yenilgiye uğradı. Bunun üzerine Harezmlilerin bir kısmı Bağdat civarına gittiler. Böylece Harezmliler el-Cezire bölgesindeki olumsuz faaliyetleri bir nevi sona erdi.²⁷⁷

3.1.6. Birecik Üzerinde Memlûklü-Moğol Mücadelesi

Memlûkler en büyük Müslüman Türk devletlerinden birisi olarak kabul edilir. Memlûkleri büyük bir devlet yapan da Mısır, Suriye ve el-Cezire bölgesinde Moğol ve Haçlılara karşı göstermiş iz bırakan başarılarıydı.²⁷⁸

Memlûkler döneminde Suriye yani “*memleketü’ş-Şam*”, taşra teşkilatının içerisinde kabul edilen bölgeydi. Memlûklerin merkezinde olduğu gibi bu bölgede de “*naibü’s-saltana*” unvanıyla bilinen ve “*mukaddemü elf*” (binler emiri) rütbesinde 6 saltanat naibi mevcuttu. Bu naipliklerden önemlilik derecesinde Halep naipliği ikinci sırada yer alırdı. Bu kent Suriye bölgesinin en önemli kentlerinden birisi olarak kabul edilmekteydi. Bu dönemde Birecik kenti de bu naipliğe bağlı bir kent idi.²⁷⁹

Birecik ve el-Cezire bölgesine Harzemşahların geldiğini ve buradaki faaliyetlerine yukarıda değinmiştik. Harzemşahlar kendileri ile birlikte bu bölgede

²⁷⁷ Kazım Paydaş, “Moğol İstilasından Sonra Urfa ve Harran’a Yerleşen Harezmliler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 150, (Haziran 2004), 160-162.

²⁷⁸ Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 11; İsmail Yiğit, “Memlûkler”, *TDVİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 97-100.

²⁷⁹ Ayaz, *Memlûkler*, 101.

Moğollar gibi büyük bir tehlikeyi de beraberinde getirmişti.²⁸⁰ Moğollar, Köseadağ zaferinden sonra güneye inmeler için önlerindeki tüm engellerin kalkmasıyla el-Cezire bölgesi üzerine akınları hız kazanarak, bu bölge üzerindeki hâkimiyetlerinin kurulması için alt yapısını oluşturmuşlardı. 1244 yılında Yasavur Noyan adlı bir Moğol kumandanı Urfa ve Mardin dolaylarına gelmişti. Noyan daha sonra buradan hareketle Fırat'ı geçerek Halep civarındaki bazı yerleri ele geçirerek vergiye bağlanmıştı.²⁸¹ Moğollar daha sonra 1251 yılında Diyarbekir ve Meyyafarikin dolaylarına gelip Urfa, Harran ve Seruc'a (Suruç) kadar yağma hareketlerinde bulunarak çok sayıda esir ele geçirerek katiller yapmışlardı.²⁸²

Moğol Büyük hanı Mengû Han kardeşlerinden Kubilay'ı Doğu'ya, Çin'i hâkimiyetine almak üzere gönderirken diğer kardeşi Hülagû'yu da Batı İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'yu ele geçirmekle görevlendirmişti. Hülagû, bu görevini icra etmek için Ağustos 1252'de Ketboğa Noyan komutasında 12 bin kişilik öncü birliğini göndermişti. Daha sonra da kendisi 130 bin kişilik asıl ordusuyla 1253 yılı Şubat-Mart aylarında Ketboğa'nın peşinden gitmek üzere Karakurum'dan ayrılmıştı. Bu sefer esnasında güzergâh üzerindeki yollar ve köprüler onarılmış, sulara ve otlaklara el konulmuştu. Hülagû 1255 yılında Ceyhun Nehri'ni aşarak Horasan'a girmesi üzerine, burada İran'da Moğol hâkimiyeti başlamış oldu. Daha sonra 1258 yılında Bağdat üzerine yürüyerek orayı ele geçirip Abbasîleri ortadan kaldırmıştı. Akabinde Mardin üzerine yürüyen Hülagû, burada Artuklu hükümdarı III. Necmettin Gazi ile savaştı. Daha savaş cereyan ederken Necmettin Gazi vefat etmişti. Bunu haber alan Birecik hâkimi olan oğlu Muzaffer Karaaslan, üç gün matem âdetini yerine getirdikten sonra çok kıymetli hediyelerle Hülagu Han'ın çadırına gitmişti. Huzurunda edepli bir şekilde hizmetçilerin yerinde el bağlayarak oturmuştu. Muzaffer'in bu haline acıyan Hülagu ona hitaben; "*Babanın öldüğüne üzülme, ben de senin babanım.*" diye teselli etmişti. Akabinde Mardin'i ona teslim etmişti.²⁸³

²⁸⁰ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 210.

²⁸¹ Abu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II: 544; Adnan Eskikurt, *Musul Atabegliği (Zengilerin Son Devri ve Lülü Ailesi)*, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2014), 110; Demirkent vd., "İslam Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Urfa'nın Siyasi ve Sosyal Tarihi", II:193.

²⁸² Turan, *Doğu Anadolu Türk*, 195.

²⁸³ Ahmet Sağlam, *Suriye'de Hâkimiyet Mücadelesi: İlhanlılar-Memlukler (1298-1304)*, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017), 49-52; Abdulgani, *Mardin Tarihi*, 69-70

Hülagû el-Cezire'den hareketle Suriye'ye doğru yürümüştü. Hülagû'nun buraya yönelmesinde siyasi açıdan karmaşıklığın varlığı etkili olmuştu. Burada Eyyubî hanedanına mensup mahalli yöneticiler, bölgede varlıklarını devam ettiren haçlılar ve Çukurova bölgesinde Müslümanlar aleyhine propagandalar geliştiren Çukurova Ermeni Krallığı bölgede birbirleriyle mücadele halinde olmuşlardı. Dolayısıyla da bu karmaşık siyasi ve sosyal kargaşanın olduğu bir atmosfer karşısında Moğolların istilası için cezbedici bir durum olmuştu.²⁸⁴

Hülagû 12 Eylül 1259 tarihinde beraberinde dört yüz bin askeriyle Tebriz'den yola çıkarak Suriye seferini başlatmıştı. Hülagû, Ahlat, Hakkari, Diyarbakır'a uğrayarak buraları ele geçirmişti. Daha sonra kendisi Harran'a gitmiş, burada Harran ve Urfa'yı eman ile aldığından bu iki kentte herhangi bir zarar vermemişti. Ancak Suruçlular, Moğollara ehemmiyet vermedikleri için Moğollar hiç kimseyi sağ bırakmadan kılıçtan geçirmiş ve Birecik'e kadar olan tüm yerleri hâkimiyeti altına almışlardı. Hülagû daha soran Fırat üzerinde üç mevkide köprü kurdurmuştu. Bunlardan; birisi Malatya yakınlarında ve birisi Rumkale (Halfeti)²⁸⁵ yakınında ve biri de Kırkısy'a da kurulmuş ve askerinin hepsini bu köprülerden karşıya geçirmişti. Buradan Suriye'ye geçen Hülagû, orayı kuşatarak 18 Ocak 1260 tarihinde ele geçirmişti. Böylece Fırat'a kadar olan bölgeler Moğolların tarafından istilaya uğramıştı. Bununla birlik de bu bölgelerde Moğollar tarafından katliamlar, talan ve yağmalar gerçekleştirilmişti. Böylece şehirlerin teker teker Moğol hâkimiyetine girmesiyle el-Cezire bölgesinin fetih süreci tamamlanmış sıra Suriye'ye gelmişti.²⁸⁶

Hülagû tüm bunlar yaşanırken diğer taraftan Mısır'da yeni kurulmuş olan Memlûk Türk Devleti sultanı Kutuz'a mektuplar göndermiş, Allah tarafından bu görevin kendisine verildiğini öne sürerek itaat etmelerini istemişti. Bu çağrısına itaat

²⁸⁴ Sağlam, *Suriye'de Hâkimiyet Mücadelesi*, 50-53.

²⁸⁵ Fırat'ın batısında muhkem bir kale olup Sümeysat (Samsat) ile Bire (Birecik) arasında yer alır. Bkz. Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, Türkçeye çev. Şerafeddin Yalıtıkaya, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s.39; İkinci, Ortaçağ'da Urfa, 8.

²⁸⁶ Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 39; Sağlam, *Suriye'de Hâkimiyet Mücadelesi*, 53-55; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 27; Demirkent vd., "İslam Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Urfa'nın Siyasi ve Sosyal Tarihi", 195; Türker Uygur, "Moğol İstilasından Sonra Urfa ve İlhanlıların (1256-1335) Bölgedeki Faaliyetleri", *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu* (Türkiye-Şanlıurfa, 25-27 Mart 2016), ed. Kasım Şulul, (Ankara: Şanlıurfa: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Yayınları, 2016), I: 177.

etmemeleri halinde sonlarının felaket olacağını beyan eden, Moğol geleneksel dili olan korkutma ve tehdit içerikli, mektuplar göndermişti. Memlûkler, Hülagû'nun bu tehditkâr tavrından dolayı çok sert tepki göstermiş ve elçilerini de öldürmüştü. Memlûkler bu sıra Moğol Büyük Han'ı Mengü Han'ın ölümünü de fırsat bilerek Moğollara karşı savaş açmaya karar vermişlerdi. Memlûklü sultanı Kutuz, öncelikle Mısır ve Suriye'de mevcut iç çekişmelerden dolayı birbirinden ayrı gruplar halinde hareket edenleri de bir araya toplayarak Mısır ve Suriye askerleri, göçebe Araplar Kutuz komutasında birleşerek Suriye'ye doğru harekete geçmişti. Bunun üzerine Hülagû'nun 10 bin kişilik bir birliğiyle Suriye'de bıraktığı Ketboğa'nın öncü birliklerine komuta eden Baydara, Gazze'ye kadar ilerlemişti. Bu sırada Baydara, Kutuz'un tüm Müslümanları cihada davet ettiği haberini Ketboğa'ya göndermişti. Ketboğa da ona haber göndererek kenti savunmasını ve kendi yetişinceye kadar direnmeyi sürdürmesini emretmişti. Ancak Ketboğa, Baydara'nın birliğine varmadan Kutuz, Moğol öncü birliklerini yenilgiye uğratmıştı. Kutuz, ordusundaki yaklaşık 30 bin müttefik Mısır-Suriye ordusu ile ilerlemesini sürdürerek 3 Eylül 1260 tarihinde Moğol ordusunu Ayn-ı Calut Savaşıyla yenilgiye uğratmış²⁸⁷ ve Ketboğa öldürülmüştü.²⁸⁸ Birecik bu dönemde Memlûklerin hâkimiyetine girmişti.²⁸⁹ Bu zaferin ardından Memlûkler, bereketli topraklar üzerinde Nil Havzasından Fırat'a, kutsal toprakları Moğol ve Haçlı işgal ve istilalardan kurtarıp hâkimiyetlerini pekiştirmek için mücadelelerini sürdürmüştü.²⁹⁰

Hülagû, Ayn-ı Calut yenilgisinin intikamını alma uğruna göstermiş olduğu girişimlerinde başarısız olmuştu.²⁹¹ Hülagû'nun ardından başa geçen Abaka Han Moğolların bu intikamını almak düşüncesiyle kardeşi Acay ve Samağar Noyan'ın Anadolu'ya göndermişti. Samağar Noyan, Anadolu'ya geldiğinde burada Baybars'ın Anadolu'ya yapacağı bir sefere karşı Abaka ile Baybars arasında anlaşma yapmak üzere görüşmeler olmuştu. 1272 yılının mayıs ayında, Baybars'a, Abaka'ya isteklerini

²⁸⁷ Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 39; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XIII:388-392; Sağlam, *Suriye'de Hâkimiyet Mücadelesi*, 53-55; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, 27; Abdülkerim Özeydin, "Aynicâlût Savaşı", TDVİA, (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4: 275.

²⁸⁸ Demirkent vd., "İslam Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Urfa'nın Siyasi ve Sosyal Tarihi", II: 195.

²⁸⁹ Ramazan Şeşen, *Sultan Baybars*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016), 23;

²⁹⁰ Sağlam, *Suriye'de Hâkimiyet Mücadelesi*, 62.

²⁹¹ Abdulkadir Yuvalı, "Hülâgû", TDVİA, (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18: 474.

bildirdiği takdirde kendisine yardımcı olacağını bildirmişti. Bunun üzerine Baybars, Samağar Noyan'a bir ok ve Abaka'ya da bir zırh göndermiştir ki, ok eskiden Türkler'de tabiiyet alametinin göstergesidir. Bunun üzerine Baybars, Abaka'dan Müslüman ülkelerden el çekmesini istemişse de; Abaka bunu kabul etmemişti.²⁹²

Moğollar, 1260 yılında Sultan Kutuz'un öldüğünü haber aldıkları sırada Musul hâkiminin oğlu olan naibi Melik Said, halka ve askere kötü davrandığından Haleb'teki komutan ve askerler onu oradan uzaklaştıramaya karar vermişlerdi. Bunu gerçekleştirmek için de Emir Husameddin el-Cevkandari'yi görevlendirmişlerdi. Bu sırada Birecik hâkiminden bir haberci gelerek Moğollar kente yaklaştıklarını ve kuşatmaya hazırlandıklarını bildirip yardım istemişti. Moğollar, Birecik'e varıp kentin hisar ve surlarını yıkmış ve kenti savunmasız bir vaziyete bırakmışlardı. Musul hâkiminin oğlu olan naib Melik Said derhal bir ordu hazırlamış ve idaresine de Emir Sabikuddin en-Nasırî'yi vermişti. Buradaki emirler Melik Said'e gelerek hazırlamış olduğu ordunun Moğolları bertaraf etmek için yeterli bir mevcuda sahip olmadığını ve düşmanın Birecik'ten Haleb'e geleceğini o zaman daha rahat yenilgiye uğratabileceklerini söylemişlerdi; ancak Melik Said kararından vazgeçmemişti. Melik Said'in ordusu Birecik'e doğru harekete geçmişti. Bunlar Birecik'e geldiklerinde Moğollar tüm ordusunun orada hazır olduğu görmüşlerdi. Burada Moğollarla Sabikudin arasında başlayan çarpışma sonrası Sabikudin, Birecik'e çekilmişti. Ancak Moğollar onu takip ederek pek çok zayiata uğratmıştı. Mısır'da da Sultan Baybars tahta geçtiği sırada Birecik hâkimi Haleb'e haber vererek Moğolların Menbic'te hareket halinde olduğunu bildirmişti. Neticede Suriye içlerinde ilerleyip Dımaşk'a varınca Haleb, Humus ve Hama emirleri orda Moğolları yenilgiye uğratarak bertaraf etmişlerdi.²⁹³

Ayn-ı Calut Savaşı'ndan sonra Kutuz öldürülmüş Baybars onun yerine Memlûklü Sultanı olmuştu.²⁹⁴ Bunu haber alan Kutuz'un kumandanlarından Akkuş el-Berli Halep'e kaçmıştı. Moğolların 18 Ekim 1262 tarihinde Halep'ten çekilmesinden

²⁹² Durmuş, "Memluklar Zamanında Halep Naipliği'ne Bağlı Bir Şehir: Birecik", Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 9/4 (Ankara 2014), 422.

²⁹³ İbni Tagrıberdi, *En-Nücûmu 'z-Zâhire*, (İstanbul, Selenga Yayınları, 2013), 44-45.

²⁹⁴ Kazım Yaşar Kopruman, "Memlûkler", *DGBİA*, ed. Kenan Seyithanoğlu, (İstanbul: ÇAĞ Yayınları, 1992), VI: 456; İbn Kesir, *el-Bidâye ve n-Nihâye*, XIII: 388-392.

sonra da Akkuş el-Berli burayı kuşatma altına alıp kısa bir süreliğine ele geçirmişti. Bunun akabinde El-Berli ile destekçileri buradaki hâkimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra beraberindeki kuvvetle el-Cezire girip Fırat'ın kıyısında yer alan Halep naibliğine bağlı bir sınır kenti olan Birecik üzerine yürümüşlerdi. Burada bir yılı aşkın bir süre kalan el-Berli, daha sonra Baybars'a boyun eğmişti. Bunun ardından Kahire'ye giden el-Berli, hüsnü kabulle karşılanmıştı. El-Berli, bundan dolayı Birecik üzerindeki emellerinden vazgeçmişti.²⁹⁵

1272 yılı başlarında Baybars'ın Halep'e naib olarak tayin ettiği Alaeddin Taybars isimli kumandan, el-Cezire Bölgesi'nde ilerleyerek Urfa ve Harran'ı Moğollar'dan geri almıştı. Aynı yıl İlhanlılar, Taybars'ın Halep'e dönüşünün hemen ardından Urfa ve Harran tekrardan hâkimiyetlerine alarak Birecik'e kadar gelmişlerdi.²⁹⁶

Moğollar bu süreçten sonra Urfa'yı da ele geçirerek el-Cezire bölgesinin büyük bir kısmına hâkim olmuştu. Moğolları, Memlûkler karşısında yenilgisi üzerine Suriye üzerine olan rağbetleri daha da artarak her fırsatta Suriye üzerine akınlarda bulunmuştu. Moğollar, bu akınların gerçekleştirmesi aşamasında Fırat Nehri üzerinden Suriye'ye geçişleri için Birecik olmazsa olmazlarıydı. Bundan dolayı Birecik'i kuşatma altına alan Moğollar, Baybars'ın Dımaşk'a geldiğini haber alınca kuşatmayı kaldırarak oradan ayrılmışlardı.²⁹⁷

Sultan Baybars Dımaşk'ta iken Memlûklere karşı 28 Kasım 1272 tarihinde Suriye üzerine Abatay Noyan ve Diyarbekir valisi ve Durbay komutasındaki Memlûklü ordusunu göndermişti. Abakan Han kumandasındaki Moğollardan bir tümenin Rahbe'ye geldiklerini haber almıştı. Bunlar daha sonra da Fırat Nehri'nin doğu kıyısında bulunan Birecik Kalesi'ni muhasara altına almışlardı. Moğolların üzerine harekete geçmekte olan Baybars, bu sırada onların Birecik'e gittiklerini haber almıştı. Bu sırada Birecik'te Pervane ve Hatiroğlu Beylerbeyi Şerefeddin ve Atabey Arslandoğmuş ile Naibüssultan Emin ad-din Mikail ve beraberinde 3 bin civarında süvari ile Rum beyleri bulunmaktaydı. Baybars daha sonra Himis'in üzerine yürümüş,

²⁹⁵ P. M. Holt, *Haçlılar Çağı: 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, çev. Özden Arıkan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, 94; Şeşen, *Harran Tarihi*, 28.

²⁹⁶ Şeşen, *Harran Tarihi*, 28.

²⁹⁷ Kopruman, "Memlûkler", VI: 458.

bu civardaki Kades Gölü'ndeki tüm balıkçıların kayıklarını köprü yapmak için almış ve bu kayıkları da develerle taşımıştı. Ardından Moğolların yer ve durumunu araştırmak üzere kölelerinin bir kısmını Halep muzafatından, Bab'a kadar yollamıştı. Bu köleler yaptıkları araştırmaya göre Baybars'a 3 bin kadar Moğol süvarisinin Cezire altlarında Fırat sahilinde olduğu bilgisini vermişlerdi. Bu haber üzerine 11 Aralık 1272 tarihinde Menbic'den Fırat'a inen Baybars, burada köprü kurulmasını istemişse de zaman kaybetmemek için askerlerinin Fırat'ı yüzerek geçmelerini emretmişti. Bu emri üzerine ilk olarak Emir Seyfeddin Kılavun, ardından Emir Bedreddin Biser nehri geçmişti. Hemen ardından Baybars bizzat kendisi ve peşinden de askerleri Fırat'ı geçerek Moğolların tepelerine inmişlerdi. Burada kargı ve kılıç ile Moğol askerlerinin canlarını tenlerin ayırmıştı. Bunların dışında kaçan 200 kadar Moğol askeri Emir Bedreddin Biser'i Suruç'a kadar kovalamıştı. Moğolların yenilgi haberi Birecik'te bulunan Moğol ordusuna ulaşınca kenti almak üzere hazır bulunanlar beraberindeki silah, at, mancınık ve diğer teçhizatları olduğu yerde bırakarak canlarını kurtarma pahasına kaçmaya başlamışlardı. Baybars bu yılın 15 Aralığında Birecik'e gelerek bu kulenin müstahfızlarına hilatler giydirmiş, bunun yanı sıra 100 bin dirhem ile Moğolların bırakıp kaçtığı eşyalardan bazılarını onlara vermişti.²⁹⁸

Moğollar, Birecik üzerindeki emellerinden vazgeçmemiş ve yeniden Birecik'i istila etmek için harekete geçmişti. Abaka Han 29 Kasım 1275 tarihinde Memluklerin hâkimiyetindeki Birecik'i kuşatması için Moğolların kumandanlarından Abatay Noyan'ı görevlendirmişti. Abatay ve maiyetindeki Tümenbaşı Emir Tayşi'ye Selçuklu Muineddin Pervane'nin yanı sıra Mardin ve Meyyafarikin askerlerinin kumandanı Abdullah al-Lavi ve Musul, Şehr-i Zur ile Irak askerinden kitlelerde müdahil olmuştu.²⁹⁹ Birecik çevresinde bir araya gelen bu ordular, beraberindeki 70 mancınıktan 23'ünü kurarak Birecik Kalesine saldırmaya başlamışlardı. Bu mancınıklardan birisini kullanan Müslüman bir askerdi. Ancak buna karşılık kaleden

²⁹⁸ Al-Melik-Al-Zahir, *Baybars Tarihi*, çev. Şerefüddin Yaltkaya, (Ankara: TTK Yayınları, 2000), 18; Baybars el-Mansurî, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd -Devleti't-Turkiyye: Türk Devletleri Konusunda Sultanlara Armağan (1252-1312)*, çev. Hüseyin Polat, (Ankara: TTK Yayınları, 2018), 66; Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa*, 275. Yuvalı, İlhanlı Tarihi, 232; el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, 400.

²⁹⁹ Demirkent vd., "İslam Fethinden Osmanlı Hakimiyetine Kadar Urfa'nın Siyasi ve Sosyal Tarihi", II: 198; Al-Melik-Al-Zahir, *Baybars Tarihi*, 58; Baybars el-Mansurî, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd -Devleti't-Turkiyye*, 73; Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa*, 275.

kurulan mancınıkta atılmakta olan mancınığın taşı da bu mancınıktan ileri düşüyordu. Frank Mancınığını da kullanan Müslüman: “*Tanrı senin bu kolundan bir arşını kesse idi senin bu beceriksizliğinden Birecikliler kurtulmuş olurlardı.*” diye söylenmişti. Bu durumu anlayan kaledeki mancınıkçı, mancınığın kolundan bir arşını kesmiş ve bundan sonra tam isabetli olarak attığı taşlar bu muhasara mancınığını kırmıştı. O günün gecesinde Birecikliler dışarı çıkarak başka mancınıkları da yakıp düşman askerini baskına uğratmıştı. Bu başarılı girişimden sonra da tekrar kaleye girmişlerdi.³⁰⁰

Moğollar ile Türkiye Selçukluları arasında bir güvensizlik ve karmaşık durumun varlığı söz konusu olmuştu. Nitekim Selçuklu Muineddin Pervane bu yıl Birecik’e geldiği zaman Melik Zahir hakkında bilgi almak ve Şam etrafından yağma yapmak bahanesiyle 400 süvari göndermişti. Gerçekten ise; bunları Melik Zahir’in görmesi ve haklarından geldikten sonra Birecik’e yardıma yetişmesi ve Birecik’e geldiği vakit yanındaki Selçuklu askeri ile Moğol askerini bastırarak Melik Zahir’e katılmak ve daha önce vadetmiş olmasından dolayı Anadolu sultanlığını kendisine teslim ederek Moğolların ortadan kaldırmak amacıyla takip ediyordu. 400 süvari Şam’a gitmek üzere Fırat’ı geçtikleri sırada Melik Zahir’den Pervane’ye hitaben yazılmış mektupları hamil (Yüklü) olarak Birecik’e gitmekte olan postacıların üzerinde bulmuşlar ve bunların üzerlerindeki mektuplarda: “*Biz; senin bize yazmış olduğun mektupların muhtevalarına vakıf olduk. Senin bu sebeple göndermiş olduğun elçilerinin peşlerinde biz de hemen oradayız. Düşmanı tepelemek hususundaki ittifakımızı meydana çıkarmak için hazırlıklarda bulun.*” yazılı olduğu görmüşlerdi. Bunlar yakalamış oldukları bu postacıları Atabay Noyan’a huzuruna getirmişlerdi. Atabay kızarak kendi yanında bulunan Müslimlerin hepsini öldürmek istemişse de yanında bulunanlar bu eylemin doğru olmadığını beyan etmişlerdi. Zira Müslümanlar kalede bulunan Müslümanlardan yardım isteyecekler ve birleşip kaleden ortak harekete geçip kuvvetleneceklerdi. Bu iş bitinceye kadar ses çıkarılmaması ve sonra içlerinde Pervane de dâhil olduğu halde hepsinin dağlar ve dereler içinde öldürülmeleri konusunda anlaşmışlardı.³⁰¹ Atabay bu karardan sonra ele geçirilen postacıların hiç bir

³⁰⁰ Al-Melik-Al-Zahir, *Baypars Tarihi*, 59; Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa*, 275.

³⁰¹ Al-Melik-Al-Zahir, *Baypars Tarihi*, 59; Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa*, 276; Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, (1969): 39.

şey belli ettirmeden Pervane'ye teslim olunmalarını emretmişti. Pervane bunları görünce inkârdan gelerek bunun Sis hükümdarı tarafından kendisinin kat olunması için tertip olunmuş bir aldatma olduğunu ve kendi aleyhinde bunun gibi birkaç defa daha böyle kurguların yapıldığını söylemişti. Atabay da kendisini buna inanmış gibi göstererek zamanın gelmesini beklemişti. Daha sonra Atabay, bu postacıların kendisine bırakılması üzerine Pervane bunları öldürtmüş ve kuşkuya mahal bırakmaması için postacıların kafalarını askerler arasında gezdirtmişti. Bu esnada da bu postacıların üzerinde yakalanmış olan mektuplar Atabay, Pervane'nin haberi olmaksızın Abaka'ya göndermişlerdi.³⁰²

Moğollar, Birecik kuşatmasında aciz kalmışlardı. Nitekim kaledekilerin göstermiş olduğu şiddetli soğğun başlaması, kalenin kuvvetli savunma ve Selçuklular ile Moğollar arasında meydana gelen güvensizlik ile anlaşmazlıklar sebebiyle Moğolları yıldırılmıştı. Atabay, Beylerbeyi emir Seyfeddin Tarantay ve Hüsameddin Bicar ile bu kale üzerinde kalıp kalmamak konusunda görüşmüşlerdi. O, bu görüşmede zat ve zahire tükenmiş ve kuvvetleri azalmış olduğunu ve Abaka tarafından mahaze edileceklerinden korkmakta olduğunu söylemişti. Bunun üzerine emirler kalenin muhkem olmasını ve içinde pek çok zahire bulunduğunu, Melik Zahir'in askerlerinin bu civarda bulduklarını, kendi askerlerinin ise hastalıktan zayıf düştüklerini belirterek bu kaleden çekilmelerinin gerektiğini belirtmişlerdi. Bunun üzerine Moğollar kendi elleri ile mancınıklarını ve eşyalarını yakıp yıktıktan sonra 8 Aralık 1275 tarihinde Birecik'ten çekilmişlerdi. Diğer taraftan Dimaşk'ta bulunan Baybars Moğolların Birecik'ten çekildiği haberini almış; ancak inanmamıştı. Buradan Humus'a geçince aldığı bu haberin doğruluğuna kanaat getirmişti. Bunun üzerine 20 Aralık 1275 tarihinde Moğolların Birecik'ten çekildiği haberini alması üzerine oraya gitmişti. Birecik'e gelen Baybars askerlerine 600 bin dinardan ziyade para dağıtarak ödüllendirmişti.³⁰³

Moğollar Eylül 1280 tarihinde üç grup Haleb bölgesine doğru harekete geçmişlerdi. Bunlardan; birinci grup Hülagû'nun torunu Baydu b. Doğan Mardin beyi kumandasında el-Cezire bölgesinden, ikinci grup Abaka ve kardeşi Memgütemür

³⁰² Al-Melik-Al-Zahir, *Baypars Tarihi*, 60.

³⁰³ Uygur, "Moğol İstilasından Sonra Urfa ve İlhanlıların (1256-1335) Bölgedeki Faaliyetleri", 179; Al-Melik-Al-Zahir, *Baypars Tarihi*, 60; Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa*, 276.

kumandasında doğudan, üçüncü grup ise Samgar, Tuncu, Turuncu kumandasında Orta Anadolu'dan gerçekleştirmek üzere üç koldan ilerlemişlerdi. Moğolların bu teşekkülüne Türkiye Selçuklu, Ermeni Kralı III. Leon ile Gürcü ve Frenkler de katılmışlardı. Sultan Kalavun bunun üzerine Sungur el-Eşkar'ı, Dımaşk askeri Rukneddin Abacı kumandası ile birleşmek için Haleb'e yöresine gitmişlerdi. Burada bunlara Mısır'dan gelen takviye kuvvet de katılmıştı. 18 Ekim 1280 tarihinde Haleb'e saldıran Moğollar bolca ganimet aldıktan sonra kışlaklarına çekilmişlerdi. Moğollar kışı atlatınca mart ayında tekrar harekete geçmişti. Bunun üzerine 24 Mart 1281 tarihinde Mısır'dan harekete geçen Sultan Kalavun 11 Mayıs 1281 tarihinde Şam'a varmıştı. Bu sıralarda Memlûklü ordusuna sürekli çevre naibliklerden birlikler katılmışlardı. 30 Ekim 1281 tarihinde Hıms'ta Memlûklü ve Moğollar karşı karşıya gelmiş ve Moğollar burada yenilgiye uğratılmıştı. Memlûklü askerleri buradan kaçan Moğol askerlerini takip etmek için Birecik, Ayıntab gibi bulunduğu konum itibariyle önem arz eden kentlere gönderilmişti. Bunun üzerine Moğolların geçişini önleyen Birecik halkı, çok sayıda düşman askerinin Fırat Nehri'nde boğulmasına sebep olmuştu. Bu sırada Fırat Nehri etrafında kamışlıklara gizlenen Moğol askerini yok etmek için Sultan Kalavun askerlerine orayı ateşe vermelerini emretmişti. Böylece kaçan Moğol askerlerinin çoğu Birecik'te telef olmuştu.³⁰⁴

Abaka Han ölümü üzerine boşalan tahta yeni hükümdarın seçilmesi için Abaka Han'ın oğulları ve beyleri toplanıp 21 Haziran 1282 tarihinde Hulâgû'nun Kutay hatundan olan oğlu Ahmed'in hükümdar olması hususunda ittifak etmişlerdi. Sultan Ahmed Memlûkler'e itaat ve ittfak mektubu göndermişti. Onun mektubuna Mısırlıların cevabı şu olmuştu; Mısır Padişahı Seyfüddin Ebu Muzaffer Kılavun'dan: *“Tacirler ve yolculara ilişilmemek üzere karakollara ve şihnelere emir vermiş olmanıza mukabil biz de hemen Birecik, Rahbe, Halep ve Ayıntap'daki valilerimize emirler verdik ve bu şehirler etrafındaki subaşılara bu hususu bildirdik. Bu hususta verilmiş olan söze riayet edilecek olursa bizim de riayet edeceğimiz tabiidir.”*³⁰⁵

³⁰⁴ el-Mansurî, *et-Tuhfetü'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye: Türk Devletleri Konusunda Sultanlara Armağan*, 84-87; Ramazan Şeşen, *Sultan Kalavun ve Oğlu*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2018), 27-33.

³⁰⁵ Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 53-58; Ekinci-Paydaş, Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa*, 280.

1284 yılında Balaban eş-Şemsi kumandasındaki Birecik askerleri Tini'yi kuşatmışlardı. Tini'nin müdafileri her ne kadar savunmaya direndiyse de daha fazla ağır saldırılara dayanamamışlardı. Bunun üzerine Memlûkler Halep'ten Tini'ye bir heyet göndererek müzakere yapmışlardı. Bu müzakerenin neticesinde Ermeniler bu kenti boşaltmanın yanı sıra 17 bin dirhem tazminat vermeye mahkûm edilmişti. Balaban eş-Şemsi daha oradayken Moğol kumandanı Keysun'a gelmişti. Bunun üzerine Birecik askerleri oradan ayrılarak yurtlarına dönmüşlerdi.³⁰⁶

1303 yılında ise Gazan Han'ın kumandanlarından Kutluk Şah Şam yakınlarında Memlûlerle girdiği mücadelede yenilgiye uğramıştı. Bu girişim Moğolların Suriye üzerine olan son müdahalesi olmuştu. Moğollar bu yeniliden sonra el-Cezire üzerine yoğunlaşarak burada tutunma pahasına mücadele etmişlerdi.³⁰⁷ Bundan sonra merkezi Musul olan Diyarbekir Eyaleti Valisi Sutay Noyan'ın el-Cezire bölgesinde bir girişimi olmuştu. Sutay 1308 yılında Rumkale (Halfeti) yöresinde bulunan Türkmenler üzerine yürümüştü. Sutay bu baskınla bu yöredeki Türkmenlerin mallarına zarar vermiş ve esir almıştı. Bunun üzerine Memlûklerin Rumkale naibi bu olayı Halep naibi Kara Sungur'a bildirmişti. Kara Sungur da derhal Rumkale, Birecik ve Ayıntab naiplerini de yanına alarak, Sutay'ın peşine düşmüşlerdi. Sutay'a Urfa'nın güneyinde yer alan Belîh çayı kıyısında yetişen Halep nâibi, Moğol kumandanını yenilgiye uğratıp, Türkmenlerin can ve malını kurtarmıştı.³⁰⁸ Moğollar bu yeniliden sonra Fırat'ın üzerinde yer alan Rahbe Kalesini 1312 yılında kuşatmışlarsa da havanın sıcaklığından dolayı daha fazla dayanamayarak kuşatmayı kaldırmışlardı. Bu kuşatmanın ardından ard arda yedikleri darbelerle artık el-Cezire'de tutunamayacakları bir duruma gelmişlerdi. Böylece el-Cezire bölgesinin büyük bir kısmı Moğollardan Memlûklerin hâkimiyetine girmişti ki Birecik'in de buna dâhil olması pek muhtemeldir. Moğollar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki varlıkları 14 yüzyılın yarısına kadar sürmüş ve onların yerini Türkmenler almıştı.³⁰⁹

³⁰⁶ Şeşen, *Sultan Kalavun*, 49; Ekinci-Paydaş, Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa*, 280.

³⁰⁷ Demirkent vd., "İslam Fethinden Osmanlı Hakimiyyetine Kadar Urfa'nın Siyasi ve Sosyal Tarihi", II: 199.

³⁰⁸ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 39; Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa*, 279.

³⁰⁹ Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, 81; Işın Demirkent vd., "İslam Fethinden Osmanlı Hakimiyyetine Kadar Urfa'nın Siyasi ve Sosyal Tarihi", II: 200.

Birecik, Memlûk Devleti'nin daima güzide kentlerinden biri olmuştu. Birecik'e 1337 yılında Kahire Kalesi Emiri, Alaaddin Gündoğdu el-Ömerî'yi naip olarak tayin etmişti. O, şiddetli hastalığı sebebiyle 1345 yılında görevden alınincaya kadar bu görevi sürdürmüştü.³¹⁰

Melik Nasır Ferec 1405 yılında ikinci defa Memlûk tahtına oturmuştu. Bu sırada Haleb naibi Cekem, yeni Memlûk sultanına biat etmeyerek Haleb'te Sultanlığını ilan etmişti. Cekem civar bölgedeki naiblerin çoğu kendisine bağlanınca ordusu güçlenmişti. Bundan de cesaret alarak Diyarbekir ve civar bölge hâkimi olan Emir Osman b. Turali'nin üzerine yürümüşü. Cekem önce Ak-Koyunluların³¹¹ elindeki Birecik gelip burayı kuşatarak ele geçirmişti. Bu sırada Birecik naibi olan Gözel'i de katletmişti. Bunun üzerine Kara Yülük, Cekem'e elçi göndererek kendisine biat edeceğini ve Haleb'e dönmesine karşılık da Diyarbekir'de adına hutbe okutacağını ve pek çok deve ile davar göndereceğini söylemişse de bu teklifi kabul edilmemişti. Cekem daha sonra Mardin'e giderek orada ordugâh kurmuş ve Mardin hâkimi Artuklu beyi Melik Zahir ile hacibi Feyyaz askeriyle birlikte ona gelmişlerdi. Cekem bunları de beraberinde alarak Diyarbekir'e doğru harekete geçmişti. Bu esnada Kara Yülük de Cekem'e karşı ordusunu hazırlayarak düzene koymuştu. Kara Yülük onu şehrin dışında karşılamış ve çok şiddetli bir çarpışmaya girişmişlerdi. Cekem'in bu savaşta hayatını kaybetmesi üzerine ordusu dağılmıştı. Bunu haber alan Şam naibi Emîr Nevruz, Memlûk sultanı Melik Nasır Ferec'in itaatine girmişti. Daha sonra Haleb'te Cekem'e ait olan her şeye alıp ve memurluklarına da hâkim olmuştu. Böylece Birecik yeniden Memlûklere bağlanmıştı.³¹²

Memlûklere tabi olan Dulkadiroğulları beyi Melik Arslan'ın,³¹³ Memlûkler aleyhindeki faaliyetleri sebebiyle Memlûkler tarafından bir suikastla öldürülmüştü. Bunun akabinde bu beylikte hanedan içi çatışmalar meydana gelmişti. Bu iç çatışmaların neticesinde tahta Melik Arslan'ın Memlûk yanlısı kardeşi Şahbudak

³¹⁰ Durmuş, *Bahrî Memlûklar Döneminde Halep Naipliği*, 99.

³¹¹ Geniş bilgi için bkz. İlhan Erdem-Kazım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi (Siyaset-Teşkilat-Kültür)*, (Ankara: Birleşik Yayınları, 2007).

³¹² Kazım Paydaş, "Memlûkler (1250-1517) ve Ak-Koyunlular'ın (1378- 1508) Urfa Üzerindeki Hâkimiyet Mücadeleleri", *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu (Türkiye-Şanlıurfa, 25-27 Mart 2016)*, ed. Kasım Şulul, (Ankara: Şanlıurfa: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Yayınları, 2016), I: 217-218; Tagrıberdi, *En-Nücûmu'z-Zâhire*, 377-381.

³¹³ Refet Yımanç, "Dulkadiroğulları", *TDVİA*, (Ankara: TDV, 1994), 9: 553.

geçmişti. Osmanlı Devleti'nin Fatih Sultan Mehmet döneminde Dulkadiroğlu Beyliği'nin üzerinde nüfuzunu arttırarak hâkimiyeti kurmak istemesi dolayısıyla Memlûkler ile Osmanlılar, bu beyliğin işlerine müdahale etmeye başlamışlardı. Bu hadiseler iki Türk Devleti'ni karşı karşıya gelmesine sebep olmuştu. Fatih Sultan Mehmet, Memlûkler'in destekledikleri Dulkadiroğlu beylerinden Şahbudak'a karşı Şahsuvar'ı desteklemişti. Fatih Sultan Mehmed'in desteğiyle Dulkadirli tahtını ele geçiren Şahsuvar'a karşı Memlûkler Şahsuvar'ın amcası Rüstem Bey'i öne sürmüşlerdi. Ancak Rüstem Bey de Şahsuvar'a karşı mücadele başarısız olmuştu. Böylece onun hâkimiyetinde olan Birecik, Runkale, Besni ve Gerger kentleri 1466 yılında Dulkadiroğlu Beyliği'nin hâkimiyetine geçmişti. Böylece Memlûklerin elindeki Birecik, savaş olmaksızın Dulkadiroğlu Beyliği'nin hâkimiyetine girmişti. Dulkadir garnizon kumandanı Kanıbay'ın Memlûkler'e karşı Antep'te yenilmesi üzerine 1471 yılında Şahsuvar, Maraş'a çekilmişti. Öyle anlaşılıyor ki Birecik bu dönemde tekrardan Memlûklerin hâkimiyetine geçmişti.³¹⁴

Birecik üzerinde 15. yüzyılda da bulunduğu coğrafya sebebiyle Ak-Koyunlu ve Memlûklü mücadelesine tanıklık etmişti. Uzun Hasan Bey'in Anadolu'nun güneybatı bölgesine doğru hâkimiyetini yayma amacı doğrudan doğruya Ak-Koyunlu-Memlûk münasebetlerini etkilemişti. Uzun Hasan Bey'in güneye doğru hâkimiyetini genişletme gayesi onu deniz kıyısına ulaşma isteği de beraberinde getirmişti. Bundan dolayı Ak-Koyunlular ile Memlûklere zaman zaman karşı karşıya getirmişti.³¹⁵

Memlûkler bölgedeki Ak-Koyunlular ile Kara-Koyunlular taarruzlarına karşı daima Birecik'i korumuştur. Çünkü onlar, Memlûkler'in kuzey sınırlarına sık sık baskınlar düzenleyerek Memlûklere rahatsız ediyordu. Birecik kentinin bu kadar göze çarpmasının asıl sebeplerinden bir tanesi de o tarihte Suriye ve Anadolu'daki karakol niteliğini taşıyan bu kentin Memlûkler'in hâkimiyeti altında olmasıydı.³¹⁶ Ak Koyunlu-Memlûk ilişkileri Uzun Hasan Bey'in döneminde kadar irili ufaklı huzursuzluklar mevcuttu. Buna rağmen bu ilişkiler Kara Yülük Osman Bey'in yayılma politikası sebebiyle kimi zaman karşılıklı çatışma kimi zaman da dostane bir biçimde

³¹⁴ Refet Yımanç, *Dulkadir Beyliği*, (Ankara: TTK Yayınları, 1989), 63-72; Erdem-Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, 52; Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa*, 28.

³¹⁵ Geniş bilgi için bkz. Paydaş, "Memlûkler (1250-1517) ve Ak-Koyunlular'ın (1378- 1508) Urfa Üzerindeki Hâkimiyet Mücadeleleri", 217-225.

³¹⁶ Durmuş, "Memluklar Zamanında Halep Naipliği'ne Bağlı Bir Şehir: Birecik", 415.

sürmüştü. Bu durum Uzun Hasan Bey'in hâkimiyetinin ilk dönemlerinde de devam etmişti. Ancak Uzun Hasan Bey'in Bayburt kalesini ele geçirmesi üzerine kalenin anahtarını annesi Saray Hatun aracılığıyla Memlûklü Sultanına göndermişti. Onun bunu yapmasındaki asıl gayesi Memlûkler'e bağlılığını beyan etmeydi. Ancak daha sonra anlaşılacağı üzere bu görünüşte bir bağlılık olmuştu. Nitekim Uzun Hasan Bey'in Timurlu hükümdarı Ebû Said'i ve Kara-Koyunlu hükümdarı Cihanşâh'ı yenilgiye uğratmasıyla hâkimiyet sahasını bir hayli genişletmişti.³¹⁷

Ak-Koyunlular ile Memlûkler arasındaki sınır boyu Fırat Nehri boyunca uzanmaktaydı.³¹⁸ Uzun Hasan Bey'in Memlûklerin sınırını geçmek istemesinin amacı kendisine yardımcı olacak ateşli silahları, havanları ve topları temin edecek olan Batılı müttefiki Venedik Cumhuriyeti ile Akdeniz kıyısında bir sahilde buluşmaktı. Uzun Hasan, Akdeniz'e çıkacak bir sahil elde etme ümidiyle Memlûkler'in kuzey sınırına (Birecik üzerine) sefere çıktı, fakat Memlûk Devleti'nin geniş hududu ve bunu yanında Osmanlı tehlikesinden dolayı bu seferinden vaz geçmek durumunda kaldı. Bundan sonra Memlûk Sultan'ı Kayıtbay ile olan dostça ilişkiler bozuldu. Mısır Sultanı Kayıtbay, Uzun Hasan Bey'in gücü ve kudretinden ölümüne kadar endişe duydu.³¹⁹

3.1.7. Timur Döneminde Birecik

Moğolların Anadolu'ya gelerek burada yaptıkları tahribattın ardından 1395 yılında Asya'da yeni bir güç, hâkimiyet sahasını geliştirmeye başlamıştı. Ne var ki bu iktidarlığın başında kendisini Cengiz Han'ın varisi olarak gören Emir Timur bulunmaktaydı. Dolayısıyla Timur, Moğolların daha önce ele geçirmiş olduğu yerleri kendi hâkimiyetine katmak istemişti.³²⁰ Bu amaçla da el-Cezire ve Suriye'yi ele geçirmek için harekete geçmişti. Timur, Anadolu'nun doğu bölgelerini istila için askerî harekâtına başlamadan diplomatik ilişkilerde bulunmuştu. Timur, Bağdat'ı aldıktan sonra kuzeye doğru yönelerek Tikrit'e gelmişti. Bu esnada el-Cezire'yi elinde bulunduran yöneticilerden Karamanoğlu Alaaddin, Erzincan emiri Mutahharten,

³¹⁷ Fatma Akkuş, *Ak Koyunlu-Memlûk Münâsebetleri*, (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), 98.

³¹⁸ Erdem-Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, 113.

³¹⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, 4. bs. (Ankara: TTK Yayınları, 1969), 193; John E. Woods, *Akkoyunlular: Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk: 15. Yüzyıl Türk-İran Siyaseti Üzerine Bir İnceleme*, çev. Sibel Özbudun, (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1993), 167.

³²⁰ Fernand Grenard, *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü*, çev. Orhan Yüksel, (İstanbul: MEB Yayınları, 1992), 56; Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfâ*, 282.

Dulkadirli Suli, Karakoyunlu ve Ak-koyunlu beylerine ve Kayseri ile Sivas Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed'e ve haberler göndererek verilecek emirlerle uymalarını istemişti. Timur hemen ardından diplomatik ilişkilerine ilerleterek Mısır Memluklu Sultanı Berkuk'a da kalabalık bir elçilik heyeti göndermişti. Timur bu girişimlerinin sonuç vermesini beklemeden Musul'dan Mardin'e yönelerek Resulayn bölgesine varmıştı. Bu sırada ordusunun sağ kolunu bölgedeki Karakoyunlular üzerine göndererek onları bertaraf etmişti. Bu esnada Timur'un habercisi ve Emir Mutahharten'in adamı Sivas-Kayseri hükümdarı Kadı Burhaneddin'in yanında hazır bulunmaktalardı. Timur'un Kara-Koyunlu Türkmenlerine saldırarak onların canlarını kast edip, mallarını ve hayvanlarını yağmaladığını ve Resulayn'da da insanları esir aldığı haberi gelmişti. Bunun üzerine Kadı Burhaneddin, Timur'un habercisi ve Emir Mutahharten'in adamını yanına çağırıp, haber aldıklarını dile getirerek şeriat ve sünnete uygun davranışlar olmadığını beyan etse de bunlar Timur'un hiçbir zaman kötü davranışlarda bulunmadığını ve ondan öyle şeyler beklenmediğini söyleyerek duyduklarının doğru olmadığını söyleyerek haberi yalanlamışlardı.³²¹

Timur, Resulayn'dan hareketle Mardin'e gitmiş ve burayı da kendisine tabii kılmıştı. Daha sonra Diyarbekir'i de ele geçirerek Doğu Anadolu'nun bazı şehirlerini fethetmek için asker göndermiş ve kendisi de Üçkilise'ye gelmişti. Erzincan emiri Mutahharten buraya Timur'un yanına gelerek bağlılığını bildirmişti. Bu esnada Timur'un Memluk Sultanına göndermiş olduğu elçileri onun tarafından öldürüldüğü haberini alması üzerine Suriye'ye yürüme kararı almıştı. Bu sırada Anadolu'da Karamanoğlu Alaaddin Beg ve Dulkadiroğlu Suli Beg'den olumlu yanıt gelmişti.³²²

Bu dönemde (1392) Doğu Anadolu bölgesinde Kara-Koyunlular, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Ak-Koyunlular bulunmaktaydı.³²³ Timur Anadolu'dan ayrılıp Memlûklerin elinde olan Suriye toprakları üzerine yürümüşü. Burada Halep, Hama, Humus ve Dımaşk şehirlerini ele geçirmişti.³²⁴ Emir Timur, Suriye dönüşünde Fırat'a

³²¹ Aziz B. Erdeşir-i Esterabadi, *Bezmu Rezm*, (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 432-436; Nizamüddin Şami, *Zafername*, çev. Necati Lugal, 2. bs. (Ankara: TTK Yayınları, 1987), 12; İbni Arapşah, *Acaibu'l-Makdur*, (İstanbul: Selenga Yayınları, 2012), 115-116; Yaşar Yücel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları*, (Ankara: TTK Yayınları, 1989), 118; Ekinci-Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa*, 285.

³²² Esterabadi, *Bezmu Rezm*, 434; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, 4. bs. (Ankara: TTK Yayınları, 2017), 28.

³²³ Aka, *Timur ve Devleti*, 25.

³²⁴ İsmail Aka, "Timur", *TDVİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41: 175.

yönelerek beraberindeki ordusuna Fırat'ı geçmesi emretmişti. Emir Timur için Birecik'ten iki gemi getirilmişti. Diğer beyler, şehzadeler ve askerlerin tümü atlarını nehre sürerek Birecik'e varmışlardı. Emir Timur ve ordusu Birecik Kalesi önünde bir araya gelmeleri üzerine oranın Emiri Nasreddin Muhammed b. Şöhrî³²⁵ bir takım hediyelerle onun yanına gelip, kulluğunu arz etmişti. Emir Timur de lütuf göstererek kaleyi kendisine bağışlamış ve hiç kimseye dokunmamıştı. Hemen orada Karayülük Osman Bey, Emir Timur'a gelerek hediyeler takdim etmişti. Emir Timur Urfa'ya gitmek üzere buradan ayrıldığı sırada içinden avlanmak arzusu geçmişti. Bu vesileyle hareket ettikten sonra av âlemi yapılmasını emir buyurmuştu. Bunun üzerine şehzadeler ve beyler birkaç gün büyük tarama avı yapmış, türlü türlü avlar elde etmişlerdi. Bu av sırasında güçleri yettiği kadar avlayıp ele geçirdikleri avları da ok ve mızrak ile vurmuşlardı. Bu av sahası daraldığı vakit o kadar çok av toplanmıştı ki herkes eliyle yakalayabilecek kadar kolaylaşmıştı. Haymeler av eti ile ağız ağıza dolmuştu. Orada bir müddet ıyşü işretle (yiyip, içip, eğlenme) meşgul olduktan sonra göz ederek Urfa'ya gelecekleri esnada buranın ileri gelenleri Emir Timur'un itaatinden çıktığını gördüler. Bunun üzerine bunlara merhamet ederek canlarını bağışlamıştı. Daha sonra Ermeni bir hisarın üzerine gidip, ahalisini öldürmüş ve mallarına da el koymuşlardı. Buradan Urfa'ya gelmişlerdi.³²⁶

3.1.8. Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Türkmenleri Döneminde Birecik

Anadolu Selçuklu Devletinin çökmesi ve Moğol hâkimiyetinin zayıflaması üzerine Anadolu'da birtakım bölgesel beylikler meydana gelmişlerdi.³²⁷ Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu bu Türkmen beyliklerdendir. Bunlar Moğol istilası üzerine Anadolu'ya gelip Diyarbakir ve Ergani yöresi yerleşmiş ve Artuklular'a bağlanmışlardı.³²⁸ Ak-Koyunluların Urfa bölgesine hâkimiyeti de yukarda belirttiğimiz üzere Karayülük Osman Bey'in Birecik'e gelerek tabiiyetini bildirmesiyle gerçekleşmişti.

³²⁵ Kazım Yaşar Koprıman, *el-Ayni'nin İkdu'l-Cuman'ında XV. Yüzyıla ait Anadolu Tarihi İle İlgili Kayıtlar* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, 1971), 72; Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur*, çeviri ve notlar Ahsen Batur, (İstanbul: Selenga Yayınları, 2013), 372-373.

³²⁶ Nizamüddin Şami, *Zafername*, 284; Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur*, 373; Ekinci-Paydaş, Taş Devrinden Osmanlıya Urfa, 284.

³²⁷ Bekir Sıtkı Baykal, "Fatih Sultan Mehmet-Uzun Hasan Rekabetinde Trabzon Meselesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2/2 (1964): 69; Erdem-Kazım, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, 61.

³²⁸ Erdem-Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, 33; Faruk Sümer, "Akkoyunlular", *TDVİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2: 270.

10 Ekim 1417 tarihinde Kara-Koyunlu hükümdarı Kara Yusuf, Ak-Koyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman'ın üzerine yürümüştü. Kara Yusuf'un akıncıları onları bozguna uğratmış ve Malatya'ya kadar bütün yöreyi yağmalamışlardı. Kara Yülük bu bozgunundan sonra Memlûk sultanı ve Şahruh'un kışkırtmalarıyla Mardin'i kuşatmıştı. Mardin'in çevresine de yağmalayarak zarara uğratmıştı. Bu haber Kara Yusuf'a ulaşması üzerine derhal harekete geçip Kara Yülük'ü yenilgiye uğratmış ve Halep'e kaçırtmıştı (1418). Bu sefer sırasında Kara Yusuf, Memlûklerin hâkimiyetinde olan Ayıntab üzerine gitmişti. Kent halkı yüz bin dirhem ve kırk at vermek şartıyla canlarını kurtarmıştı. Kara Yusuf burada 4 gün kaldıktan sonra Birecik'e gitmişti. Kara Yusuf, ordusuyla Birecik bağlarına girip şehri kuşatmıştı. Şehir halkı onunla savaşıp bazı askerlerini öldürmüştü. Ancak bu Kara Yusuf'u durduramamıştı. Şehre giren Kara Yusuf orayı yağmalamış ve pazar yerlerini de yakmıştı. Birecik halkı canlarını kurtarmak için kaleye sığınmıştı. Bunun duyan Memlûkler, harekete geçmişse de Kara Yusuf'un oradan ayrılarak yurduna döndüğü haberi kendilerine ulaşması üzerine seferden vazgeçmişti.³²⁹ Kara Yusuf'un Ayıntab ve Birecik yörelerinde yağma ve yıkma hareketinde bulunmasının temelinde yatan sebep ise Kara Yülük'ün, Memlûkler'in elindeki Halep'e giderek oraya sığınmasıydı.³³⁰

Urfa'da bulunan Kara Yülük'ün oğlu Halil'in,³³¹ Urfa ve çevresindeki Memlûklere ait olan topraklarda karışıklıklar çıkarıp istila etmesi üzerine Memlûklü sultan Eşref Seyfeddin Barsbay, 16 Mayıs 1429 tarihinde ordusunu AK-Koyunlular üzerine göndermişti. 23 Temmuz tarihinde Urfa'ya varan Memlûklü ordusu, Urfa'daki Kara Yülük'ün oğlu Habil ile beraberinde 12 komutanı esir almıştı. Memlûklü ordusu savaşın sona ermesiyle iki gün daha Urfa'da kalıp kenti yağmalamıştı. Akabinde Urfa'dan Birecik'e doğru harekete geçmişlerdi. Memlûklü sultanı bu olup bitenlerden haberdar olması üzerine onlara mektup yazmıştı. Sultan bu mektubunda; Emir Korkmaz'ın Birecik'te, Tağrıbirmiş'in Rumkale naibi olan kardeşi Hasan Beğ'in yanında, Emir Ürkmes ve Yeşbek'in de Halep'de durmalarını, naiblerinde

³²⁹ Koprıman, *el-Ayni'nin İkdu'l-Cuman'ında XV. Yüzyıla ait Anadolu Tarihi İle İlgili Kayıtlar*, 89; Kazım Paydaş, "Akkoyunlular Döneminde Urfa ve Yöresi", *Tarih Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 129 (Eylül 1997): 46;

³³⁰ İbni Tağrıberdi, *En-Nücûmu'z-Zâhire*, (İstanbul, Selenga Yayınları, 2013), 425; Paydaş, "Akkoyunlular Döneminde Urfa ve Yöresi", 46; Faruk Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, 3. bs. (Ankara: TTK Yayınları, 1992), 101.

³³¹ Kara Yülük Osman'ın oğlunun adı Halil değil, Habil'dir. Bkz. Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, 77.

niyabetlerine dönerek hazırlanmalarını ve oradaki Mısır askerinin orduya ihtiyaç hissettiği vakit dönmelerini emretmişti.³³²

Ak-Koyunlu Devleti'nde Ali Bey'den sonra hükümdar olmak isteyen Hamza Bey, Cihangir Mirza'nın muhalefeti ile karşı karşıya kalmıştı. Cihangir Mirza, Ak-Koyunlu hükümdarı olmak için kardeşi Uzun Hasan'ı yanına çağırmişti. Haleb'te Uzun Hasan ile buluşarak bu amacını gerçekleştirmek için Memlûk sultanından yardımına başvurma kararı almıştı. Bu kararının ardından kardeşi Uzun Hasan'ı da yanına alarak 1438 yılında Mısır'a gitmişti. Memlûk Sultanı onlara ilgi gösterip kıymetli hilatlar ve altın kılıç kemeri ile 3 bin eşrefi para vererek güçlerine güç katmıştı. Akabinde Diyarbekır üzerine başarılı bir sefer yapması için bizzat Cihangir Mirza'dan seferi bizzat kendisinin yürütmesini istemişti.³³³ Bunun üzerine Cihangir Mirza artık gerekli dış desteğini almış ve Urfa'ya gelmişti. Hamza Bey bunu haber alır almaz ordusunu hazırlayarak düzene koyduktan sonra Urfa'ya doğru yola harekete geçmişti. Hamza Bey Urfa'ya önlerine gelince kenti kuşatma altın almıştı. Urfa üzerine art arda düzenlediği akınlar başarısızlıkla neticelenince ordusunu daha iyi bir şekilde hazırladıktan sonra saldırıya geçmek için kuşatmayı kaldırıp geri dönmüştü. Böylece Urfa üzerine hâkimiyetini tesis eden Cihangir Mirza, Hamza Bey'in olası saldırısına karşı ordusunun düzenini sağlayıp her türlü teçhizatla donatmıştı. Cihangir Mirza bir nevi seferberlik varmış gibi hareket etmişti. Ancak Hamza Bey'in tarafından yer alan Ak-Koyunlulardan birçok kişi ondan ayrılarak Cihangir Mirza'nın yanına gitmişti. Bundan dolayı Hamza Bey yeniden Urfa'ya saldırma gücünü kendinde bulamamıştı.³³⁴

1438 yılında Hamza Bey Urfa üzerine gidememesine karşılık Birecik Kalesi'ni kuşatmak için harekete geçmişti. Birecik'e kalabalık bir askerle gelerek bu kaleyi çembere almıştı. Birecik bu dönemde Cihangir Mirza'ya tabii olan ve Fahreddin ardından biri tarafından yönetilmekteydi. Cihangir Mirza, bu emirin üzerine kardeşi Uzun Hasan Bey'i göndermişti. Uzun Hasan Bey, Birecik'e gelip oradaki Hamza Bey'e bağlı topluluğa gece baskını düzenlemiş ve büyük bir bozguna uğratarak onların

³³² Koprıman, *el-Ayni'nin İkdu'l-Cuman'ında XV. Yüzyıla ait Anadolu Tarihi İle İlgili Kayıtlar*, 64.

³³³ Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 108; Erdem-Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, 74.

³³⁴ Kazım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devlet Teşkilatı* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003), 103-104; Erdem-Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, 75.

mallarını yağmalamıştı. Buradaki Cihangir Mirza'nın nökerlerinden bir grup Hamza Bey'e katılmıştı. Hamza Bey bundan cesaret alarak Urfa'ya saldırmaya karar vermişti. Bu haberi alan Uzun Hasan Bey, Cihangir Mirza'ya yardım etmek üzere Birecik'ten hareketle Urfa'ya gitmişti. Uzun Hasan Bey, Hamza Bey'in nökerlerini³³⁵ yenilgiye uğratarak onu, Urfa Kalesini kuşatmasını kaldırmasına vesile olmuştu. Mardin'e giden Hamza Bey, oradan da Yakub Bey'den Erzincan'ı almak için harekete geçmişti. Hamza Bey kenti kuşattığı sırada yöre halkının Yakub Bey'e ihanet etmelerinden dolayı orayı pek bir mukavemet görmeksizin ele geçirmişti. Hamza Bey daha Erzincan'dayken Cihangir Mirza ve kardeşi Uzun Hasan Bey Mardin üzerine yürüyüp orada Hamza Bey'in çok sayıda nökerlerini öldürmüştü. Bu esnada orayı yağmalayıp çok sayıda mal ele geçirmişlerdi. Bu ele geçirdikleri malları da Birecik'e götürerek kalede depolayıp Urfa Kalesine geri dönmüşlerdi.³³⁶

Ak-Koyunlu hükümdarı Hamza Bey'in 1444 yılında vefat etmesiyle nökerlerinden bazıları Cihangir Mirza'nın, bazıları da Şeyh Hasan'ın tarafında yer almıştı. Bu ikisi de hükümdar olmanın çabası içerisinde olmuşlardı. Dolayısıyla da Cihangir Mirza'nın taraftarlar ile Şeyh Hasan'ın taraftarları bu iki kişiyi Amid'e davet etmişlerdi. Bunun üzerine her iki hükümdar adayı hükümdar olabilmek için Amid'e doğru harekete geçmişlerdi. Cihangir Mirza, Amid'e daha erken vardığından Ak-Koyunlu hükümdarı olmuştu. Henüz yoldaki iken bu haberi alan Şeyh Hasan Erzincan'a dönmek zorunda kalmıştı. Daha önce Hamza Bey'in yanında yer almış olan Ali Mamaş, Uzun Hasan'ın daveti üzerine Cihangir Mirza'nın hizmetine girmişti. Bu sırada Cihangir Mirza, henüz hâkimiyetini kabul etmemiş olan Mardin üzerine harekete geçmişti. Cihangir Mirza burayı kalenin darugası³³⁷ olan Hasan Ferraş'tan almış ve bu şekilde hâkimiyetini bütün Ak-Koyunlu topraklarına yaymaya çalışmıştı.³³⁸

³³⁵ Ak-Koyunlu Devleti ordusunun bir askeri sınıf veya tabaka adı. Bkz. Paydaş, *Ak-Koyunlu Devlet Teşkilatı*, 284.

³³⁶ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: TTK Yayınları, 2006), 326; Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, 109; Erdem-Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, 75; Paydaş, "Akkoyunlular Döneminde Urfa ve Yöresi", 49.

³³⁷ Vali veya askeri vali, bir bölgenin idaresini sağlayan memur. Bkz. Paydaş, *Ak-Koyunlu Devlet Teşkilatı*, 200.

³³⁸ Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, 116; Erdem-Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, 76.

Cihangir Mirza'nın hâkimiyetini genişlettiği sıralarda bazı beyler ondan ayrılmaya başlayarak, Şeyh Hasan'ın tarafına geçmişlerdi. Bu beylerden birisi olan Pilten Bey, Cihangir Mirza ile anlaştıktan sonra ahdini bozarak Şeyh Hasan'a katılmıştı. Bu beyler, Kemah'tan ayrılarak Amid'e Cihangir Mirza'nın yanına gelmesi ve bir süre sonra ölmesiyle yönetim boşluğu olan Yakub Bey'in hâkimiyetindeki Kemah'ı kuşatmak istemişlerdi. Kemah darugası olan Celal adındaki bir nökeri Şeyh Hasan'ı kendisine hizmet edeceği hilesi ile kaleye getirterek tutuklanmıştı. Böylece Erzincan da boş kalmıştı. Daha sonra Ali Mamaş da Ak-Koyunlu emirleri ile iyi geçinemediği için, Birecik'e gitmek üzere Cihangir Mirza'nın yanından ayrılmıştı. Ali Mamaş, kardeşi İbrahim ile birleşerek birlikte orayı idare etmeye başlamışlardı. Fakat Ali Mamaş'ın Birecik'teki hâkimiyeti pek uzun sürmeyerek, kaleyi elinden aldıkları Fahreddin, Cihangir Mirza'nın adına, onu Birecik Kalesi'nde kuşatmıştı. Bunun üzerine Ali Mamaş Bağdat'ta bulunan Mahmud b. Osman Bey'e haber göndererek kaleyi ona teslim edeceği bildirip, onu Birecik'e davet etmişti. Bu daveti değerlendiren Mahmud Bey, Bağdat'tan Birecik'e gelerek Fahreddin bozguna uğratmıştı. Dolayısıyla da Birecik Ali Mamaş'ın hâkimiyetinden çıkararak Mahmut Bey'in hâkimiyetine girmişti. Mahmud Bey'in Birecik'te bulunduğu sırada Şeyh Hasan'ın nökerleri oraya gelerek o sıralarda boş kalan Erzincan'ın hâkimiyeti için onu Erzincan'a davet etmişlerdi. Bu çağrı üzerine Mahmut Bey, Birecik'i Ali Mamaş'ın kardeşi İbrahim'e teslim edip Erzincan'a gitmişti.³³⁹

Ak-Koyunlulara karşı el-Cezire bölgesinde yerel beyler sürekli sorun çıkarıyorlardı. Bu duruma son vermek isteyen Uzun Hasan, Kara-Koyunlu Hasan Ali üzerine sefere çıkmıştı. Ancak mahalli beyler burada da sorun teşkil etmek üzere Kara-Koyunlulara yardım için harekete geçmişlerdi. Uzun Hasan zaferden sonra sorunu kökünden halletmek amacıyla kardeşi Cihangir'in oğlu Hamza'yı Cezire üzerine göndermişti. Hamza beraberine Amid darugası Sultan Ahmed, Birecik darugası Rüstem, Şah Ali Sincar Hâkimi Hüseyin Bey ve Musul Hâkimi Şemseddin Hacılı vardı ve 5.000 kişi ile Cezire'ye gitmişlerdi. Bu kenti kısa bir muhasaradan sonra ele geçirmişlerdi. Öte yandan, Biçenoğlu Süleyman, Dulkadirli Hasan Bey, Duharlı Şah Mehmed, Sa'adlu Emir Mehmed İsfendiyarlı Ahmed, ve Çepnili İlaldı gibi emirlerle

³³⁹ Paydaş, "Akkoyunlular Döneminde Urfa ve Yöresi", 46; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, 241; Erdem-Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, 76-77

birlikte Bitlis üzerine yürümüşlerdi. Ak-Koyunlu ordusu Bitlis'i muhasara altına aldığı sırada şehrin hâkimi İbrahim Bey, annesini Uzun Hasan'a göndererek şefaata dilemişti. Bunun üzerine Uzun Hasan onu affederek ordusunun geri çekilmesini emretmişti. Bu sıra Muş kentine Piltenoğlu Halil Bey ve İskender Bey, Ahlat'ı ele geçirmek için gönderilmişlerdi. Buraları kontrol altına alındıktan sonra Cemşit Bey, İsfahan Bey, Sufi Halil, Ağaçerili Ali Bey, Çakırlı ve Hacılı Mahmud, 7.000 kişilik bir kuvvetle orada bırakılmıştı.³⁴⁰

Uzun Hasan Bey Urfa, Diyarbakır ve Birecik şehirleri dolayısıyla Memlûkler Devleti ile bazen mücadele bazen barışçıl bir yaklaşımla ilişkilerini sürdürmüştü.³⁴¹ Uzun Hasan 1472 yılının kasım ayı başlarında, Fırat'ı geçerek hızla Malatya, Kâhta, Gerger ve Ayıntab'ı ele geçirmişti. Daha sonra oğlu Uğurlu Mehmed de kış mevsiminde Fırat'ın doğu kıyısında yer alan Memlûk karakolu olan Birecik'i istila etmişti. Fakat Uzun Hasan Bey, Osmanlıların 1473 yılı baharı sonlarında başlayacakları söylenen saldırısına karşı kuvvetlerini fazla dağıtmaktan kaçındı. Bu nedenle Birecik'te bir savunma birliğini Uğurlu Mehmed komutasında bırakarak geri çekilmişti. Fakat bu savunma birlikleri bu yılın mart ayında Memlûk komutanı Yaşbek karşısında ağır kayıplara uğrayıp Birecik'ten çekilmek zorunda kalmışlardı. Böylece Birecik tekrardan Memlûk hâkimiyetine girmişti.³⁴²

Uzun Hasan ülkesine dönünce Aralık 1472'de tehdit içerilik ve emir verici bir üslupla kaleme alınan bir mektubu Suriye naibine göndermişti. Suriye naibi de Uzun Hasan Bey'in mektubunu Sultan Kayıtbay'a göndermişti. Sultan Kayıtbay bundan hayli tedirgin olmasının üzerinden çok zaman geçmemişti ki Haleb'ten Birecik nâibi Verdibaş'ın Uzun Hasan Bey'in askerinden bir bölüğünü yakaladığını ve öncü kuvvetlerini bozguna uğrattığı haberi gelmişti. Bu haberi alan Sultan Kayıtbay tedirginlikleri üzerinden atmış ve çok sevinmişti.³⁴³

Birecik Ak-Koyunlu Devleti için çok önemli bir sahil kenti olmasının yanı sıra bir tarım kenti idi. Zira Birecik'in Fırat Nehri üzerinde bulunması ve aynı zamansa

³⁴⁰ Erdem-Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, 106-107.

³⁴¹ Durmuş, *Bahrî Memlûklar Döneminde Halep Naipliği*, 99.

³⁴² Woods, *Akkoyunlular: Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk: 15. Yüzyıl Türk-İran Siyaseti Üzerine Bir İnceleme*, 195-196; Hasan- Rumlu, *Ahsenü't-Tevârîh*, 507.

³⁴³ Fatma Akkuş, "Ak Koyunlu-Memlûk Münâsebetleri" (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), 114.

bulunduğu coğrafya düz geniş bir alana sahipti. Dolayısıyla da Ak-Koyunlular hayvancılık ile uğrattıklarında büyük sürülere sahip idiler. Bu sürülerini otlatmak için de mevsimine bağlı olarak sürülerini otlatmak ve kendi temel besin ihtiyaçlarını karşılamak için yaylaklara çıkarlardı. Buna tabii olarak, bu üretim tarzından dolayı bazı bölgelerde “*Resm-i Yaylak*” yani yaylak vergisi uygulanmaktaydı. İşte Birecik de Ak-Koyunluların bu bölgelerinden bir tanesiydi.³⁴⁴

³⁴⁴ Paydaş, *Ak-Koyunlu Devlet Teşkilatı*, 273; M. Streck, “Birecik”, *İA*, 2: 629.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KÜLTÜR ve MEDENİYET

4.1. BİRECİK’TE ELDE EDİLEN MOZAIK

Birecik kent merkezinde, Roma dönemi stilinde herhangi bir mozaik henüz tespit edilememiştir. Burada bilinen in situ mozaik (mozaığı yerinde koruma) sadece Max Von Oppenheim’in 1899 da fotoğrafını çektiği taban mozaığıdır. Bu mozaığın de dikdörtgen, altıgen ve daire panolu geometrik desen kompozisyonu Geç Antik dönemi işaret etmektedir. Birecik’te bilinen diğer döşeme mozaikler ise geleneksel mimaride inşa edilen Birecik’in eski evinde devşirme malzeme³⁴⁵ olarak bulunmuştur. Bu devşirme döşeme mozaikler, Hüseyin Özateş Evi’nin³⁴⁶ üst kat başodasının yedi pencere tabanında ve servis oda kapısının eşliğinde bulunmaktadır.³⁴⁷

Resim 1: Geometrik desenli devşirme mozaik, eşik önü tabanı. (Mehmet ÖNAL)

³⁴⁵ Başka yapılardan derlenmiş ve ikinci kez kullanılmış yapı ya da süsleme malzemesidir. Aynı dönemden olabileceği gibi, daha eski dönemden de devşirme malzeme kullanmak her devirde yaygın bir değerlendirme yöntemi olmuştur. Bkz. <https://www.egitimler.info/terimler-sozlugu/arkeoloji-terimleri-sozlugu/arkeoloji-terimi-olarak-devsirme-malzeme-nedir/> (Erişim Tarihi: 19.06.2019).

³⁴⁶ Geniş bilgi için bkz. Mustafa Akpolat, “Birecik’teki Eserler: Konutlar”, *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, ed. Aynur Durukan, (Ankara: Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı Yayınları, 1999), 175-178.

³⁴⁷ Mehmet Önal, “Herakles’in On İki İş Betimli Mozaik Hakkında Tespitler”, *Uludağ University Journal Of Mosaic Research*, 5 (2012): 131-143.

Hüseyin Özateş Evi'nin pencere tabanları ile döşemesinde görülen bu Geç Roma-Erken Hıristiyan dönemine ait mozaikler³⁴⁸, mahalle sakinlerinin söylediklerine göre, uzun yıllar önce Zeugma'dan Birecik'e getirilmişti.³⁴⁹

4.2. ORTAÇAĞ'DAN GÜNÜMÜZE İNTİKAL EDEN KENTTEKİ YAPILAR

Birecik kentinde Ortaçağ'dan günümüze intikal eden eserler çok azdır. Bunun sebebi de yapıların inşasında kullanılan beyaza çalar renkli yöresel taşların zamanla güneş ve yağmurun etkisiyle çatlayıp, dağılması ve akabinde de yıkılmasıdır.

4.2.1. Camiler ve Mescitler

Birecik kentinin, Müslümanların hâkimiyetine girmesi ile kent mimarisinde dini bir unsur olarak cami ve mescitler kendini gösterdi. Ortaçağ'da inşa edilen bu cami ve mescitlerden günümüze intikal edenler şunlardır:

4.2.1.1. Ulu Cami

Ulu camiler, Anadolu'da genellikle eski kentlerin merkezinde yer almaktadır. Kentler de bu ulu camilerin etrafında gelişimin göstermektedir. Birecik Ulu Cami de bunlardan bir tanesidir.³⁵⁰ Birecik Ulu Cami Fırat Nehri'nin üzerinde yer almaktadır. Bu ulu cami 1971 yılında Fırat Nehri'nin doğu kıyısının doldurularak kent arazisine kazandırılmasıyla nehir kıyısından uzak kalmıştır.³⁵¹ Bu ulu cami payeler üzerine kible duvarına paralel dört sahnalı enine dikdörtgen bir plana sahiptir. Bu sahnalar her biri dörder paye ile birbirinden ayrılmış olup camide toplamda 12 paye mevcuttur. Mihrap önü kubbesi dışında tüm harim beşik tonozlarla örtülmüştür.³⁵²

Birecik Ulu Cami'de bir tanesi inşa, dördü de onarım olmak üzere beş adet kitabe bulunmaktadır. Bu kitabelerden, kuzey kapısı üzerinde yer aldığı ileri sürülen,

³⁴⁸ Meryem Acara, "Birecik'teki Eserler: Kent Surları", *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, ed. Aynur Durukan, (Ankara: Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı Yayınları, 1999), 196.

³⁴⁹ Önal, "Herakles'in On İki İşi Betimli Mozaik Hakkında Tespitler", 139.

³⁵⁰ Mustafa Güler, "Birecik Ulu Camii'nin Mimari Olarak İncelenmesi ve Değerlendirilmesi", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 26 (2018): 189.

³⁵¹ Suat Alp, "Birecik'teki Eserler: Camiler", *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, ed. Aynur Durukan, (Ankara: Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı Yayınları, 1999), 72.

³⁵² Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa İli Camileri*, (Ankara: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları), 142.

fakat günümüzde mevcut olmayan 1364-1365 tarihli kitabe, zamanla tahrip olduğundan bu ulu camiyi inşa edenin ismi hakkında bir bilgiye sahip değiliz.³⁵³ Kürkçüoğlu bu cami ile Artuklular dönemine ait olan Mardin Ulu Cami ve Zengiler döneminde inşa edilen (1170-1175) Urfa Ulu Cami'nin özelliklerinin örtüştüğünü ve bunun 12 yüzyılda inşa edilmiş olma ihtimalini belirtmektedir.³⁵⁴ Bu caminin üç onarım kitabesi güney cephesinde ve son cemaat yerinin güney duvarındaki kapıları üzerinde yer almaktadır. Bu kitabelerden sonuncusunun mezar taşı olma ihtimali bulunmaktadır.³⁵⁵

Resim 2: Birecik Ulu Cami (Ömer NARİN Arşivi)

Bu kitabelerden günümüze ulaşan İnşa ve Bani Kitabesi ile Tamir Kitabeleri şu şekildedir:³⁵⁶

³⁵³ Suat Alp, “Birecik’teki Eserler: Camiler”, 72.

³⁵⁴ Kürkçüoğlu, *Birecik*, 15; Mustafa Güler ise kitabe yer alan tarih ve “melik”in unvanı teyit edildiğinden dolayı bu caminin Memlûklü sultanı Melik Eşref Şaban tarafından inşa edildiği kanaatindedir. Geniş bilgi için bkz. Güler, “Birecik Ulu Camii’nin Mimari Olarak İncelenmesi ve Değerlendirilmesi”, 189-219.

³⁵⁵ Alp, “Birecik’teki Eserler: Camiler”, 59.

³⁵⁶ Güler, “Birecik Ulu Camii’nin Mimari Olarak İncelenmesi ve Değerlendirilmesi”, 190.

Yapının kuzey (büyük) kapısı üzerindeki inşa ve bani kitabesi; “*Büyük ve Âdil Melik – Allah yardımcılarını aziz kılsın sene 766*” yazısı mevcuttur.

Tamir Kitabeleri; Bu kitabeler yapının son cemaat mahallinin güney duvarında, orta kapı ile batı kapısı üzerinde, güney cephesinin doğu köşesinde ve minare giriş kapısı üzerinde yer almaktadır. Bunlar;³⁵⁷

-Harimin an giriş kapısının kemerinin üzerindeki 1802-1803 tarihli Arapça kitabede; “*Zaman 1217 tarihine varınca, bu kapı ve eyvanın yapılmasına Serdar Ahmet Ağa gayret göstermiştir. Allah sayını ve ecrini meşkur eylesin amin*” yazısı mevcuttur.³⁵⁸

-Son cemaat yerinin güney duvarında, batı kapısı üzerindeki Ekim 1918 tarihli kitabede; “*Binbaşı Ahmet Cevdet ruhuna Fatıha sene 1337 Muharrem*” yazılıdır.³⁵⁹ Bu kitabe mezar taşı kitabesine benzemektedir.³⁶⁰

-Güney cephesinin doğu köşesinde 1800-1801 tarihli Arapça kitabede; “*Zaman 1215 senesine ulaşınca, bu mescidin Ahmed Efendi'nin oğlu Mustafa Efendi gayret göstermiştir (Allah ona rahmet eylesin)*” yazısı mevcuttur.³⁶¹

-Minare kapısı üzerindeki 1817 tarihli kitabede ise; kimin onarım yaptırdığı bilinmemekle beraber, saf içinde yer alanlara dua edilmektedir.³⁶²

4.2.1.2. Çarşı Cami

Çarşı Cami Birecik merkezde yer almaktadır. Bu caminin inşasına dair bilgiler, minare kapısı üzerinde yer alan iki kitabede bulunmaktadır. Bu kitabelerde yer alan bilgiye göre cami 1370 yılında Hacı Bingazi el-Mifras'ın yönetiminde Antepli Ahmed oğlu, Ömer oğlu Muhammed tarafından yaptırılmıştır. Fakat bu caminin 1755 yılında yıkılması³⁶³ üzerine, Seyyid Muhammed oğlu Hacı Seyyid tarafından şuan mevcut

³⁵⁷ Güler, “Birecik Ulu Camii'nin Mimari Olarak İncelenmesi ve Değerlendirilmesi”, 190.

³⁵⁸ Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, (Konya: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2012), 387; Güler, “Birecik Ulu Camii'nin Mimari Olarak İncelenmesi ve Değerlendirilmesi”, 190.

³⁵⁹ Güler, “Birecik Ulu Camii'nin Mimari Olarak İncelenmesi ve Değerlendirilmesi”, 190.

³⁶⁰ Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, 388.

³⁶¹ Güler, “Birecik Ulu Camii'nin Mimari Olarak İncelenmesi ve Değerlendirilmesi”, 190.

³⁶² Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, 388.

³⁶³ Alp'ın belirttiğine göre 18 yy.ın ortalarında Çarşı Cami'de yangın çıkmış ve daha sonra yenilenmiştir. Bkz. Alp, “Birecik'teki Eserler: Camiler”, 73.

olan cami tekrardan inşa edilmiştir. Çarşı Cami'nin poligonal³⁶⁴ gövdeli tek şerefeli minaresi üzerinde yer alan kitabesindeki bir diğer bilgi ise caminin, 1369 yılında sünnetçi Hammad'ın oğlu Ali'nin oğlu Muhammed ve ikinci defa ise Hacı Abdurrahman tarafından yaptırılmış olmasıdır.³⁶⁵

Resim 3: Çarşı Cami kapısının üzerindeki kitabe (Ömer NARİN Arşivi)

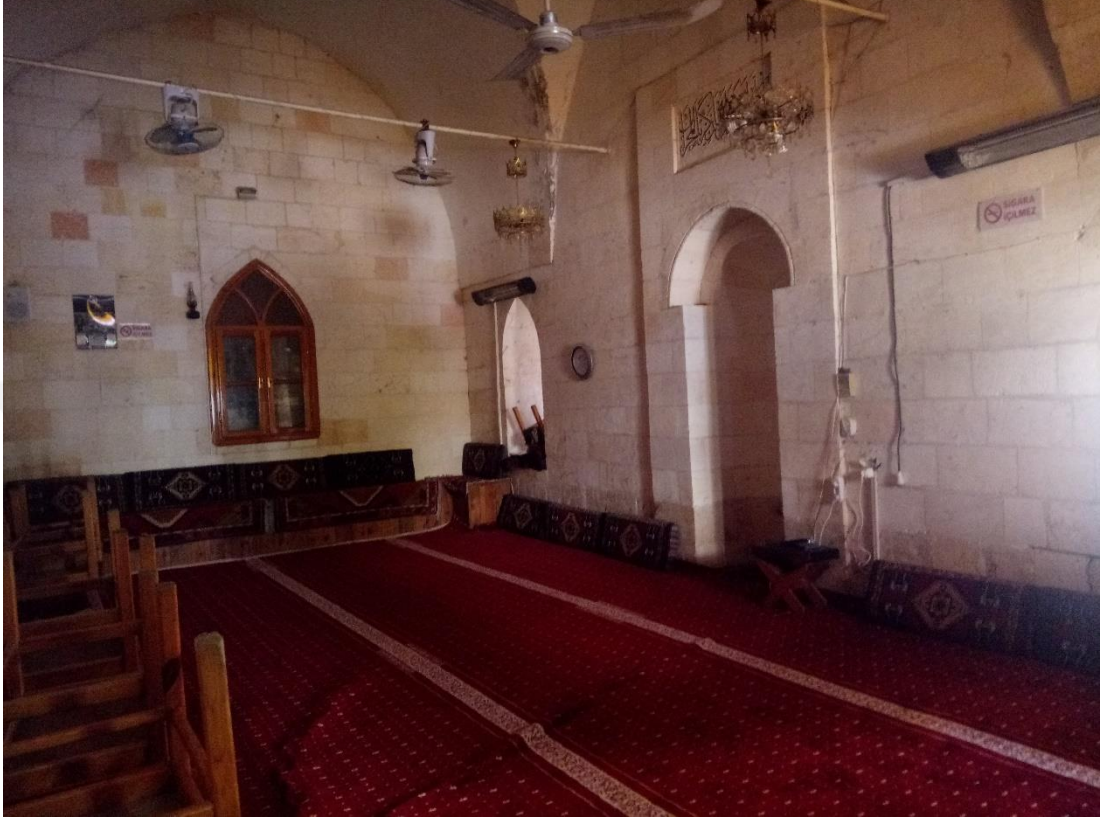
4.2.1.3. Kule Mescidi

Birecik merkezde yer alan Kule Mescidi, Urfa Kapısı'nın kuzey cephesine bitişiktir. Bu mescit, şehir surlarının ve Urfa Kapısı'nın 1482 yılında Memlûk sultanı Kayıtbay (1468-1496) tarafından yaptırıldığı esnada inşa edilmiştir. Bu mescidin kible

³⁶⁴ Çok sayıda kenar ve köşesi bulunan yapılar manasında kullanılmaktadır. Bkz. <https://www.nedirnedemek.com/poligonal-ne-demek> (Erişim Tarihi: 19.06.2019)

³⁶⁵ Kürkcüoğlu, *Şanlıurfa İli Camileri*, 146.

duvarı şehir surlarıdır. Urfa Kapısı'nın inşası ile ilgili şerit kitabenin başlangıç kısmı bu duvar üzerinde mevcut değildir.³⁶⁶ Bu mescit'in kuruluşundaki ibadet mekânının orta bölümü, konsollara oturan haç tonozla, doğu ve batısı sivri tonozla örtülüdür.³⁶⁷

Resim 4: Kule mescidi (Ömer NARİN Arşivi)

4.3. TÜRBE

Birecik Kalesi'nin ikinci katında yer alan orijinalde kilise olan, günümüzde Şeyh Müftah Türbesi olarak değerlendirilen bir yapı bulunmaktadır.³⁶⁸

Birecik Kalesi'nin güneybatı köşesindeki burcun içerisinde türbe ziyareti yer almaktadır. Burcun bazı bölümlerinin türbe üzerine çökmüş olduğundan dolayı, Şeyh Müftah isimli kişiye ait olduğuna inanılan mezar, günümüzde gözükmemektedir. Günümüzde, Şeyh Müftah'ın mezarının olduğuna inanılan yerde demir parmaklılardan yapılmış bir sanduka bulunmaktadır. Şeyh Müftah'ın, Müftahü'l-Ulum lakabıyla

³⁶⁶ Kürkcüoğlu, *Birecik*, 32.

³⁶⁷ Abdurrahman Şener, "Birecik'te Eserler: Mescitler", *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Runkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, ed. Aynur Durukan, (Ankara: Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı Yayınları, 1999), 11.

³⁶⁸ Acara, "Birecik'teki Eserler: Kent Surları", 213.

anıldığı, esas adının Ebu Yusuf Sekkaki³⁶⁹ olup, İmam Ebu Hanife'nin öğrencilerinden olduğu rivayet edilmektedir.³⁷⁰

Resim 5: Şey Müftah Türbesi (Ömer NARİN Arşivi)

1838 yılında Birecik'i ziyaret eden Moltke de bu türbeden şöyle bahsetmektedir. *“Çok güzel yüksek bir kilise, şimdi bir Türk evlîyasının mezarı, bitişiğindeki odalarla hala tam olarak durmaktadır, öteki gözleri yıkılmıştır.”*³⁷¹

4.4. BİRECİK KALESİ

Birecik kenti, Fırat Nehri'nin kenarında yer almasından dolayı stratejik öneminden dolayı farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Bundan dolayı ilkçağlardan beri Birecik kalesinin varlığından haberdarız. Birecik Kalesi, M.Ö. 2000 yılından başlayarak, farklı dönemlerde iskân edilmiştir. Birecik Kalesinin ilkçağdaki

³⁶⁹ Geniş bilgi için bkz. İsmail Durmuş, “Ebu Ya'kub Sekkâki”, *TDVİA*, (İstanbul TDV Yayınları, 2009), 36: 332-334.

³⁷⁰ Bünyamin Borazan, *Şanlıurfa ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri* (Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), 46; Kürçüoğlu, *Birecik*, 49.

³⁷¹ Moltke, *Mektuplar*, 177.

varlığına dair bilgiyi Asur çivi yazılı belgelerinden de öğreniyoruz. Arami kralı II. Salmaneser (M.Ö. 852-824) Birecik Kalesini onarmış ve kaleye kendi adını vermiştir. Nitekim Birecik Kalesinin ilk yazılı adı “*Kar-Sulmanu-asarid*”dır. Birecik kentinin bulunduğu coğrafi konum ve verimli toprakların varlığından dolayı tarih boyunca farklı millet ve devletlerin dikkati çekmiştir. Bundan dolayı da bu kent üzerinde hâkimiyet mücadelesinde bulunan devletler tarafından kale tahribatlara uğramıştır. Bu tahribatlar sonucunda da bu kale çeşitli tamirat ve tadilatlar geçirmiştir.³⁷² Abbasi Halifesi Harun Reşid döneminde bayındır hale getirilen kale, son şeklini 13. yüzyılda almıştır.³⁷³ Birecik uzun süre Memlûklerin Halep naipliğine bağlı kalmıştır. Memlûkler döneminde Birecik kalesi farklı zamanlarda onarılmıştır. Bu bilgileri kale üzerinde yer alan kitabelerden öğrenmekteyiz. Nitekim 1277-1279 tarihli olan kitabe Memlûk Sultanı Berke Han, 1482-1483 tarihli kitabe ise Sultan Kayıtbay zamanına aittir. Memlûk sultanı Kayıtbay, Fırat boyundaki kaleleri teftişe çıktığında Birecik Kalesini onarmıştır (1482).³⁷⁴

Resim 6: Birecik Kalesi (Ömer NARİN arşivi)

³⁷² Kürkçüoğlu, *Birecik*, 54; Bostan, “Birecik”, 6: 187-189.

³⁷³ Bostan, “Birecik”, 6: 187.

³⁷⁴ Bostan, “Birecik”, 6: 187; Geniş bilgi için bkz. Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, 358-369.

Birecik Kalesi'nin son şeklini 13. yüzyılda aldığını yukarıda belirttik. 17. yüzyıl seyyahı olan Evliya Çelebi Birecik kalesini; “*Birecik Kalesi, Fırat Nehri doğu yakasında eğik bir yalçın kaya üzerinde, taştan yapılmış yüksek bir kaledir. Altı köşeli olup, burç ve kaleleri gayet sağlamdır. Her kulesi birbirine bakar. Hendeği yoktur. Zira altı tarafı gayya kuyusuna benzer kayalardır ki şahin, karakuş ve dölengeçler gibi yırtıcı kuşlara yuva olmuştur. Çevresinin uzunluğu belli değildir. Kible tarafında, iç kaleye karşı sağlam bir demir kapısı vardır. Hepsi üç kattır. Ama iç kalesi kadar sağlam hisar, olsa olsa Mardin Kalesi olabilir.*” şeklinde ifade etmektedir.³⁷⁵

1838 yılında Birecik'e gelen Moltke ise; Anadolu'da tepeler üzerine inşa edilmiş kalelerin yamaçları yontulmuş taşlarla döşediğini veyahut yaklaşık olarak 75 derecelik bir eğimle duvar örüldüğünü belirterek Birecik Kalesi hakkında izlenimleri şöyle; “*Burçları bulunan iyi bir sur kentin etrafını çevirir. Birecik kalesi, (Türkler buna Kalei Beda, yani Beda'nın hisar derler) bu taş örtüsünün arkasında dışarıya mazgal delikleri olan kemerli dehlizler dolanır. Birecik Kalesi dimdik ayakta ve her türlü direnişe karşı direnebileceği ve zaptı imkânsızdır.*” belirtmiştir. Nitekim buradan da anlaşılacağı üzere Birecik Kalesi 13. yüzyıldaki yapısını ve sağlamlığını 17. ve 19. yüzyılda da korumuştur.³⁷⁶

İkel kaleler, askeri kullanımı söz konusu olduğunda garnizon olarak kullanımından daha çok depo görevi görmektedir. Burada ekonomi amacı güdülerek, üretim fazlasını depolama amacı güdülmüştür. Ancak Birecik Kalesi'nin stratejik konumu ve muhkemliği, abartılı yüksekliği ve kalınlığı göz önüne alındığından depolama alanı olmaktan çok bir savunma kalesi olduğu anlaşılmaktadır.³⁷⁷

4.5. SURLAR VE KAPILAR

Surlar, kentlerin savunulmasında önemli bir yere sahiptir. Birecik şehir merkezini çevreleyen surların, inşa tarihi hakkında farklı bilgiler mevcuttur. Bu surların Büyük İskender tarafından yapıldığı görüşü esas olmakla birlikte³⁷⁸ sur üzerindeki kitabelerin 1482 yılında Memlûklü sultanı Kayıtbay dönemini işaret

³⁷⁵ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Sadeleştiren Tevfik Temel Kuran-Necati Aktaş, Baskıya haz. Mümin Çevik, (İstanbul: Üç Dal Neşriyat, 1986), III-IV: 116.

³⁷⁶ Moltke, *Mektuplar*, 177.

³⁷⁷ Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent*, çev. Gürol Koca-Tamer Tosun, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007), 53.

³⁷⁸ Umar, *Kommagene &Kuzey Mesopotamia*, 305.

etmektedir. Ancak Birecik, bulunduğu konum itibariyle stratejik bir öneme sahiptir ve kentin savunulmasını sağlamak için daha erken bir tarihte surlara ihtiyaç duyulmuş olması gerekir. Bu durum surların Büyük İskender tarafından yapıldığı görüşünü desteklemektedir. Surların önemli bir kısmı yıkılmış ve günümüze intikal eden kalıntılar mevcuttur.³⁷⁹ Kentin kuzeydoğu kesiminde yer alan Bağlar surları, kentin muhtemelen kale dışında en erken yerleşim bölgesini kuşatmaktaydı. Surun inşasında kullanılan malzeme moloz taş dolgu ve düzgün kesme taş kaplamadır. Surun görülebilen üç burcundan ikisi günümüze iyi durumda gelebilmiştir.³⁸⁰

Birecik surunun üzerinde; Bağlar Kapısı, Meydan Kapı, Meçan Kapı ve Bağlar Kapısı adında dört kapı bulunmaktaydı. Fakat bu dört kapıdan iki tanesi günümüze intikal edebilmiştir. Günümüzde mevcut olmayan Bağlar Kapısı, Birecik kent merkezine açılan kapı idi.³⁸¹ Günümüze intikale etmeyen bir diğer kapı olan Meydan Kapı hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.³⁸²

Resim 7: Birecik kentinin surları (Ömer NARİN Arşivi)

Surların doğusunda yer alan Urfa Kapısı günümüze sağlam bir şekilde intikal eden tek kapıdır. Urfa Kapısı surun doğusuna açılmaktadır. Urfa Kapı'nın inşasında

³⁷⁹ Kürkçüoğlu, *Birecik*, 59-60.

³⁸⁰ Acara, "Birecik'teki Eserler: Kent Surları", 197.

³⁸¹ Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, 358-370; Kürkçüoğlu, *Birecik*, 59-60.

³⁸² Acara, "Birecik'teki Eserler: Kent Surları", 208.

kullanılan ana yapım malzemesi kesme taştır.³⁸³ Urfa Kapısı'nın üzerinde yer alan kitabede; bu kapının Memlûk sultanı Kayıtbay'ın döneminde, onun Birecik naibi Yunus tarafından yapıldığı belirtilmektedir.³⁸⁴

Resim 8: Urfa Kapısı (Ömer NARİN Arşivi)

Günümüze bir kısmı intikal etmiş olan Meçan Kapı; kent surlarının Güneydoğusunda yer alır. Kısa bir süre önce Kültür Bakanlığı tarafından onarılmıştır.

³⁸³ Kürkçüoğlu, *Birecik*, 61.

³⁸⁴ Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, 359.

Meçan Kapısı üzerinde yer şerit halindeki kitabeden, Memlûklü sultanı Kayıtbay'ın emriyle 21-30 Aralık 1484 tarihinde naip Yusuf Şerefi'nin yönetimi altında yapıldığı belirtilmektedir.³⁸⁵

Resim 9: Meçan Kapısı (Ömer NARİN Arşivi)

Meçan Kapı çevresinde görülen, kentin kuzeyinde Roma dönemi kanalizasyon sisteminin bir bölümü bulunmaktadır. Meçan Kapı'nın batısında, doğu-batı yönünde 74.10 m. uzunluğunda ve tahrip olduğu için yalnız doğu bölümünde kalınlığı 2 metreye yaklaşan sur kalıntıları karşımıza çıkmaktadır.³⁸⁶

³⁸⁵ Kürkçüoğlu, *Birecik*, 64; Acara, “Birecik’teki Eserler: Kent Surları”, 205.

³⁸⁶ Acara, “Birecik’teki Eserler: Kent Surları”, 199.

4.6. BİRECİK’TE EKONOMİ VE TİCARET

Tarihte gelişen ilk kentler nehir vadilerinde yer alan kentlerdir. Bunun yanında nehir kenarında kurulan kentlerin gelişimi, o kentte kalenin de bulunması doğrudan etkilemiştir. Dolayısıyla da bu durum insanların nehirlere yakın kentlere olan rağbetini arttırmıştır. Buna nazaran Birecik’in Fırat Nehri kenarında yer alamsından dolayı, kent İlkçağ ve Ortaçağ’da pazar yeri olma hüviyetini üstlenmiştir. Bu da Birecik kentinin gelişimi, nüfus artışını beraberinde getirerek tüm devletlerin ilgi duyduğu bir kent haline getirmiştir. Nitekim Birecik’in geçmişten günümüze devletlerarası bir mücadele sahası olmasının temelinde yatan etmen kent konumu itibarıyla sağlamış olduğu ekonomik gelişimdir.³⁸⁷

Birecik kentinin en dinamik unsuru şüphesiz ki taşımacılıktır. Birecik kenti, kavşak noktasında yer alamsından dolayı Mezopotamya bölgesinin en önemli kenti haline gelmiştir. Bu durum bölge ticareti için, Birecik’in bölgedeki gözde kent olmasına vesile olmuştur.³⁸⁸ Asurlar devrinde nehirde tulumlar ile geçit sağlanmaktaydı. Bu faaliyete günümüzde “*Kelek*” denilmektedir.³⁸⁹ Roma İmparatorluğu için Fırat Nehri’nin batı ve batı yakasının elde tutulması, siyasi açıdan olduğu gibi ekonomik açıdan da önemlidir. Hindistan ve Çin’den gelen ticaret malları bölgedeki istikametleri kullanarak İç Anadolu ve Doğu Anadolu’ya ulaşırken bazı yollar da Antakya üzerinden Akdeniz’e ve oradan da Roma’ya kadar ulaşmaktaydı. Ticaret yolları üzerinde bulunan Birecik ve Suruç gibi kentlerde büyük pazarların kurulduğu panayırlar kentlerin ticari hayatına canlılık katmıştı. Fırat havzası bünyesinde pek çok ticaret yolu mevcuttu. Bu bölgedeki kentler de, siyasal otoritenin sağlandığı dönemlerde hızla zenginleşmişti. Bu dönemde özellikle de Roma’nın bölgedeki lejyonları birbirine bağlamak için inşa ettiği yollar üzerinde ticari faaliyetleri hızla geliştirdi. Birecik (Zeugma) ve Suruç gibi kentler Fırat’ın doğusu ve batısı arasındaki ticaretin kavşak noktası olduğundan büyük ticari potansiyele sahip oldu.³⁹⁰ Birecik’in stratejik konumu Ortaçağ Türk hâkimiyeti döneminde önemi daha fazla artmıştır. XV. asrın ikinci yarısına kadar bir tombaz köprüsü mevcuttu.³⁹¹ 1436

³⁸⁷ Mumford, *Tarih Boyunca Kent*, 93; Bostan, “Birecik”, 6: 93.

³⁸⁸ Mumford, *Tarih Boyunca Kent*, 94-95.

³⁸⁹ Streck, “Birecik”, II: 631.

³⁹⁰ Ercüment Yıldırım, “Roma – Parth Mücadelesinde Fırat Nehri’nin Jeopolitik Önemi”, 58.

³⁹¹ Streck, “Birecik”, II: 631.

yılında Birecik'e gelen Venedikli tüccar Josahat Barbaro, Mısır sultanına ait on altı kayık yükleyebilen bir kayık var olduğundan haber vermektedir. Bu kayığın büyüklüğüne bakılarak, Ortaçağ'da Birecik'in ekonomisinin trans ticareti ile doğrudan bağlı olduğunu söylemek mümkündür.³⁹²

Ortaçağ'da Birecik kentinde dört kapının var olduğunu yukarıda belirttik. Birecik'te pazarlar kent kapılarının bulunduğu alanlarda kurulmuştu. Aynı şekilde kentin çarşısı da pazarlara nisbeten şekil almıştı. Dolayısıyla da Birecik kent kapılarının bulunduğu mevkiler kentin çarşısı, hanları ve depolarının da bulunduğu yerlerdi. Bu mevkilerde tüccarların ihtiyaçlarına göre iş kolları şekillenmekteydi.³⁹³

³⁹² Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016), 52.

³⁹³ Koprman, *el-Ayni'nin İkdu'l-Cuman'ında XV. Yüzyıla ait Anadolu Tarihi İle İlgili Kayıtlar*, 89; Mumford, *Tarih Boyunca Kent*, 374.

SONUÇ

Birecik'te yapılan arkeolojik kazılar vesilesiyle, bu kentin bir Ortaçağ kenti olmaktan çok bir Eskiçağ kenti olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda Ortaçağ tarihinin daha iyi anlaşılması için bu tezde Eskiçağ tarihi de ele alınmıştır. Dolayısıyla da bu kentin bulunduğu coğrafya itibariyle de tarih boyunca özel bir konuma sahip olduğu bariz bir şekilde görülmektedir. Bu durum Birecik'in Fırat Nehri üzerinde yer almasından dolayı özellikle de Eskiçağ'da siyasi coğrafyada sınır olma rolünü üstlenmesine sebep olmuştur. Ancak kimi zaman olumlu sonuçlar doğururken, kimi zaman da olumsuz sonuçları beraberinde getirmiştir.

Birecik bir sahil kenti olması münasebetiyle İpek yolu ticaretinin önemli bir geçit noktası olarak ticari zenginliği, tarih öncesi devirlere ulaşan bir kenttir. Bu hareketlilikte, Asurlar döneminde başlayan Anadolu ile Mezopotamya arasındaki ticari münasebetlerde adına sıkça rastladığımız bir kenttir. Birecik, Ortaçağ'daki tüm çetrefilli ve zor dönemler geçirmiş ve devletler veya devlet olma yolunda olan güçler arasında sıkça el değiştirmiştir. Bundan dolayı sık sık savaflara sahne olmasına rağmen hâkim olunan devletlerin ticarete verdikleri öneme paralel olarak bu ticari rolünü daima sürdürmüştür.

Birecik, Eskiçağ'da çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Bu siyasi ve sosyo-kültürel birikimini üstünde taşımıştır. Bununla birlikte kent Eskiçağ'da Mezopotamya bölgesinin batıya açılan kapısı olduğu gibi; batının da Mezopotamya'ya açılan doğu kapısı olmuştur. Ortaçağ'ın başlarında bu Eskiçağ kimliği sürdürmüştür. Daha sonraki süreç olarak İslamiyet'in yayılmaya başladığı dönemlerde de bu Eskiçağ'daki hüviyetlerini koruduğundan dolayı İslam ordusunun gözlerini üzerine çekmeyi başarmıştır.

Ortaçağ Türk hâkimiyeti döneminde Birecik kenti, Eskiçağ'daki sınır olma özelliğini korumasının yanı sıra, bu dönem için Anadolu, el-Cezire ve Suriye üçleminde bir köprü olma hüviyetini de üstlenmişti. Zira Ortaçağ Türk hâkimiyeti döneminde Birecik olmaksızın Anadolu, el-Cezire ve Suriye tarihini ele almak pek mümkün olmadığı çalışma esnasında apaçık bir şekilde görülmüştür.

Ortaçağ Birecik'i, Orta Asya'dan veyahut Anadolu'dan Suriye'ye geçiş için daima mücadele sahası olmuştur. Birecik, bölge güvenliği açısından oldukça stratejik

bir noktada bulunduğundan dolayı bu coğrafyada kurulmuş olan her siyasi teşekkülün elde etmek için mücadele verdiği bir kent olarak varlığını sürdürmüştür. İlkçağlardaki Roma-İran ve Bizans-Sasani devletlerinin Mezopotamya'ya hâkim olma mücadelesi içerisinde Birecik sınır olmuştur. Daha sonra İslamiyet'in bölgeye yayılmasıyla İslam devletleri buraya hâkim olmuşlardır. Akabinde Türklerin de bu bölgeye gelmesiyle doruk noktasına ulaşan bu mücadelenin tam ortasında, birçok savaşın sebebi olarak var olan Birecik kenti, Ortaçağ'ın sonlarına kadar Emevi, Abbasi, Zengi, Eyyubi, Selçuklu, Artuklu, Moğollar, Ak-Koyunlu, Kara-Koyunlu ve Osmanlı gibi birçok devlet arasında el değiştirmiştir.

KAYNAKÇA

Abdulgani Efendi. *Mardin Tarihi*. Yayına Haz. Burhan Zengin. Ankara: Gap Kùltür Yayınları, 1999.

Abù'l-Farac Gregory (Bar Hebraeus). *Abù'l-Farac Tarihi*. Süryanice'den İngilizce'ye çev. Ernest A. Wallis Budge. Türkçe'ye çev. Ömer Rıza Doğrul. 2 Cilt. Ankara: TTK Yayınları, 1999.

Açanal, Hasan. *Urfa Tarihi*. Ankara: ŞURKAV Yayınları, 1997.

Ağırnaslı, Nilay. "Anadolu'nun Fethi'ni Kolaylaştıran Faktörler". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 39 (Şubat 2016): 171-185.

Ahmet b. Mahmut, *Selçukname*, haz. Erdoğan Merçil. Cilt 2. İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1977.

Aka, İsmail. "Timur". *TDVİA*. 41: 175. Ankara: TDV Yayınları, 2012.

Aka, İsmail. *Timur ve Devleti*. 4. bs. Ankara: TTK Yayınları, 2017.

Akbaş Mehmet. *İyaz b. Ganm*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2011.

Akkuş, Fatma. *Ak Koyunlu-Memlûk Münâsebetleri*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

Akpolat, Mustafa. "Birecik'teki Eserler: Konutlar". *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kùltür Varlıkları*. Ed. Aynur Durukan. 171- 173. Ankara: Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı Yayınları, 1999.

Aktaş, Yasemin. “II. Gıyaseddin Keyhüsrev Döneminde Türkiye Selçuklu Devleti ile Eyyübîler Arasındaki İlişkiler”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 8/39 (Ağustos 2015): 254-262.

Albayrak, Yusuf. *Antik Dönemde Edessa (Urfa)*. Ankara: Tiydem Yayınları, 2010.

Al-Malik Al-Zahir. *Baypars Tarihi*. çev. M. Şerefüddin Yaltkaya. Ankara, TTK Yayınları, 2000.

Alican, Mustafa. “Artuklular Döneminde Meyyâfârikîn (Silvan)”. *History Studies*. 5/5 (Eylül 2013): 1-18.

Aliyazicioğlu, Zeynep İnan. “I. ve II. Haçlı Seferleri Sürecinde Ermeni-Latin İlişkileri”. *Tarihte Türkler Ve Ermeniler: Ortaçağ*. Ed. Mehmet Metin Hülâgu v.dğr. Cilt 2. Ankara: TTK Yayınları, 2004.

Alp, Suat. “Birecik’teki Eserler: Camiler”. *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*. Ed. Aynur Durukan. 55-58. Ankara: Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı Yayınları, 1999.

Alptekin, Coşkun. “Aksungur”, *TDVİA*. 2: 296-297. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

Alptekin, Coşkun. “Artuklular”. *TDVİA*. 3: 415-418. Ankara: TDV Yayınları, 1991.

Alptekin, Coşkun. *Dımaşk Atabeyliği (Tog-Teginliler)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1985.

Alptekin, Coşkun. *The Reign Of Zengi (521-541/1127 -1146)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1978.

Alptekin, Coşkun. “Zengiler”, *İA*. 13: 526-532. İstanbul: MEB Yayınları, 1978.

Altan, Ebru. “Nur Al-Din Mahmud B. Zangi (1146-1174): One Of The Prominent Leaders Of The Struggle Against The Crusaders”. *Tarih Dergisi*. 0/59 (2014): 57-78.

Apak, Adem. “Emevîler Döneminde Anadolu’da Arap-Bizans Mücadelesi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 18/2 (2009): 95-122.

Apak, Adem. *İslam Tarihi*. 6. bs. Cilt IV. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.

Apak, Âdem. “Son Emevî (661-750) Halifesi Mervan b. Muhammed’in Harran’da Emeviler Devletini Yeniden Diriltme Çabaları Üzerine”. *I.Uluslararası İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu (Şanlıurfa 25-27 Mart 2016)*. Ed. Kasım Şulul. I: 153. Ankara: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Yayınları, 2016.

Aslan, Ahmet. *Urfa-Harran (Diyar-ı Mudar) Bölgesinin Tarihi*. 2. bs. Ankara: Berikan Yayınevi, 2015.

Avcı, Casım. *İslam-Bizans İlişkileri*. Ankara: TTK Yayınları, 2018.

Ayaz, Fatih Yahya. *Memlükler (1250-1517)*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.

Ayönü, Yusuf. *Selçuklular ve Bizans*. Ankara: TTK Yayınları, 2014.

Aytaç, İsmail. “Harput İç Kale Kazılarında Bulunan Artuklu Dönemi Sikkeleri”. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*. V/1 (Mart 2018): 29-55.

Azîmî Tarihi: Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 450-538=1038/39-1143/44). çev. Ali Sevim. 2 bs. Ankara: TTK Yayınları, 2012.

Bahadır, Gürhan. “Anadolu’da Bizans-Sasani Etkileşimi (IV.-VII. Yüzyıllar)”. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 1/6 (2011): 707-726.

Barbaro, Josaphat. *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016.

Barca, İbrahim. "İslam Şehir ve Bölge Tarihleri ile Coğrafya Eserlerinde Coğrafi Bölüm ve Yerleşim Birim Adları: Şanlıurfa Örneği". *I.Uluslararası İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu (Şanlıurfa 25-27 Mart 2016)*. Ed. Kasım Şulul. I: 268-280. Ankara: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Yayınları, 2016.

Baybars el-Mansurî. *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd -Devleti't-Turkiyye: Türk Devletleri Konusunda Sultanlara Armağan (1252-1312)*. çev. Hüseyin Polat. Ankara: TTK Yayınları, 2018.

Baydur, Nezahat. *İmparator Iulianus*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1982.

Baykal, Bekir Sıtkı. "Fatih Sultan Mehmet-Uzun Hasan Rekabetinde Trabzon Meselesi". *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 2/2 (1964): 67-81.

Belazurî, *Fütuhu'l-Büldan*. çev. Mustafa Fayda. Ankara: TTK Yayınları, 2002.

Benzer, Gülay Ögün. "Şâmî Nizâmeddin". *TDVİA*. 38: 330. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

Bezer, Gülay Ögün. "İmadüddin Zengi". *TDVİA*. 44: 258-261. Ankara: TDV Yayınları, 2013.

Bezer, Gülay Ögün. "Rakka". *TDVİA*. 34: 432-433. İstanbul, TDV Yayınları, 2007.

Birecik Kaymakamlığı. *Briefing Dosyası*. 01. 01. 2018- 30. 06. 2018.

Bundârî. *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra. Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi.* çev. Kıvameddin Burslan. 3. bs. Ankara: TTK Yayınları, 2016.

Borazan, Bünyamin. *Şanlıurfa ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri.* Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

Bostan, İdris. "Birecik", *TDVİA*. 6: 187-189. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Carnotensis, Fulcherius. *Kudüs Seferi (Kutsal Toprakları Kurtarmak).* çev. İlcan Bihter Barlas. İstanbul: Kültür Sanat Yayınları, 2009.

Çandaroğlu, Gülçin. "Türkerin Müslümanlığı Kabullerinden Önce Orta-Asya'dan Güneydoğu Anadolu'ya Yapılan Göçler ve Bunların Yer Adlarının Tesiri". Şanlıurfa ve Gap Sempozyumu (Şanlıurfa, 1987). Ed. Abdulkadir Karahan. 72-75. İstanbul, Ziraat Bankası Yayınları, 1988.

Çelik, Bahattin. *Arkeolojide Urfa.* İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008.

Çetin, Altan. *Memlûk Devleti'nin Kuzey Sınırı.* Ankara: TTK. Yayınları, 2009.

Çevik, Adnan. "Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimat". *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*. 33 (2009): 35-64.

Demir, Ahmet. *Urfa ve Çevresinde Eyyubiler Tarihi.* İstanbul: Kent Yayınları, 2008.

Demircioğlu, Halil. *Roma Tarihi.* 4. bs. Ankara: TTK Yayınları, 1998.

Demirkent, Işın. "1071 Malazgirt Savaşına Kadar Bizans'ın Askerî ve Siyasî Durumu". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*. 33/1 (Mart 1981): 143-146.

Demirkent, Işın. “Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Ravendan”. *Haçlı Seferleri Tarihi: Makaleler Bildiriler, İncelemeler ve Yayına Haz.* Ebru Altan. İstanbul: Dünya Yayınları, 2017.

Demirkent, Işın. *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi.* 2. bs. Cilt 2. Ankara: TTK Yayınları, 2013.

Demirkent, Işın vd. “İslam Fethinden Osmanlı Hakimiyetine Kadar Urfa'nın Siyasi ve Sosyal Tarihi”. *Edessa'dan Urfa'ya.* Ed. Mehmet Çelik. Cilt 2. Ankara: Atılım Üniversitesi Yayınları, 2007.

Diehl, Charles. *Bizans İmparatorluğunun Tarihi.* 4. bs. İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, 2017.

Durmuş, Efe. *Bahrî Memlûklar Döneminde Halep Naipliği.* Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Durmuş, Efe. “Memluklar Zamanında Halep Naipliği'ne Bağlı Bir Şehir: Birecik”. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic.* 9/4 (Ankara): 413-427.

Durmuş, İsmail. “Ebu Ya'kub Sekkâkî”. *TDVİA*, 36: 332-334. İstanbul TDV Yayınları, 2009.

Ebu Bekr-i Tihrani. *Kitab-ı Diyarbekriyye.* çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yayınları, 2014.

Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî. *Târihu Muhtasar'd-Düvel.* çev. Şerafeddin Yaltkaya. Ankara: TTK Yayınları, 2011.

Ebü'l-Fida. *Ebü'l Fida Coğrafyası.* çev. Ramazan Şeşen. 2. bs. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017.

Ekinci, Abdullah. Kazım Paydaş. *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*. İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008.

Ekinci, Abdullah. “Muzafferüddin Gökbörü'nin Siyasî ve Sosyal Faaliyetleri”. *Türkler Ansiklopedisi*. 4: 856-863. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Ekinci, Abdullah. *Müze Şehir Urfa*. Ankara: Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2007.

Ekinci, Abdullah. “Urfa ve Çevresinde Türk Akınları (M.Ö. VII- MS. XIV. Yüzyıl)”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 14/1 (2004): 269.

El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.

Engin, Atilla. “Paleolitik Çağ'dan Roma Dönemi Sonlarına Kadar Birecik ve Çevresi”. *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, Ed. Aynur Durukan. 15-34. Ankara: Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı Yayınları, 1999.

Erdem, İlhan-Kazım Paydaş. *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*. Ankara: Birleşik Yayınları, 2007.

Erdemir, Hatice Palaz. *Genel Hatlarıyla Roma Tarihi*. Ankara: Serencam Akademi Yayınları, 2018.

Erdemir, Hatice P. vd. “Roma Kaynaklarında Regnum Abgarı (Osrhoene) ve Edessa”. Şanlıurfa M.Ö. 132-24”. 3. *Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi* (Türkiye – Şanlıurfa 6-8 Mart 2015). Ed. D. Mehmet Doğan. 102-119. Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, 2015.

Ergin, Gürkan. *Anadolu'da Roma Hâkimiyeti*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.

Ersan, Mehmet. *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*. Ankara: TTK Yayınları, 2007.

Eskikurt, Adnan. *Musul Atabegliği (Zengilerin Son Devri ve Lülü Ailesi)*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2014.

Ephrem- Isa Yousif. *Mezopotamya'nın Yıldız Şehirleri*. çev. Nihat Nuyan. İstanbul: Avesta Yayınları, 2011.

Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. Sadeleştiren Tefik Temel Kuran-Necati Aktaş. Baskıya haz. Mümin Çevik. 10 Cilt. İstanbul: Üç Dal Neşriyat, 1986.

Fayda, Mustafa. *Hız. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslümler*. 2. bs. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989.

George, Ostrogorsky. *Bizans Devleti Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK Yayınları, 2006.

Gök, Halil İbrahim. *Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*. Akara: TTK Yayınları, 2013.

Grenard, Fernand. *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü*. çev. Orhan Yüksel, İstanbul: MEB Yayınları, 1992.

Gregory, Timothy E. *Bizans Tarihi*. çev. Esra Ermert. 6. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

Güler, Mustafa. "Birecik Ulu Camii'nin Mimari Olarak İncelenmesi ve Değerlendirilmesi". *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*. 26 (2018): 189-219.

Günaltay, M. Şemseddin. *İslam Tarihinin Kaynakları*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.

Halife b. Hayyat. *Tarihu Halife b. Hayyat*. çev. Abdulhalik Bakır. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001.

Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini. *Tarih-i Güzide*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: TTK Yayınları, 2018.

Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: TTK Yayınları, 2006.

Hayes, E. R. *Urfa Akademisi*. çev. Yaşar Güneç. İstanbul: Yaba Yayınları, 2005.

Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.

Holt, P. M. *Haçlılar Çağı: 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*. çev. Özden Arıkan. 2. bs. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

Honigman, Ernest. "Tel-Başir". *İA*. 12/1: 145-147. İstanbul: MEB Yayınları, 1978.

Işıltan, Fikret. "Şanlıurfa Tarihine Genel Bir Bakış". *Tarihi Ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu*. Haz. Abdükadir Karahan. (İstanbul, 1988): 57-65.

Işıltan, Fikret. *Urfa Bölgesi Tarihi*. İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1960.

İbn Bibi. *El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Ala'ie (Selçukname)*. çev. Mürsel Öztürk. 2 Cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.

İbnu'l Esir. *el-Kamil fi't-Tarih*. çev. Ahmet Ağırakça. 12 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.

İbn Kalanisi. *Şam Tarihine Zeyl: I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*. çev. Onur Özatağ. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015.

İbn Kesir. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. çev. Mehmet Keskin. 15 Cilt. İstanbul: Gündoğdu Matbaası, 1995.

İbni Arapşah. *Acaibu'l-Makdur*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenga Yayınları, 2012.

İbni Tagrıberdi. *En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan yıldızlar)*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul, Selenga Yayınları, 2013.

İbnu'l-Ezrak. *Meyyâfârîkîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*. Arş. inc. ve çev. Ahmet Savran. Erzurum: AÜFEF Yayınları, 1992.

İbnü'l-Verdi. *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*. Trc. ve Not. Mustafa Alican. 2. bs. İstanbul: Kronik Yayınları, 2017.

İpek, Ali. "Yukarı Mezopotamya'da Sâsânî Siyaseti". *TESAM Akademi Dergisi*. 3/2 (Temmuz 2017): 85-109.

İplikçioğlu, Bülent. *Hellen ve Roma Tarihinin Ana Hatları*. 3. bs. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2015.

Kaegi, Walter E. *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*. çev. Mehmet Özay. İstanbul: Kanküs Yayınları, 2000.

Kafesoğlu, İbrahim. "*Melikşah*". 7: 665-673. İstanbul: MEB Yayınları, 1973.

Kafesoğlu, İbrahim. *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1973.

Kamal Al-Din İbn Al-Adim. *Buğyet El-Taleb Fi Tarihi Halep*. çev. Ali Sevim. Ankara: TTK Yayınları, 1976.

Karakaş, Mahmut. *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*. Konya: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2012.

Kaya, Mehmet Ali. “Roma İmparatoru Septimius Severus Döneminde Anadolu”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi Yayın Tarihi*. 25/39 (2005): 28-35.

Kazım Yaşar Koprıman, *el-Ayni'nin İkdu'l-Cuman'ında XV. Yüzyıla ait Anadolu Tarihi İle İlgili Kayıtlar*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, 1971.

Kemalüddin İbnü'l-Adım. *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular*. Seçme, Tercüme ve Değerlendirme Ali Sevim. Ankara: TTK Yayınları, 2014.

Kerimuddin Mahmud. *Müsameret'ül-Ahbar*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: TTK Yayınları, 2000.

Kesik, Muharrem. “Sultan I. Mes'ûd - Nüreddin Mahmûd b. Zengî İttifakı ve Urfa Haçlı Kontluğu'nun Yıkılışı”. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*. 3/3 (2018): 83-98.

Kılıç, Mustafa. *Halep Eyyubileri: El-Melikü'n-Nasır II. Salahaddin Yusuf Devrinde Eyyubiler Devleti*. Ankara: TTK Yayınları, 2019.

Konuş, Fazıl. *Selçuklular Bibliyografyası*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2006.

Kökten, İ. Kılıç. “Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma”. *Ankara Üniversitesi DTDF Dergisi*. 10: 3-4. (1952): 167-188

Köroğlu, Kemalettin. *Eski Mezopotamya Tarihi*. 6. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

Küçükbaşcı, Mustafa Sabri. “Mudar”. *TDVİA*. 30: 358-359. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Kürkçüoğlu, Cihat. *Birecik*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.

Kürkçüoğlu, Cihat. *Şanlıurfa İli Camileri*. Ankara: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları. 2013.

Koprıman, Kazım Yaşar. “Memlûkler”. *DGBİA*. Ed. Kenan Seyithanoğlu. Cilt XIV. İstanbul: ÇAĞ Yayınları, 1992.

Koyuncu, Mevlüt. “İlk İslâm Fetihleri Döneminde el-Cezire Bölgesi ve İslamlaşma Süreci”. *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*. 10/1 (2008): 131-140.

Köprülü, M. Fuat. “Artuklular”. *İA*. 1: 615-625. İstanbul: MEB Yayınları, 1978.

Kök, Bahattin. “Nureddin Mahmud Zengi”. *TDVİA*. 33: 259-262. Ankara: TDV Yayınları, 2007.

Köprülü, M. Fuat. “Harizmşahlar”. *İA*. 5/1: 263-296. İstanbul: MEB Yayınları, 1978.

Köymen, Mehmet Altay. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. 6. bs. Ankara: TTK Yayınları, 2017.

Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. 6. bs. Cilt III. Ankara: TTK Yayınları, 2016.

Lapidus, Ira M. *İslam Toplumlari Tarihi*. çev. Yasin Aktay. 6. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

Levtchenko, M. V. *Bizans Tarihi*. çev. Maide Selen. İstanbul: Doruk Yayımcılık, 2007.

Makrizî, *Kitab-el Sûlûk li Marifet-i Düvel-el-Mûlûk*. çev. Zakir Kadiri Ugan. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Daktilolu Yayınlanmış Nushası.

Mar Yeşua, *Urfa ve Diyarbakır'ın Felaket Çağı*. İstanbul: Yeryüzü Yayınları, 1996.

Merçil, Erdoğan. "Amid". *TDVİA*. 3: 55. Ankara: TDV Yayınları, 1991.

Merçil, Erdoğan. "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinde Haçlı Seferlerin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu". *Şanlıurfa ve Gap Sempozyumu* (Şanlıurfa, 1987). Ed. Abdulkadir Karahan. 50-51. İstanbul, Ziraat Bankası Yayınları, 1988.

Merçil, Erdoğan. "Sultan Salahaddin Eyyubi'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münasebetleri". *Eyyubiler*. Ed. Önder Kaya. 174-180. İstanbul: Küre Yayınlar 2012.

Meryem. Acara. "Birecik'teki Eserler: Kent Surları". *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*. Ed. Aynur Durukan. 197-199. Ankara: Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı Yayınları, 1999.

Mitchell, Stephen. *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*. çev. Turhan Kaçar. Ankara: TTK Yayınları, 2016.

Moltke, Helmuth Von. *Türkiye'deki Drumu ve Olaylar Üzerine Mektuplar*. çev. Hayrullah Örs. Ankara: TTK Yayınları, 1960.

Mumford, Lewis. *Tarih Boyunca Kent*. çev. Gürol Koca-Tamer Tosun. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007.

Nizamüddin Şami. *Zafername*. çev. Necati Lugal. 2. bs. Ankara: TTK Yayınları, 1987.

Oflaz, Abdulhalim. *Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Eyyubiler (Melik Adil Dönemi)*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2019.

Öngül, Ali. *Selçuklular Tarihi*. 3. bs. 2 Cilt. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016.

Özaydın, Abdülkerim. “Aynicâlût Savaşı”. *TDVİA*. 4: 275-276. Ankara: TDV Yayınları, 1991.

Özaydın, Abdülkerim. “Melikşah”. *TDVİA*. 29: 54-57. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Özfirat, Aynur. *Harran Tarihi (Başlangıcından Yeni Babil Döneminin Sonuna Kadar)*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1988.

Özgüdenli, Osman G. *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*. 3. bs. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.

Palaz Erdemir, Hatice. “Kudüs’te Yahudi İsyanı ve Yahudiler”. *History Studies International Journal of History*. Ortadoğu Özel Sayısı. (2010):117-136.

Palaz Erdemir, Hatice. “Roma İmparatorluğu Yönetiminin Yahudi Politikası”. *Eskiçağdan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar*. Ed. Feridun M. Emecen. 29-40. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırma Merkezi Avrasya Enstitüsü ve Kitabevi, 2009.

Paydaş, Kazım. *Ak-Koyunlu Devlet Teşkilatı*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

Paydaş, Kazım. “Akkoyunlular Döneminde Urfa ve Yöresi”. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*. 129 (Eylül 1997): 46-50.

Paydaş, Kazım. “Artuklular’ın Urfa ve Çevresindeki Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin Türk Tarihindeki Önemi”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 152 (Ekim 2004): 147-158.

Paydaş, Kazım. “Büyük Selçuklu Devleti Kumandanlarından Urfa Fatihisi Bozan Bey”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 156 (Haziran 2005): 75-81.

Paydaş, Kazım. “Artuklular’ın Urfa ve Çevresindeki Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin Türk Tarihindeki Önemi”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 152 (Ekim 2004): 147-158.

Paydaş, Kazım. “Kutalmışoğulları’nın Urfa ve Havalisine Gelmeleri ve Bu Hadisenin Anadolu Selçuklu Devleti’nin Kuruluşundaki Önemi”, *Türk Araştırmaları Dünyası Dergisi*. 155 (2005): 91-99.

Paydaş, Kazım. “Memlûkler (1250-1517) ve Ak-Koyunlular’ın (1378- 1508) Urfa Üzerindeki Hâkimiyet Mücadeleleri”. *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu (Türkiye-Şanlıurfa, 25-27 Mart 2016)*. Ed. Kasım Şulul. I: 217-218. Şanlıurfa: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Yayınları, 2016.

Paydaş, Kazım. “Mısır’da Kurulmuş Bir Türk Devleti Olan Eyyûbiler’in Urfa ve Yöresindeki Hâkimiyeti ”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 151 (Ağustos 2004): 217-226.

Paydaş, Kazım. ”Moğol İstilasından Sonra Urfa ve Harran’a Yerleşen Harezmliler”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 150 (Haziran 2004): 155-165.

Rezaei, Iman S. “V-VII. Yüzyıllarda Bizans-Sâsânî İlişkileri”. *İraniyat Dergisi*. 1/1 (2016): 18-31.

Ross, Steven K. *Roman Edessa*. London: Routledge, 2001.

Runcıman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*. çev. Fikret İşıltan. Cilt 2. Ankara: TTK Yayınları, 1989.

Sağlam, Ahmet. *Suriye 'de Hâkimiyet Mücadelesi: İlhanlılar-Memlukler (1298-1304)*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017.

Segal, Judaf Benzıon. *Edessa (Urfâ) Kutsanmış Şehir*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Sıbt İbnu'l-Cevzî. *Mir'atü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Ayan'a Selçuklular*. Seçme, Tercüme ve Değerlendirme Ali Sevim. Ankara: TTK Yayınları, 2011.

Sevim, Ali vd. *Türkiye Tarihi (Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi)*. Ankara: TTK Yayınları, 1989.

Sümer, Faruk. “Anadolu'da Moğollar”. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*. I. (1969): 1-147.

Sevim, Ali. *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*. 2. bs. Ankara: TTK Yayınları, 1993.

Sevim, Ali. *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleyman*. 3. bs. Ankara: TTK Yayınları, 2018.

Süryanî Mar – Yeşua, *Vakaayı'nâme*. çev. Muallâ Yanmaz. İstanbul: Şehir Matbaası, 1958.

Sevim Ali vd. *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1995.

Sevim, Ali. *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 1989.

Sevim, Ali. “Tutuş”. *İA*. 12/2: 134-138. İstanbul: MEB Yayınları, 1978.

Sevim, Ali. “Keyhusrev II”. *TDVİA*. 25: 349-350. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Süryani Mihail. *Vekayiname*. Türkçe'ye çev. H. D. Andriasyan. Basılmamış TTK Nüshası, 1944.

Streck M. -V.J. Parry. “Biredjick”. *İncyclopedia of Islam (EI²)*. I: 1233-1234. Leiden, 1960.

Seydişehri, Mahmut Esat. *İslam Tarihi*. çev. Sadi Irmak. 1. bs. VII: 217. İstanbul: Tan Matbaası, 1965.

Şerefüddin Ali Yezdi. *Emîr Timur*. çev. ve not. Ahsen Batur. İstanbul: Selenga Yayınları, 2013.

Şeşen, Ramazan. “Cezîre”. *TDVİA*. 7: 509-511. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

Şeşen, Ramazan. *Sultan Baybars*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016.

Şeşen, Ramazan. *Salahaddin'den Baybars'a (1193-1260)*. İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 2007.

Sevim, Ali. *Ünlü Selçuklu Komutanları (Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur)*. Ankara: TTK Basımevi, 1990.

Sümer, Faruk. “Akkoyunlular”, *TDVİA*. 2: 270. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989.

Sümer, Faruk. *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*. 3. bs. Ankara: TTK Yayınları, 1992.

Streck, M. "Birecik", *İA*. 5. bs. 2: 629-632. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978.

Şeşen, Ramazan. *Eyyubiler*. 2. bs. İstanbul: İSAM Yayınları, 2018.

Şeşen, Ramazan. "Haçlı Seferleri Sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Siyasi ve Sosyal Ekonomik Durumu, Haçlılarla Yapılan Mücadeleye Katkısı". *Uluslararası Haçlı Sempozyumu*. (Türkiye-İstanbul, 23-25 Haziran 1997). 3-45. Ankara: TTK Yayınları, 1999.

Şeşen, Ramazan. *Sultan Kalavun ve Oğlu*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2018.

Şeşen, Ramazan. *Salahaddin Eyyübi ve Devlet*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1987.

Şeşen, Ramazan. *Eyyubiler*. 2. bs. İstanbul: İSAM Yayınları, 2018.

Şeşen, Ramazan. *Harran Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Şeşen, Ramazan. *Kudüs Fatihî Selahaddin Eyyubi*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016.

Şeşen, Ramazan. "Haçlı Seferleri Sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Siyasi ve Sosyal Durumu, Haçlılarla Yapılan Mücadeleye Katkısı". *Uluslararası Haçlı Seferleri*, (Türkiye-İstanbul, 23-25 Haziran 1997). 33-40. Ankara: TTK Yayınları, 1998.

Şener, Abdurrahman. "Birecik'te Eserler: Mescitler", Birecik'teki Eserler: Mescitler", *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*. Ed. Aynur Durukan. 111-120. Ankara: Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı Yayınları, 1999.

Şerefüddin Ali Yezdi. *Emîr Timur (Zafername)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.

Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul: İSAR Yayınları, 1998.

Şeşen, Ramazan. “el-Cezire”. *TDVİA*. 7: 509-511. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Tâberi. *Tarih-i Tâberi*. trc. M. Faruk Gürtunca, 1. bs. İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2007.

Tufantoz, Abdurrahim. “Mervaniler”. *TDVİA*. 29: 230. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Turan, Osman. *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. 6. bs. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2001.

Taner, Aydın. “Hârizmşahlar”. *TDVİA*. 16: 228-231. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

Taşdöner zcan, Kevser. “Hellenistik Dönemin Küçük Bir Krallığı: Kommagene”. *Tarih Okulu Dergisi*. 8/23 (Eylül 2015): 97-118.

Tekin, Oğuz. *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Togan, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: İÜEF Yayınları 1981.

Toynbee, Arnold. *Tarih Bilinci*. İstanbul: Bateş Yayınları, 1978.

Turan, Osman. *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. 7. bs. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1994.

Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. 14. bs. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011.

Turan, Abdulkadir. “Nüreddin Mahmud Zengî'nin Başarılarında Türkmenlerin Katkısı”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*. 33/1 (Temmuz 2018): 205-232.

Tyrensis, Willermus. *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği(1143-1163)*. Haz. Ergin. Ankara: Karadeniz Dergisi Yayınları, 2009.

Tyrensis, Willermus. *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği*. çev. Ergin Ayan. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016.

Tyrensis, Willermus. *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği(1143-1163)*. Haz. Ergin Ayan. Ankara: Karadeniz Dergisi Yayınları, 2009.

Umar, Bilge. *Kommagene &Kuzey Mesopotamia*. İstanbul: İnkılap Yayınları, 2011.

Urfalı Mateos. *Urfalı Mateos Vekayi-namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*. çev. Hrant D. Andreasyan. 3. bs. Ankara: TTK Yayınları, 2000.

Uygur, Türker. “Moğol İstilasından Sonra Urfa ve İlhanlıların (1256-1335) Bölgedeki Faaliyetleri”. *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu (Türkiye-Şanlıurfa, 25-27 Mart 2016)*. Ed. Kasım Şulul. I: 177. Ankara: Ankara: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Yayınları, 2016.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Anadolu Beylikleri*. 4. bs. Ankara: TTK Yayınları, 1969.

Vâkıdı. *Fütuhu'ş-Şam*. trc. Hasan Gülşen. 2. bs. Konya: Nüve Kültür Merkezi Yayınları, 2016.

Woods, John E. *Akkoyunlular: Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk: 15. Yüzyıl Türk-İran Siyaseti Üzerine Bir İnceleme*. çev. Sibel Özbudun. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1993.

Yıldırım, Ercüment. “Roma - Parth Mücadelesinde Fırat Nehri’nin Jeopolitik Önemi”. *Uluslar Arası Tarih ve Sosyal araştırmalar Dergisi*. 7 (2012): 45-64.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Avasım”. *TDVİA*. 4: 111-112. Ankara: TDV Yayınları, 1991.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Hulefa-i Raşid Devri”. *DGBİT*. 27-62. İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.

Yiğit, İsmail. “Memlükler”. *TDVİA*. 29: 97-100. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Yınanç, Refet. “Dulkadiroğulları”. *TDVİA*. 9: 553-557. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Yınanç, Refet. *Dulkadir Beyliği*. Ankara: TTK Yayınları, 1989.

Yuvalı, Abdulkadir. “Hülâgû”, *TDVİA*. 18: 473-475. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

Yuvalı, Abdulkadir. *İlhanlı Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017.

Yücel, Yaşar. *Timur’un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları*. Ankara: TTK Yayınları, 1989.

Zahîru’d-din Nîşâbûrî. *Selçukname*. çev. Ayşe Gül Fidan. İstanbul: Kopernik Yayınları, 2018.

Zeydan, Corci. *İslam Uygarlıkları Tarihi*. çev. Nejdet Gök. Cilt 2. İstanbul: İletişim Yayınları.

I. ve II. Haçlı Seferleri Vakayinamesi. çev. Vedii İlmen. İstanbul: Yaba Yayınları, 2005.

<http://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 19.06.2019).

https://tr.wikipedia-on-ipfs.org/wiki/Cyrrhus%2C_Suriye.html (Erişim Tarihi: 19.06.2019).

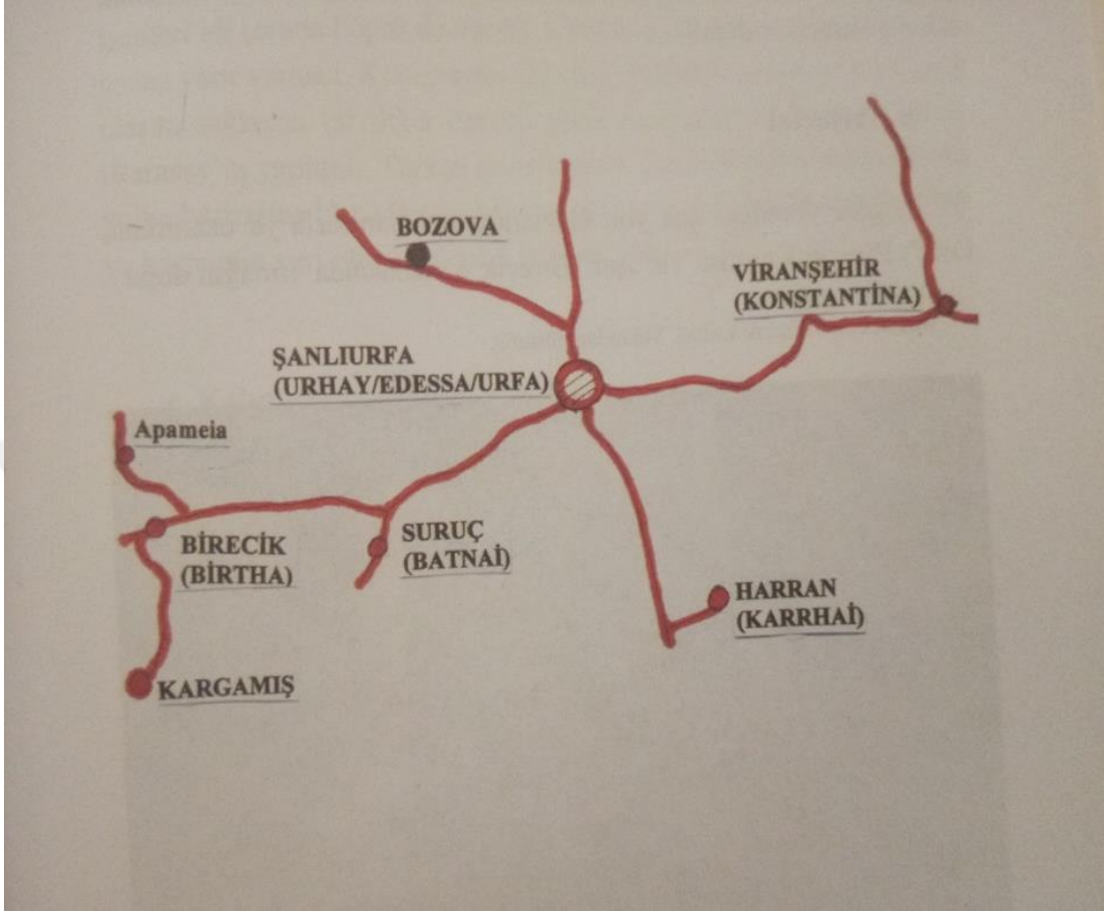
<https://www.egitimler.info/terimler-sozlugu/arkeoloji-terimleri-sozlugu/arkeoloji-terimi-olarak-devsirme-malzeme-nedir/> (Erişim Tarihi: 19.06.2019).

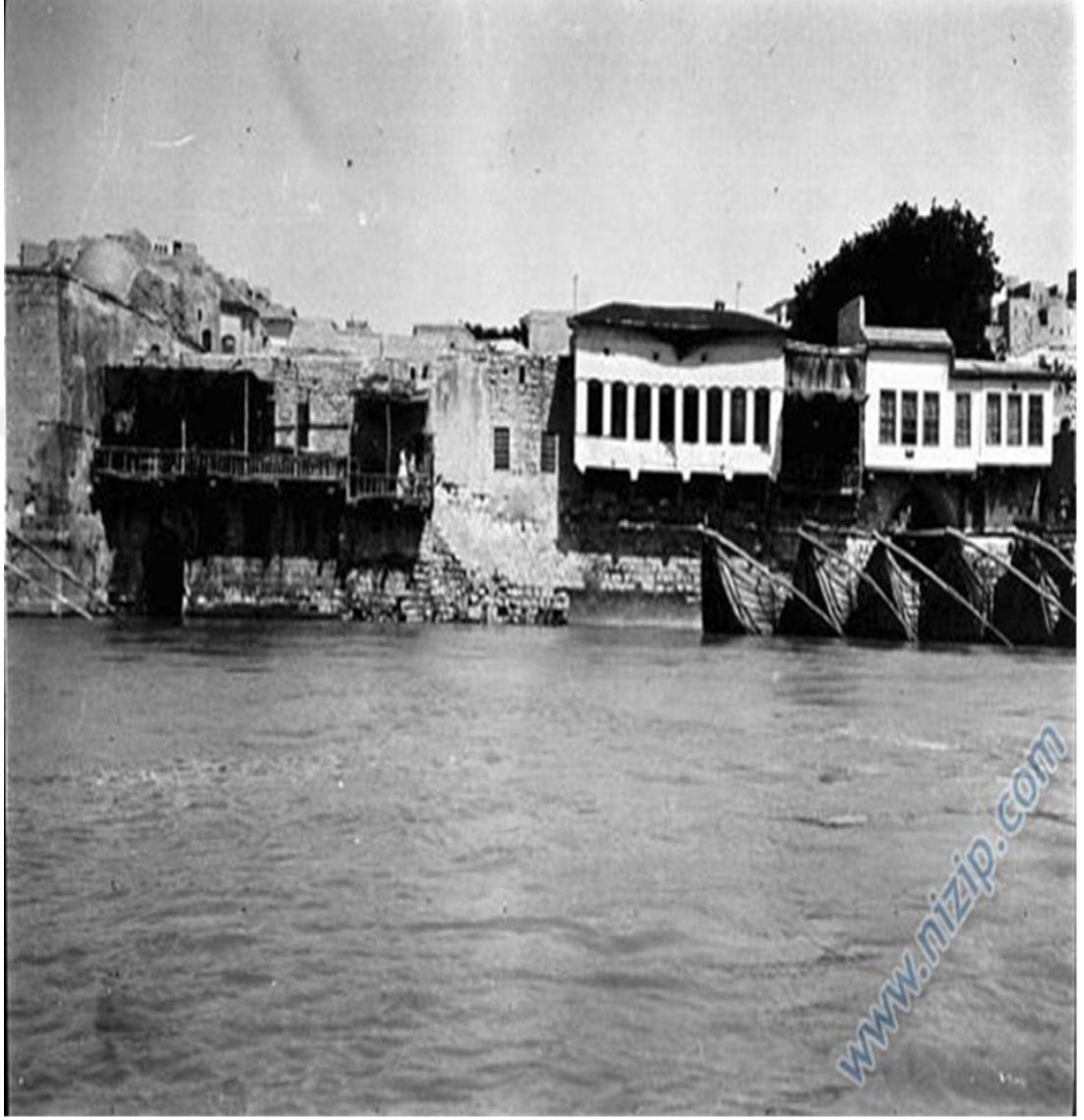

EKLER

Ek-1: Birecik Yöresinde tarihi yollar ve yol bağlamları (Bilge Umar, Kommagene&Kuzey Mesopotamia)

Ek-2: Birecik'in batı surları üzerindeki yahılar ve önlerinde kayıkları gösteren bir kare

<http://www.nizip.com/gallery/showimage.php?s=fa27827ea05a58666e3661e3e7a69425&i=13565&c=258> (Erişim Tarihi: 19.06.2019)

Ek-3: Birecik Kalesine ait renksiz bir fotoğraf.

<http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=11114&start=25> (Erişim Tarihi: 19.06.2019)

Ek-4: Birecik İçkalesi (Ömer NARİN Arşivi)

Ek-5: Birecik Kalesi'nin mstahkemliğini gösteren bir kare. (Ömer NARİN Arşivi)

Ek-6: Birecik kentinin günümüzdeki yerleşim yeri, kalenin doğusundaki tepe boyunca uzanmaktadır. (Ömer NARİN Arşivi)

Ek-7: Fırat Nehri (Ömer NARİN Arşivi)

Ek-8: Birecik Kalesinin Tüneli (Ömer NARİN arşivi)

